

25642

Львів. Бібліотека
Аг. УРСР

№ 1
Робота

Б.ЛЕПКИЙ

СОТНИКІВНА

1840

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

11

06 10 *Вісник*
ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“ Ч. 769.

БОГДАН ЛЕПКИЙ

5397
СОТНИКІВНА

ІСТОРИЧНА КАРТИНА З ЧАСІВ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

ІЛЮСТРАЦІЇ АРТ. І. ІВАНЦЯ

ДРУГЕ ПОПРАВЛЕНЕ ВИДАННЯ.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Л Ї В І В,

1 9 3 1.

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“.

8(c) У „1917” -3

WS(a=8u)5-644.2

I.

„Бачиш, тітусю, яке гарне квіття!“ — кликала Олеся, вбігаючи в світлицю.

Лівою рукою повне наручча тулила до грудей, а правою підтримувала кінець среброглавої плахти так, що білу, долом вишивану сорочку, малоощо не до пояса було видно, бо і в подолку було квіття і в косах, яке, куди не пройшла, сипалося за нею.

Колиб її в цей момент, врадувану й румяну, побачив був київський спудей, а хочби й бакаляр, так повірив би, що очам його явилася українська Псіхе, а це бач, донька сотника Шелеста, його одиначка, Олеся, вбігла з городу в світлицю.

„Чому ж ти не дивишся, тітусю?“ — щебетала. — „Отсі, на тоненьких рістках, це кручені паничі. Бідні, голівки до долу попускали, буцім засоромилися, що піймали облизня від своїх дівчат. А — от чаполоть, а це водяний мак, а отсі жовті, то глечики, а ось тобі і латаття круглолисте, знаєш, це той білий цвіт на ціпких билинах-товстунах, що на воді горілиць лежить, ніби вигрівається до сонця. Правда, що гарні? Ох, які-ж вони гарні, тітусю!“

Врадувана висипувала своє добро з наручча і з подолка на дубовий стіл, аж у хаті, наче в лузі запахло.

„А звідкіля-ж ти того так багато набрала?“ — питалася тітка, похитуючи головою.

„Гайові севрюки¹⁾), як везли май, двір на свята маїти, нарвали для мене на батькових лугах та на нашому озерці“.

„Бачу, що не городові це квітки, а з води і з лугу, польові. Їх же зараз і в воду треба-б по-

¹⁾ севрюки — сторожі.

класти, щоб не зівяли, бо їм без води, рівно, як і рибі дихати важко“.

Олеся зняла з полиці глибоку, срібну миску та два цинові, широкошії збанки, побігла до печкарні, принесла ведерце води, поналивала в посуду і укладала туди цвіти, любуючись, що вони такі гарні і що пахнуть, як турецькі олійки.

„Дівчино!“ — кликала, заломлюючи руки тітка. — „Та ти мені тут такого поналиваєш, що батько, як з городу верне, то сваритиме. Завтра в нас Сошествіє св. Духа, приїдуть старшини й отці духовні зі святками здоровити, а тут, ніби в хаті й хазяйки не було. Краще пішла-б ти та причепурилася трохи“.

„До кого-б то?“

„Звичайно: до людей, а до кождої би?“

„Не бачила сова півня, як узріла — обімліла!... Скучні вони, отсі батькові старшини“.

„Не розумію тебе, Олесю. Ти вже не дитина. Сімнадцятий рочок пішов, а тобі отсі „товстуні“ та „глечики“, та як ще там тая трава зветься, любіші від женихів“.

„Або я, тітусю, дзигльованка²⁾ міська, щоб підлабузнюватися та бісики пускати до будь кого!“

„А невже-ж осавул Приходенко будь хто? Хіба-ж він дурний?“

„Та не дурний, а лиш пришелепуватий³⁾ трохи“ — відповіла Олеся і розсміялася, а разом з нею сміялося літнє сонце, заглядаючи з ясного неба в сотникову світлицю і сміялися срібні миски, тарілки, чарки й друга посуда, уставлена кругом на полицях і усміхнулася тітка Магдалена, в шовковому шушуні⁴⁾, що дрібними збірками спливав по її круглих бедрах, від стану мало що не до самих кісток.

Тітка Магдалена, сестра покійної сотничихи, що в сотника хазяйкою жила і виховала Олесю, перед якою годиною з Київва, з прощі вернула.

²⁾ дзигльованка — кокетя; ³⁾ пришелепуватий — при-
дурковатий; ⁴⁾ шушун — довгий каптан від стану в дрібні
складки.

Днина була гаряча і вона, щоб не вбірати корсетки, накинула на себе отсей легкий, шовковий шушун.

„І сотник Журба так любовно дивиться на тебе“ — казала, призираючись до зеркала тітка Магдалена.

„Треба мені Журби! Мені радості хочеться“.

„Або ти знаєш, кого тобі хочеться“.

„Може і знаю, так у великий дзвін не дзвоню — не треба“.

„Ого! Навіть мені не скажеш, хто це той щасливець?“

„Може й скажу, так не нині“.

Тітка Магдалена до смажних губ два пальці притикала а тоді несла до чорних бровів та вигладжувала їх.

Хоч її вже четвертий десяток стукнув та вона ще не зрікалася надії на подружжя.

„Сотник Журба, чоловік славний. У нього, як каже твій батько, голова до ради, а руки до звади, у походах бував і маєтків придбав, а що трохи на одно око не добачає, так велике мені діло...!“

„Більмо окові не вадить, лиш, що не бачить“, — перебила сміючись Олесь і зиркнула в вікно. — „Тай гарножбо обтикали весь двір!“ — крикнула радісно, як дитина і руками сплеснула. — „Навіть у плоти зелених віток повтикали, а стежки, ніби в хаті долівку пахучим шуваром притрусил. Люблю я Зелені Свята. А в четвер буде в нас Русалчин Великдень. Отсе недавно був Рахманський, а в четвер Русалчин. Звідкіля воно, тітусю?“

„Хто про що, а вона про Наливайка“, — відповіла, беручись за підбоки тітка. — „Я до неї про женихів, а вона мені про Русалчин Великдень гне, про зілля плеще, ніби я його на мойому віку не видала!“

І задумалася. А по хвилині, зітхаючи солодко, почала:

„Коли-б ти знала, Олесю, з яким я гарним москалем нині стрічалася, ох, ох!“

„Москаль і гарний?“

„А невже-ж москалі не люди? У всякого народу бувають гарні муштини, а цей, про якого кажу,

то такий тобі красунь, такий красунь, що, Боже ти мій!“

„Влюбилися?“ — спитала Олеся, прижмурюючи своє праве темно-синє, аж фіялкове око.

Тітка грізно глянула на неї, алеж сестринниця була така гарна з тим прижмуреним очком, з тими рум'яними щічками, з тим носиком рівненьким як зі слоневої кости та ще з маленькою борідкою, на якій злегенька зарисувався ще менший долочок, — така гарна, що тітка не видержала суворого погляду і злегка усміхнулася.

„Влюбилися, тітусю?“ — повторила Олеся і відчинила праве, а прижмурила ліве око. — „Ну що, признайтеся, дуже влюбилися у вродливого москаля?“

„Гадаєш, що мені вже й любитися не вільно“.

„Того я гадати не можу, бо знаю, що хлопці від вас очей не відривають“.

Тітка обтерла ще доволі червоні, смажні губи білою, пухленькою рукою і пісним голосом відповіла:

„Буцім то я не знаю, що ви собі гадаєте про мене“.

„Що? Що? Кажіть тітусю!“

„Сиди грибе, пок тебе хтось здибє,— ось що!“.

Олеся прискочила до тітки, обняла за шию й цілувала:

„Та що ви таке вигадали, тітусю! Та де ми сміли-б! Йй Богу, нікому з нас щось таке й до голови не прийде“.

„А щоб ти знала, що я ще не одну таку дурненьку, як ти, в козячий ріг загнала-б, та не хочу і не потрібую. Ось і цей нині... прямо їв мене очима“.

„Ох лишенько мені! Їв, кажете? Їв? Розкажіть, дорогенька тітусю, як воно було, бо я цікава!“

І тітка розказувала Олесі про свою останню любовну пригоду, про свої подвиги, котрих у неї було так багато, що й на воловій шкурі не списав би, бо тітка Магдалена таке вже щастя мала, що на якого „мушину“ глянула, кождий їй подобався і про кожного собі гадала, що він влюбився

...накладав страву на тарілку і чарку меду підніс...
(стор. 8)

в неї. Ідучи до Києва стрінула в гостинному дворі молодого москаля. „У сріблестій кольчугі, в наколінниках блискучих, з келепом позолочуваним і з пістолями“.

„Ой, ой, таке це цілий арсенал. Хто-ж воно такий?“

„Слухай, не перебивай! Може стряпчий, стольник, околичний, а може й боярин, досить — що чоловік гарний і родовитий“.

„У кожного чоловіка є свій рід“.

„Та рід родів не рівний, — дурна-ж бо ти“.

„Розкажуйте далше, тітусю“.

„Коли він зі своїми поїзжанами надтягнув, я вже за обідом сиділа“.

„І що?“

„Увійшов, поклонився і попрохав дозволу, біля мене за столом сісти“.

„Біля вас... А близько?“

„Олеська!“ — гримнула на дівчину тітка.

„Я вже мовчу. Кажіть бо!“

„Накладав мені страву на тарілку і меду чарку підніс“.

„А носа в обрус не обтер?“

Тітка спалахнула, загнувалася і Олеся ледви вблагала її, щоб розказувала далше, як то він крадьки споглядав на неї, як очима завертав, зітхаючи і як хусточку, котру тітка нечайно опустила, з землі підняв та ще в ручку поцілував, вручаючи. Одним словом прегарний, молодий чоловік.

І тітка з повної груди зітхнула, аж намисто на її круглій шиї задзвеніло.

Олеся, нібито вважно слухала кожного слова, аж нараз рожеві губи надула:

„Не люблю я отсих москалів тай тільки!... А кажіть же ви, уміє він балакати по людському?“

„Ще й як! Грубого слова не повість. Не скаже кобила, лиш кляча“.

„Дивіть! То він мабуть і в Польщі бував“.

„Може й бував. При воєводі служить“.

„Ого-го! Високо підскочив. Дай йому Боже ще вище — щоб лише баламкався“.

Тітка перехрестилася:

„Від дурної чую, тай ся не дивую“.

Олеся усміхнулася:

„І ще він як вам казав?“ — питалася.

„І баба не повів ніразу“.

„Лиш як?“

„Женщина“.

„А ви хотіли, щоби він до вас казав — баба?“

„Олеська!“ — grimнула знову тітка. — „Пора дурні норови лишити, ти-ж сотниківна! Не селюшка, а панночка старшинська! І знати-б тобі, як балакати з тіткою, котру кожний шанує, бо вона того достойна! Смілка якась, верзуха!“

Олеся вдавала перестрашену: „Тай налякали ви мене, тітусю“, — казала — „аж сорочка полотном стала! Ой-ой!“ — А по хвилині: — „А який-же цей москаль? Білявий, чи чорнявий?“

„Білявий“.

„Кажіть краще рудий і кирпатий і короткоший, сапливий, опасистий, — красунь! Тай люблю-ж бо я всіх отсих поміщиків, вотчинників, стряпчих, дряпчих, ратників, шкарадників, що їх Москва до нас понасилала, лихий зна, пощо, щоб не можна було безпечно в пасіку проскочити, щоб народів всяку докуку творили, — ох, як я їх люблю!“

„Може вони твоєї любови не дуже то й потрібують“.

„І я теж без олію не зімлію“ — відповіла Олеся і надула свої губи так, ніби то вона на цілу Москву свище.

„А знаєш ти, дурненька, хто це був?“ — спитала, нараз тітка.

„Не вжеж мало москалів на світі? В десятеро більше, як треба. Як мені знать?“

„Це був той молодий боярин, що від воеводи при нашому полку настановлений“, — сказала тітка і нараз скочила, як ужалена.

Побачила крізь вікно трьох їздців, що на спінених конях до ганку причвалали.

„Боже-ж ти мій! А я в шушуні!“ — крикнула й зірвалася з місця.

Олеся й собі хотіла втікати, але тітка Магда-лена спинила її:

„Стривай! Тобі треба остатись у світлиці та привітати гостей. Я зараз приберусь“.

II.

Бралось під вечір. Голубе небо рожевіло, ставало подібне до полинялого фіолетного шовку і тільки на заході золотилася ще широка, ясна смуга, від якої сипалося мерехтливе сяйво, ніби небо на свято поясом підперезалося.

Весь сотниковий двір був умаєний, подвіря підметене, вози позакочувані до маштарок, стіни побілені вапном і підведені жовтою глиною.

Біля вікон хиталися мальви, постукуючи головками до шибок, вигиналися на тонких вітках троянди, пахло мятою і щеберцем.

Над хутором сотника Шелеста вітав цей поважно-радісний настрій, який тільки на Зелені Свята буває. Тільки здорові, як річні бички собаки, що зранку до ночі мов ведмеді на грубих ланцях танцювали, побачивши царських їздців, зняли такий гав та лай, що хоч уши затулюй.

Даром заспокоював їх гайдук, даром гримав на них старий дворецький, — не вгавали, аж землю під собою дерли.

„І собаки москалів не люблять“ — погадала собі Олеса, приглядаючися крізь вікно, як один із верхових зіскочив з „лошаді“, підбіг до свого „господина“, підтримав йому стремя, поміг злізти і широкою долонею обтріпав його каптан довгий, як жидівський халат. Відразу знати було, що приїхав старшина з двома службовими.

Старшина мав під каптаном лискучу кольчугу, сталеві наколінники, а на голові велику, соболеву шапку, дарма, що на дворі, хоч вечоріло, духота стояла величезна.

Дворецький відчинив ворітця до ганку, покловився і попросив гостя у хату.

Цей перехрестився тричі до образів і тричі зігнувся у поясі так низько, що мало не доторкнувся своєю рудавою бородою до турецьких коврів, якими встелена була долівка. Товстими, споченими устами мимрив молитву.

Покінчивши діло з образами повернувся до панночки. Ліву руку поклав на груди, правою доторкнувся землі.

„Здорові були, Олександра Тимохвіївна!“ — промовив, усміхаючись солодко.

„Доброго вам здоров'я, Кириле Івановичу!“ — відповіла дівчина, вітаючи гостя, котрого нераз бачила на хуторі свого батька.

Кажучи це, ледви здержала усмішку на малинових губках, бо не могла спокійно дивитися на того ведмедя, що хотів вдавати льва. До того ж рудобородий царський старшина спотився, а волосся його вкрилося пилюгою, що ніраз не збільшувало його краси. — „Ну, і мала-ж у кого закохатися моя тітка!“ — мало не скрикнула Олеся.

А Кирило Іванович говорив поважно, ніби кожне його слово не менше рубля було варте:

„А я отсе до вашого батька з дорученнями від могого начальства“.

„Батька дома немає. Доручить мені“, — і усміхнулася.

„Себе я радо доручив би вашій милости“, — відповів не надумуючися Москаль, — „а службових діл мені доручати не вільно“.

„А я на них більш усього цікава“, — відповіла Олеся, злегка прижмурюючи ліве, фіялкове око.

Гість глянув і облизався, як кіт до сала. Дівоча краса брала його за серце. Олеся відчувала те, і, як усяка дівчина, тішилася вражінням, яке на того „мущину“ робила, дарма, що він її ніраз не подобався.

„Сідайте, будь ласка! Чогож-бо ви стоїте, мов перед начальством?“

„Кажіть краще, мов перед образом у церкві“, — відповів і знову язиком повів по закурених вусах.

...один із верхових зіскочив з „лошаді“, підбіг до свого „господина“... (стор. 11)

„Це ви вже не до ладу сказали, Кириле Івановичу. Бо на яку-ж то я святу скидаюся? На Варвару, чи на Катерину?“

„На янгола“, — відповів гість і засміявся від уха до уха, врадуваний відповіддю, котра йому так щасливо прийшла до голови.

„Не дай Біг таких янголів!“ — сміялася і собі Олеся. — „Та вони-б ціле небо верх дном перевернули. Але сидатейж-бо, якщо не хочете, щоб вас ноги боліли. Тітка Магдалена незабаром вийде до вас. Ви її“ — додала тихцем, ніби довірено — „дуже вподобалися. Дуже вас вихвалює. Говорить: діловий і родовий мущина“.

Гість підкрутив вус і відкашельнув:

„А ви?“ — спитався, показуючи рідкі, грубі зуби.

„Цікаві знати?“

„Ще й як!“

„А тож бо чому?“

„Всякому чоловікові його будущая цікава“.

Олеся підскочила:

„От, верзете ка зна що! Я москалів не люблю. Не люблю і тому край!“ — ще й притупнула жовтим чобітком, аж срібна підківка задзвеніла.

Москаль випулив очі:

„Не любите, Олександро Тимохвіївна?“

„Не люблю, Кириле Івановичу, не люблю і ще раз не люблю, і не люблю! Так їх не люблю, що й у сні бачити не хочу, от що!“

„А чому ж то ви не любите нашого брата?“

„Бо так мені Бог дав, бо на милування нема силування, бо краще жить було, зак Москва наїхала до нас... Хотіли чути, так чули“.

„Га, щож!“ — відповів, зітхаючи гість, — „спасибі і за те. А я вас все таки люблю і рад би на вас оженився“.

„На міні? Як ви це кажете, Кириле Івановичу? Це якось так смішно виходить“, — і вона розсміялася щиро, голосно, а Кирило Іванович стояв роззявивши губу.

На щастя зі своєї світлички вийшла тітка Магдалена. Замість шушуна мала на собі на зразок ша-

хівниці виткану плахту, старої, дорогоцінної роботи, і корсетку чорну, оксамитну, з жовтими відлогами і намисто з самих дукачиків, аж у хаті брєніло, куди йшла.

Грубі, чорні коси в джерегелі⁵⁾, на ногах червоні сапанці; хоч сороковий годок минув, на молодицю була ще доволі гарна: повновида, з великими, темними очима, з перчиком на румяній щічці. Трохи тільки за повна, що особливо літом було невідгідне, не могла ходити жваво і треба було часто-густо втирати піт, а разом із ним також і тебілило, яке за дорогий гріш аж у Києві в аптикаря німця купувала.

Гість, побачивши хазяйку, поклонився їй, як перше Олесі, а вона злегка присіла, лівою рукою придержуючи намисто, а правою граціозно підбираючи плахту, щоб не розходилася на її надто повних бедрах.

„Вітайте, дорогий гостю!“ — промовила палєніючи і спускаючи очі до долу, ніби призираючись до узорів на турецьких коврах. — „Не погордуйте нашим хлібом-сілля, просимо до столу“ — і відчинила двері до сусідної кімнати, де був накритий стіл, суто заставлений усякими книшками, стульнями, сусликами, товчаниками, паляницями і плачиндами, з яблуками, з маком, з грибками, з сіканою рибою, з чим душа забажає, бо тітка Магдалена наготовила того на завітрішний празник таки дуже багато. Поміж срібними тарелями стояли збанки з вином і з медами та пляшки з усякими сливянками, грушівками і зі спотикачем так крепким, що від нього дійсно важко було не спотикнутися.

Досить простора кімната мала деревляні сволаки густо замаєні гіллям і квітками, навіть лопухом з тої породи, що принаджує до себе мух. Заходяче сонце якраз заглядало в вікна, від чого і стіл і страви і пляшки і гості облиті були червоново-золотистим світлом.

„Ще ми й не пили, а вже виглядаємо, мов ви-

⁵⁾ в джерегелі — вінком круг голови.

пивші“, — казала тітка Магдалена підносячи чарку гостеві.

Цей навчився вже дещо „черкаських“⁶⁾ звичаїв, не прийняв чарки, поки хазяйка не пригубилася, а тоді ще й від Олесі тієї чести жадав, але вона відмовилася, — казала, що з роду горівки не пє.

„А я чув, немов то козачки не від того“.

„То ви зле чули, добродію, бо вже за третьої жінки покійного гетьмана наше жіноцтво цуралося чарки, а що вже за теперішньої гетьманші, так пляшки й не показуй, хіба, щоб пригубитися, як звичай велить“.

„Так тоді й жаль, бо я гадкою радів, що випиватиму зі своєю будучою, бо чоловік і жінка, це найкраща спілка“.

„А я навіть мушин п'яків не люблю, не то жінок“, — стояла при своєму Олеся.

„Ніхто тебе не питає, що ти любиш, а що ні“, — зганила її тітка. — „На мою гадку, то воно дійсно не гарно, якщо жінка, забуваючи про сором, випивається, але випити одну, ба й другу чарку зі своїм вірним малжонком, то я перша не від того була би“, — і вона значучо зирнула на гостя, а зустрівшись з його поглядом, буцім то засоромилася і — замовкла.

Мовчав і він, а Олеся з нудьги зітхала.

„Олександра Тимохвієвна“, — почав гість, — „надто вже гостро ставиться до нашого брата“.

„Бо молода. Поживе, розуму набереться. Не розумію я теперішних дівчат. Після війни якесь інше покоління підхопилося, та не знаю, чи краще. Жінка повинна бути вірна, любяча, палка“, — і вона знов зіпід ока глянула на гостя.

Та цей нічого не відповів, змітаючи жваво усе, що йому щедро на тарілку покладено. А випивши шесту з чарок і то кожну іншу, набрав мабуть відваги, обтер чистою серветою брудні вуса і заявив:

„А я отсе рішив одружитися в Малоросії. Гар-

⁶⁾ Черкасами називали москалі українців.

на тут земля, вельми плодovита і жіноцтво мені теж сильно вподобалося“.

Олеся, почувши це, шепнула тітці до уха, що біжить у пекарню, подивитися, як смажать мясо і вистрибнула в садок.

Аж до вишні притулилася, щоб від сміху не впасти. Такий сміховитий був для неї цей ведмідь, що вдавав лева і тая „женщина“, в котру влюблювався кожний „мущина“. Може вони при чарці й добалакаються до чого? Дав би це Бог, бо тоді Олеся була-б перед москалем „безпечна“: „Небезпремінно оженюсь у Малороссії“. Не видав Гриць ногавиць, а Малороссія москаля. „Ох, лишенько, який же він смішний“.

Нараз почула, що хтось очі її долонями накрив. Хотіла їх відірвати, не могла:

„Пусти, бо поцарапаю. Нахаба!“

„Угадай хто, тоді й пушу“.

„А хтож би? Дурний Петрусь“.

„Угадала“.

„Що ти дурний?“

„Ні, що це — я“.

„І якже мені не вгадати такої цяці?“ — і надула губки, буцім то згїрдливо, а на ділі ніби казала: — „на, бери, цілуй!“

Козак не втерпів. Прискочив і хотів її обіймати. Але дівчина відтрутила його, випрямила руки перед себе, не допускала:

„Не спішіться так, добродію, пострівайте. До мене сватається їх милість Кирило Іванович, — із бояр, довірений самого воеводи, в сріблїстїй кольчuzі, зі сталевими наколінниками, одно слово — парсуна! А ви, добродію, хто такий? Надяг жупан і гадає, що пан. Знаємо ми таких панів, щото гучно-бучно, а в п'яти зимно. Я не з вашого города квітка!“ — і знову так надула тїї губи, що козакові аж млїсно зробилося.

„Олесю!“ — скрикнув, — „чи ти жартуєш, чи по правді кажеш? Говори, бо збожеволію!“

„Не мала-б з ким жартувати тазсотенним осавулом мoйого батька. Знайшла цїрквоньку, Богу ся молити“.

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ И 64.339

Львівська державна наукова бібліотека

3518

„Так це, значиться, правда?“

„Найправдивіша“.

„Деж він, цей гаспид, нехай його прохворощу, нехай його ножем простромлю, Іродового си-на!“ — репетував, а вона прижмурила ліве око, підперла руками стрункий стан і похитувалася, як на вітці квітка.

„Тай натура-ж, як у тура! За одним махом сто душ побіяхом. А невжеж Кирило Іванович руки даром носить? Довіренник царський не побоїться сотенного осавула пустограєнка!“

„Дівчино, не доводи мене до краю!“

„А може ти й мене прихворостиш, так кажи!“

„Може колись, а нині ти мені кажи, де він, цей ворог, що хоче мене позбавити щастя!“

Дівчина любивалася трівогою козака. Він такий гарний був, коли сердився, коли густі, чорні брови зсувалися до купи, уста затиналися, широкі груди дихали скоро й важко. Уявляла собі його в бою, на чорному коні, з шаблею, як з блискавкою в руці, — всі його бояться, лиш вона ні.

„Хочеш знати, де він? У світлиці, з тіткою Магдаленою балакає. Сказав, що „безпремінно“ з хах-лачкою ожениться, а на мене тому так дивиться, бо хоче знати, як його будуча виглядає“.

Козак вихопив шаблю з піхви і вітром пустив-ся до двора.

Ледви наздігнала його Олеся і повисла йому на ший:

„Тай гонить-же, як чорти хмару. Ох, мені ли-хо! Як я задихалася! Морока мені з тим парубком! Та він навіть жартів не знає!“

„Добрі мені жарти! Чоловікові душу виймають і кажуть, що це жарти“.

„Та хто це з тебе душу виймає? Тю, навісний! Гадаєш, що я пішла би за отсього ведмеда? А дзюськи йому! Ще я з глуздів не зсунулася, ко-заче!“

Козак, замість відповіді, обіймив дівчину впів, підніс, так, що вона у повітрі повисла і тільки жовтими чобітками баламкала, здавленим голосом благаючи: „Пусти! Та пустиж-бо! Ой-ой, вліваю!“

Як пустив, рукавчатами білої сорочки обтирала уста. — „Тю! Наколов мене, аж пашить! Отож за кару — не підуй за тебе, щоб ти знав“.

А він, усміхаючись, відповів:

„Як страшиш, то сама не лякайся!“ — і шукав шаблі в траві, котру випустив, хапаючи дівчину в руки. А вона тую шаблю ногою настолочила:

„Тепер ти полоненик мій. Обезоружила я лицаря біснуватого. Ласки проси!“

Упав на вколішки перед нею.

„Обласкавлюю, — казала — милую. Слухайже тепер, що я тобі повім“.

„Слухаю“.

„Сідай тут. Тільки не сунься за близько. Подай йому палець, а він за цілу руку хапа, який!“

Козак відсунувся, розстелив бурку на траві і чемно просив дівчину, щоб зволила сісти, бо як зазеленить сорочку, то тітка сваритиме.

Крізь віття вишневих дерев бачили, як небо з полинялого знов робилося темно синім і як на нього вискакували зорі. Пять-шість хат невеличкого хутора „Запорожцева Гірка“ стояло над ярочком, котрим протікала річка. Чистими вікнами зазирали в воду, ніби приглядалися, чи гарні. З далеку, від лотоків, погукував на них млин, як господар на свою челядь. В хатах запалювали світло, а з коминів снувався дим, ніби хати зітхали.

Козак і дівчина мовчки гляділи на цей звичайний, а так любий їх серцю краєвид, а тоді вона й почала:

„Отож слухай, що я тобі говорю. Кирило Іванович, хоч москаль, а всеж таки у нашій хаті гість. Коли-б ти його, як кажеш, прохворостив, або простромив, чи як там, так тоді я на тебе і не глянула-б“.

„Ой, ой!“

„А так, спрібууй, як що віри не ймеш! Але знай: нехай він їздить до нас хочби що другий день, нехай стелиться рястом передімною, за

нього не піду, бо він мені не любий і не свій. Будь він і сам царевич, не побіжу за ним, України не кину“.

Козак, слухаючи тих слів, мимохіть присувався до дівчини все ближче, так його ті слова тягнули. А вона ліктями відштовхнула його від себе:

„Лиш не заблизько, а то знов кинешся на мене, як татарин. Напрасник лютий!... Нехай москаль, як кажу, бісики пуска, він мені так потрібний, як лисому гребінь. Томуто ти і не сіпайся, не випулюй тих сліпаків, як дикий кіт, тримайся від мене оподалік, будь чемний, а як наспіє слушний час, моя ласка не мине тебе!“

І вона гордо голову задерла і дивилася на нього гейби та королева на свого вірного слугу.

„Присягаєш мені?“ — спитався палко.

„Деж не качка квакає, а я тобі говорю. Якої тут ще присяги треба?“

Врадуваний хотів її пригорнути до себе:

„Ні, ні! На нині досить! Бо і як же я з такими нащіпаними лицями до тітки піду?“

Встала, поправила на собі плахту й корсетку, росою обтерла лице й побігла.

Хотів бігти за нею. Спинила його рукою:

„Стривай! Не треба. Нехай буде, ніби ти й не бачив мене нині! Розумієш?“ — і на стежці між деревами тільки білі рукавчата майнули і задзвонило намисто, куди дівчина перебігла.

III.

Петрусь допав окульбаченого коня, що за цей час преспокійно пасся на сотниковій леваді і почвалав у свободу до тітки Марти. У неї по вечерам збиралися ті з молодших сотенних старшин, що не хотіли забігати в коршму, хоч звісна річ, що доброго коршма не попсує так само, як злого церква не направить. А всеж таки молодшим треба примір зі старшого брата. А що старший їх, чи там, як вони казали: „наш старий“, себто сотник Тимохвій Осипович Шелест, після смерти своєї покійниці дуже споважнів, на ніякі забави не вчашав і з чаркою обережно поводився, так і ті з його старшин, що хотіли собі в нього доброї слави придбати, пильно вважали на себе. І загалом, від коли гетьманувати став Іван Виговський, гуляще життя припинилося, бо, як то кажуть, який пастир, таке й стадо, а пастир цей, мабуть і з роду п'яним не був, хіба інколи п'яного вдавав, тай то не добре.

У тітки Марти на широкому, дубовому ослоні кількох козаків сиділо, любуючися чистотою світлицею, рушниками, гарно повишиваними, квітками в глечиках поливаних, узористих і запахом шувару, котрим був притрушений весь піл⁷⁾). Самої тітки не було — вона в пекарні, як козаки казали: бублики виплітала. Тіткою Марта лиш Петрусеві приходилася, а для других була „громадською тіткою“ як то кажуть тому, бо „їх мами разом з нею в одній річці коноплі мочили“.

⁷⁾ піл — долівка, підлога.

Козаки перечилися, чи буде знову війна, чи не буде, скінчили суперечку не договорившись ні до чого, позакурювали люльки і на хвилину зробилося тихо в світлиці.

„Мовчок; розбив батько горщик“.

Нараз: „грим щастя в хату!“ — причвалав Петрусь.

„Вечір добрий, панове товариство!“ — гукнув згинаючися у дверях, щоб не гепнути чолом об одвірок, бо високий був, як від хмелю тичка.

„Доброго вечера сотенному осавулові!“ — відповіли йому: — „як ся маєш, козаче!“

„Маюся, як голий у кропиві!“

„Навчить лихо і з салом коржі їсти“, — відповів сотенний писець. „Який же то заяць дорогу вашій милості перебіг?“

„Не заяць, а ведмідь, панове“.

„Розуміємо. Це мабуть Кирило Іванович знов до сотниківної халяви смалить.“

„Угадали“.

„Велике діло! Не борони козі ліса. Уподобала дівчина москаля, так ти другої пошукай. Видно не нашого поля ягода, тай тільки.“

Петрусь вовком подивився на нього.

„Не маєш що так на мене дивитися, як чорт на попа“, — говорив писець. — „Я тобі не ворог. Не розумію, як добрий козак, та ще сотенний осавул, може так до якоїсь одної спідниці пристраститися. Прилип, як до Ганни Пилип. А для мене то в ночі кожна кітка бура“.

„От воду в ступі товчеш. І не будь ти моїм приятелем, так зуби позбірив би“ — сказав Петрусь і рукою махнув.

Але якраз тоді тітка з бубликами і з пляшкою варенухи з пекарні вийшла. Варенуха свіжа, з корінням, пахуча, аж козакам в носі закрутило.

„І Петрусь тут!“ — сказала врадувана тітка, — він її в руку, а вона його в голову поцілувала.

„Якже-ж ти маєшся, Петрусю? Що на Запорозькій Гірці чувати?“

„Нічого доброго, тітусю. Сотник ще з полку не вернувся.“

„А Олеся?“

Петрусь спаленів. Вона злегка штовхнула його ліктем.

„Діло не погане, соромитися нема чого. Женилися батьки, женитимуться й діти, а що хтось там тобі в дорогу входить, так це нераз буває. На Бога покладайся, Бог більше має, як роздав. От випийте по чарці.“

Козаки схопилися з місць:

„За ваше здоров'я, тітусю!“

„І за ваше, і за Олесине“, — додала тітка Марта, втручаючи чарку Петрусеві. — „Олеся, хоч велика пустунка, та не зрадлива. В покійну свою матір вдалася. Вона теж жартами та смішками так зміла свого чоловіка причарувати, що він до нині на другу не гляне. Олеся за москалем не побіжить.“

„Це вона мені сама казала.“

„Чогож ти тоді дуєшся, як лопух на жарі?“

„Боюся, щоб не звіялася війна. Хоч часи, ніби то спокійні, так у хмарах гугоче. Сотника чогось то раз-у-раз до полку кличуть, може він і до гетьмана їздив, бо за довго бариться“.

„Абож то ми, синоньку, десять літ війни не пережили? Багато лиха зазнали, ой багато! А всеж таки Бог милував і не один до своєї дівчини вернув, хоч і ясир татари брали і пани вивозили наших красавиць. Суджене нерозгуджене. Так воно і з тобою буде.“

„Давби це Бог, тітусю, щоб ваше слово та Богові в ухо“ — і поцілував тітку у руку.

А козаки теж потішали його, як котрий знав.

„Постоїмо за тобою, Петрусю, не бійся! Як треба буде, то гуртом до нашого старого підемо і поклонимося йому в пояс, щей за коліна обхопимо, щоб нашому товаришові кривди не робив. Старий хоч хмурий, але мягкосердний, а Олеся в нього одиначка. За кого схоче, за того й піде.“

„А як що за Кирилом Івановичем сам воевода руку потягне?“

„За коротка, щоб до Запорожцевої Гірки досягнула. Врубаємо.“

„І мені щось так здається, що москалям не вікувати між нами.“

„Досить пявки нассалися крові, пора відірвати.“

„Ой що нассалися крові, то нассалися. Досить зле перед старим Хмелем бувало, а тепер ще гірше стало. Все якісь подати плати“, — нарікала тітка Марта — „тай плати. Та ще то, бачите, наш сотник як може, так своїх людей оборонює, а полковник теж до себе не багато горне, але що то по других полках буває, нехай Бог криє! Таж там по два три золоті з душі деруть.“

„Теперішній гетьман“, — доповів писець — „Москви не любить.“

„А Юрась?“ — питали його.

„Він в академії вчиться. Кажуть, не далеко яблуко від яблуні паде, а диви, як відкотився.“

„Ой що відкотився, то правда. Ніраз у свого покійного батька не вдався, ні тілом, ані духом.“

„Тілом він слабкий, як його покійниця мати. А духа, де мав набратись? Батько поза домом бував, а мачуха розніжила і розвезла його. Дуже його любила.“

„Можна подумати, що в його серці діялося, як вона на воротях повисла. Що він до свого брата чув, котрий таким окаянним учинком заплямив свої руки“.

„Тому й помер несподіваною смертю“.

„Бідний хлопчисько цей Юрась“, — закінчила зітхаючи тітка. „А наша Україна ще бідніша. За всіх терпить. Гей Боже, Боже, який то рай у нас був би, коли-б не та війна, не цей розор⁸⁾. Тисячі церков попалили, тисячі міст і сіл, мов язиком злизав, куди не глянь, лиш димарі торчать, і сироти, як бездомні собаки снуються. Кара Господня, за гріхи наші і за батьків наших, тай тільки!“

⁸⁾ розор — руїна.

„За наші гріхи наїзджають ляхи!“

„А ви гадаєте, що Москва краща?“

„Гарне піря на вудвуді, так смердить. Оттак і москаль. Поки здалеку, то добре. Грішми сипле, соболями обдаровує, а пусти його в хату, так він тобі іншої заспіває. Москва навіть старому Хмелеві спокійно вмерти не давала. Він вже й голови зняти не міг, а цар через послів своїх, все чогось від нього домагався“.

„Москалеві, хоч уроди, та дай!“

„Так і дати-ж би їм, щоб відхотілося печеного леду!“

Найстарший із товариства, підсотенний, люльку курив, слухав і на вус мотав. Що лиш тоді, як другі виговорилися, він почав:

„Куди мах, туди мах, а все біду по зубах Боролися ми з Польщею і вибороли Москву, а як тепер станемо боротися з Москвою, то що таке виберемо, панове?“

„Україну!“ — відповів Петрусь і очі йому засвітилися.

„Дав би це Бог, та не знаю, чи здіємо. Згоди нема“.

І підсотенний зітхнув:

„Не було її і нема! Чорний народ на Виговського нарікає, каже... що він шляхтич, що жінка його козачками гордує, що обоє людьми чужої віри обсадилися. А воно так: як що свої не певні, так чужих шукаєш. А невже-ж то біля покійного Хмеля чужинців не було?“

„А вже-ж, а вже-ж“, — притакнув йому — „самої польської шляхти скільки, а німців, про татар і не згадує!“

„Отож і бачите. Як огонь гасиш, то не питаєш, з якої криниці вода, — гасиш! Колиб теперішній наш гетьман Україну закріпив за собою, то й чужинці ті своїми поробилися-б“.

„І певно. Риба шукає, де глибше, а чоловік, де краще“.

„Коли-б у нас краще було, то кому захочува-лося-б чужого, а вже ніяк повірити не може, щоб

гетьман, рейментарем своєї держави будши, чужому панові піддавався“.

„І старий Хмель не з доброї волі москалям підчинився“.

„А вжеж що не з доброї. Обскочили його вороги, як собаки звіра, а до того смерть стала до очей заглядати, так і мусів. Але кажіть ви це нашому чорнякові, коли він так на політиці розуміється, як вовк на зіздах“.

Тітка Марта головою похитувала, журилася. Сама, хоч козачка і не з бідних, але серце до простого народу мала.

„Як же то — почала — простому народові політики набратися, коли йому й жити не дають. На його голову як не лле, так капле. Пригадайте собі, як то чернь за Богданом лавою пішла. Скільки хлопів вигибло в його полках, скільки жінок і дітей вирізали, або в ясир пігнали і яка їм дяка за це? Богдан про старшин своїх і про козацтво дбав, а що такого доброго для черні він зробив?“

„Перше для старшин, а тоді й на низи черга прийшла би“.

„Чекай псе, аж кобила здохне, терпцю народові не стало“.

„Отож то й є цей терпець. Терпен, спасен, а ми хотіли-б відразу в небо вскочити та ще й віримо, попам, котрі тим небом торгують“.

„Попи багато завинили“, — почувлося кругом. — „За ними більше гріху, як за малотяменним народом“.

Тітка хотіла боронити попів, бо побожна була. Але її навіть Петрусь перечив: „Віра собою, а попи собою“, — казав. — „Наші попи на імя гетьмана моляться у церкві, а поза церквою нишком-тишком доноси на нього шлють“.

„Так, так. В церкві піп, а в хаті донощик. Таж це не Божі слуги, а прислужники царські, його агенти й делятори⁹⁾“.

„Правда твоя. Ще ченці не так, але біле духовенство, — з тим велика біда“.

⁹⁾ делятор — донощик.

„Ченці зі старшинами тримають, бо гетьман і старшини монастирі фундують і содержать їх, але городові й сільські попи, так ті з виваленими язиками до москалів біжать“.

„Маловчені і худоумні“.

„Нехарактерні!“ — додав сотенний канцелярист і зі злости ногою стукнув. — „Я про це міг би вам щось сказати, бо в канцелярії не одно читав, про що люди і не знають, але не хочу празника святого обиджати“.

„За покійного гетьмана того не було“.

„Бо покійний гетьман то була сила! Його ще й на смертельній постелі боялися. Нікому не простив, залізною рукою всіх за чуб тримав“.

„То була сила!“

„То була раз сила!“

І понад ними майнула велика, грізна тінь, аж мороз поза шкіру пішов.

І голови козацькі вниз похилилися, волосся дубом стало, ніби їх чуби вітер буйний мервив, дарма, що на дворі ніч стояла така погідна і ясна, що голки можна було збирати.

„А гадаєте — почав по хвилі підсотенний, — що Запорожці і проти старого Хмеля не бунтувалися. Винесли його на своїх плечах у верх, а тоді давай кидати вділ. Бо така то вже у нас бачите вдача, що не любимо, щоби нам хто понад голову виріс. Запорожці й старого гетьмана хотіли скидати, так він не дався“.

„А ніби то Виговський Пушкареві доброго чосу не дав?“

„Так, але Запоріжжа все таки не уговкав і Лівобережжа дальше кипить. Бог вість, як воно скінчиться. Попи бунтують, Москва грішми сипле, між старшинами єдності нема, булава не одного манить, безталанний ми народ, панове“.

Тітка Марта сльози з очей утирала.

„Не плачте, тітусю, якось воно буде“.

„І плакати не жаль, як є за чим“.

„Тітка Марта про запас плачуть“.

„Плач то жіноча річ“.

„Як же не плакати, дітоньки, дивлячись на таке безголовя і на такий діявольський розор. Може мої сльози в милосерного Бога заважуть що. Але гадаю собі, що й теперішній гетьман не без вини. Стару гетьманшу за мало він шанує. А до неї і королева листи писала і бувало таке, що вона замість гетьмана письма відписувала, а тепер, у гетьманському палацу, мов на ласці сидить. А цей палац покійний гетьман будував і хто його зна чий він, цей палац, родини, чи булави? І скарб гетьманський Виговський розкопав, мільон телярів кажуть вибрав“.

„Не для себе вибрав, а на військо, на оборону України“, — перебив її котрийсь.

„Може воно й так, як ви кажете, — відповіла, — а всеж таки треба би родину покійника і його волю краще шанувати“.

„І Виговський до родини належить“.

„Але не те, що жінка й діти. А паня Виговська, кажіть, що хочете, таки за велика паня. Мабуть у короні ходить, не бачила я її, тай не знаю“.

„Князівна і хотіла би, щоб у нас по князівському було“.

„А хіба-ж то в нас, у давнину, князі не сиділи і люди якомсь жили. І Київ не хто другий збудував, а князі. Велика річ, коли-б Виговський князем зробився, як у других державах є, щоби нас тільки зпід Москви визволив“, — відіззався Петрусь.

„Своєю головою, а нашими руками, може нас визволити, — іншого способу нема“, — твердив підсотенний. — „І гетьман мабуть то з такою гадкою носить, всі признаки вказують на те. Але якже нам на москалів стати, коли в нас син на батька стає, полковник на гетьмана, сотник на полковника, тю! Згоди в нас, панове, треба, згоди!“

І замовкли. Тітка Марта принесла ще один глечик варенухи і припрошувала козаків:

„Випиймо, панове товариство, за тую згоду, щоб вона в нас пишним цвітом процвіла і щоб від того цвіту по всій Україні запахло, як отсе наші хати нині зеленими святками пахнуть!“

„За згоду!“

„За згоду, панове!“

„За згоду, за вірну службу нашому гетьманові і Україні!“

Вихилили чарки до дна.

Нараз Петрусь рукою махнув: „тс-с!“

Повернулися до вікон і наслухували.

„Греблею копита дудонять“.

„Чи не сотник вертає?“

„Мабуть він“.

„Ходім та хутчіш на зустріч“.

„Ходім!“

Розпрощалися з тіткою Мартою і побігли.

Тітка Марта довго стояла на воротах і жалісним оком дивилася на шлях, котрим почвалували козаки.

„Який народ! Від дівчини почали, а куди зайшли! Як стали про Україну балакати, так Петрусь і про свою Олесю забув. І не один про свою забуде, як сурма засурмить. Полетить вітром і лишить тебе самою, як мій мене лишив. Навіть не будеш знати, де і коли він голову поклав. І будеш гадкою богатити, дивлячись на таких, як отсі. Йдіть, йдіть, мої діти, куди вас доля кличе!“

У вишневих садках листки шелестіли, заглушуючи смішки і зітхання.

„Десять літ війни, а злидні щастя не вбили. І вишні цвітуть і молодь кохається, — невміруща сила твоя, моя ти земле рідна!“

Слізними очима гляділа на зоряшне небо.

IV.

Сотенні і старшини підпровадили свого „старого“ до самих воріт, але не довідалися багато, хіба те, що він у самого гетьмана був і що гетьман велів, шаблі гострити і порох готувати та про овес для коней подбати.

Сотник подякував товариству за увагу до своєї особи, розпитався, чи все гаразд у сотні і розпрощався.

До воріт вибіг дворецький і відчинив їх.

Перше питання було, чи про могилу покійної сотничихи не забули. Дворецький заспокоїв свого хазяїна, казав, що разом з панночкою прибрали її, як на святки годиться.

Олеся і тітка Магдалена не спали ще. Привітали сотника на ганку. Туди вийшов також батько покійниці, постукуючи деревляною ногою.

„Ну і якже там? Здорові?... Так і славити Бога... Нічого нового?... Нехай буде і так. Краще старе добре, ніж нове погане“, — вигукував сотник входячи в світлицю і шапку кидаючи на ослін.

„Гостя маємо в хаті“, — промовила несміло, тітка Магдалена.

„Хтож це такий?“

„Кирило Іванович... Ах, що за любий чоловік! Кавалір...“

Сотник глянув на сестру своєї покійної жінки:

„Тинди, ринди, захотілось дівці бинди! А мене до таких гостей аж долоні сверблять... Краще-б я чорта побачив, аніж його“.

Тітка Магдалена аж перехрестилася:

„Як можна! Це такий ввічливий, любий, гарний чоловік“.

„Вже ми таких любих та гарних і чесних маємо аж доти, о!“ — і показав на горло.

„Просто зашморгнули нас, — правда батьку?“
Батько милицею¹⁰⁾ калатнув:

„Тут тобі ляхи, а тут Москва!“ — і сплюнув.

„А деж тоді цей гарний і любий?“ — питався сотник Магдалени, сідаючи за стіл до вечері, котру йому Олеся з пекарні принесла.

„А дежби? На горі, в боківці. Мабуть спить“..

„Бодай би йому чорт лабятий приснився!“ — побажав гостеві сотник. А глянувши на Магдалену розсміявся: „А може ти, сестро, чого доброго, сама хотіла би йому приснитися. Вони на наше жіноцтво, як пси на мясо ласі. Але я тобі такого жениха не віншую, ні! Злизав би останки того там меду і кинув би геть, а може й закатавав би де. О, вони до того мистці! Бо, що в них жінка?“

В Олесю дух вступив, а тітка Магдалена геть посоловіла. Правою рукою кінчик чорної корсетки мняла, думаючи, щоб то її на це, бач, відповісти?

„Може-б і закатавав би яку, та не мене“.

„Ого!“

„Дуже я йому до серця припала“, — казала, накриваючи зіниці повіками, і спускаючи вії до долу, від котрих тінь, здавалося, аж на білий обрус постелилася.

Сотник за боки взявся, сміючись:

„Бодай же ти, сестро, здорова була, що мене так розвеселила. Такі важкі часи, а дивись, є ще радість на світі. Та скажи ти мені, чого цей Кирило Іванович аж до Запорожцевої Гірки прителіпався?“

„Не знаю. Не повів. Мабуть важні діла“.

„Зачув медвідь мід, тай у пасіку лізе. Гадає, що золотим ключем всякі двері відчинить. Можливо, та не в мойому дворі... Дасть Біг діждати завітрішньої днини почуємо, яке це важне діло. А нині, сестро Магдалено, ти мені на вишку не лізь, щоб не попала ведмедеві в лапи. Біля Олеси спи. Доброї ночі вам, дівки, спить спокійно, нехай ваша доля росте!“

¹⁰⁾ милиця — дерев'яна нога, куля.

„Доброї ночі, батьку!“ — і Олеся так щире поцілувала батька, як мабуть ще ніколи.

За столом лишилися тільки зять і тесть.

„Морока нам з отими москалями“ — почав сотник. — „Зразу лиш в урядові діла мішалися, а тепер тобі і в хату лізуть, жінок баламутити беруться. Ще трохи і воевода що кращих дівчат і молодичь для своїх людей достарчати скаже; а потухли-б вони!“

„Га, щож! Поставив миску, так давай і юшку“, — відповів тесть.

„А хтож міг знати, що вони такі?“

„Перше змір, а тоді й ріж. Зле зробив покійний Хмель, що не змірявши врізав“.

„Одної віри народ, на євангеліє присягали“.

„На євангеліє присягали, а чорта за пазухою тримали“.

„Добрий козак і чорта не побоїться“.

„А багато-ж таких?“

„Назбирається, скільки треба“.

„Побачимо“.

І замовкли оба. На потіху випили чарку, хоч сотник нескорий був до неї:

„Спрага мене палить“, — виправдувався. —

„Але чую, що тієї спраги нічим не вгасиш, тільки кровю!“ — і пустився по хаті.

„Крівавий суд між нами бути мусить. Іншої ради нема. Крівавий суд, розумієте, батьку?“

„Значиться війна з Москвою?“

„І не що друге“.

„Невже-ж гетьман з Москвою порвав?“

„Не вислухавши навіть умов, з якими до нього Трубецький повертався“.

„Великий дзвін він лити загадав, щоб тільки не луснула форма“.

„Довше терпіти не в силі. Московське військо по городах наших мишвою порозлазилося. Де кійком не кинь, на москаля влучиш. Господарюють, як у себе в дома. Народові всякі пакости творять. Старшин зневажають, як холопів своїх. І розказувать гидко. Наслухався я та надивився на таке, що нехай Бог криє“.

І сотник знов заходив по хаті скорою і різкою ходою. Батько сивими, полинялими від старости очима і собі бігав за ним.

„Великого діла піднявся ясновельможний, і боюсь, чи раду йому дасть“, — почав. — „А щож наші на те?“

„Наші? Хібаж ти вгадаєш, хто наш, а хто чужий? Хібаж ти знаєш, хто таке ці Искри, Безпалі та Цецюри?“

„Так, значиться, гетьман при Гадяцьких пунктах стоїть?“

„А вжеж. І непогані вони. Україна окремою державою стає, з гетьманом, як київським князем“.

„Так, але під протекцією Польщі, а що скаже на те народ?“

„Коли жалувати сира, так і вареників не їсти. Розчинене тісто, варім, — що тут багато міркувати“.

„У велику скруту наш гетьман заліз, бо Польща йому допомоги не дасть, не може“.

„Гетьман Махмет-Гірея єднає. На його орду жде, щоб Конотопові на відбій іти“.

„Хіба-ж Конотоп в облозі?“

„Ще й у якій! Гуляницький у ньому з полками Ніжинським та Чернігівським, мов у коробці замкнувся. Москалі під проводом Ромодановського так його обложили, що й миш не смикнеться звідтіль“.

„Багатож у Гуляницького людей?“

„Душ тисяч чотири“.

„А москалів?“

„Ромодановський, Пожарський, Львов, Скуратов, де який москаль на Україні був, усіх їх Трубецький під Конотоп зігнав. Не знаю, яким чином цей Кирило Іванович ще тут, чому він не пішов до біса!“

„І Гуляницький, кажеш, не здається?“

„Ні. Велику опресію терпить. Говорять, немовто Трубецький лист йому прислав, щоб на царську ласку здався“.

„А він?“

„У відповідь казав з гармат палить... Ми сіли на смерть!“ — гукали козаки,—„города не здамо!“

Старий козак перехрестився:

„Дякую тобі, Всевишній, що не осоромилися наші. Не звівся ще козацький народ!“

„Завзятий народ“, — притакнув сотник — „та не політичний“.

„Розуму наберешся, а хоробрости ні“.

„Щоб тільки розум не прийшов за пізно. Буде що їсти, та не буде чим“.

На хвилину оба замовкли. Сотник заспокоївся, побалакавши з тестем:

„Так, чи не пора би нам, батьку, на сон?“ — спитався.

„На сон ніколи не запізно, лиш на діло. Чую, що нині не всну“.

„А я мушу, бо багато діла“.

„Похід?“

„А вжеж“.

„Оповіщений?“

„Так. Гетьман універзали розсилає, виявляючи, чому він з Москвою неминуче порвати мусів і на яких умовах єднається з ляхами. Тепер тільки й жди, коли сурма озветься“.

„І на коня!“ — гукнув старий, постукуючи деревляною ногою. — „І на коня! За честь і славу, за потоптані вольности наші. Не дамо-ж землі нашої ворогам на наругу!“

Очі йому світилися, чуприна піднімалася, брови їжилися. Він скидався більше на духа якогось лицаря давнього, ніж на живого козака.

„Жаль, що лиш одну ногу мені лишили. Але в сідло я ще якось і цею одною ускочу!“ — сказав старий і кинувся зятеві в обійми. .

V.

Сотник у цебрику стояв, а старий слуга обливав його від голови до ніг студеною водою... „Бр...р! Тай заспав же я! А царський чоловік вже збудився?“

„По садку похожати зволили, надягнувши верх жольчуги білий каптан“.

„Щож то він битися зі мною гадає, чи як, що зазброївся?“

„Не знаю, що вони за гадку в своєму лобі мати зволять. Мабуть моляться, а може лиш від мух відганяються, бо дуже до них наші мухи липнуть“.

„Солодкий, аж оскому на зубах почуваю“ — і сотник заскреготав зубами, як жорнами. — „Ще одно ведро на голову лий, бо дуже мені гаряче... Та-ак... Спасибіг. А тепер поможи скорше вдягнутися, щоб їх милість, Кирило Іванович, не пожалувався воеводі, що я йому довго ждати на себе казав...“

Слуга приніс контуш.

„Не контуш подавай, лиш чумарку. Досить фарисейства, треба нам раз виплисти на чисту воду. Та-ак. А сніданок готовий?“

„Наготовлений, пане!“

„Так попроси до стола його милість, а сам згубися і жіноті скажи, щоб не спішилися до нас. Хочу віч-на-віч побалакати з гостем“.

Поснідавши доволі сотник закурих свою коротку люльку і пускаючи дим аж під сволюки, спитав:

„Якому-ж то припадку дякувати маю, що

ваша милість зволили переступити мої низькі пороги?”

„По ділам приїхав. *Бумаги* до вашої милости, Тимохвію Осиповичу, привіз. Та, заки їх вам до-ручу, позвольте поздоровити вас зі святками: щоб Господь милував і вас і вашу гарну донечку і весь ваш двір, з худібкою, бджолою, з полями, гаями і з левадами, з усім добром, яким ви, дякуючи ласці нашого государя, так уміло господарюєте, собі на втіху, а своїм підданам на добро“.

„Проклята муха в рот мені влетіла“, — перебив нараз сотник і сплюнув, хоч мухи і на лік у хаті не знайшов би. — „Тю! у ночі блохи, у днину мухи, ще й до того москалі, хоч повісся на гилі“, — сказав і долонею губу приткнув.

„Простіть, — вихопилося. Але це не про вас пісня. Я вам дуже дякую за ваші побажання і від себе теж щире скорого повороту во свояси зичу, на *вотчину* вашу, бо, як то в нас говорять, і півень на своєму плоті найкраще піє“.

Кирило Іванович побаранів. Відкашельнуv, по-правився на своєму кріслі і промимрив:

„А вжеж, а вжеж, спасібо вам, Тимохвію Осиповичу, хоч правду вам сказати, я собі ваш край дуже вподобав, дуже. Плодучий такий і дівчата очень хорошенькії, очень. Я, так сказати, серіозно рішився в Малоросії одружитися, а що кращої жінки, як Олександра Тимохвієвна і бути ніяк не може, так тоді...“

Сотника, ніби хтось кропивою вжалив. Зірвався, і перехрестився тричі:

„Во ім'я Отця і Сина... Кириле Івановичу, та що ви це балакаєте? Ви, із боярського роду, довірний самого воеводи, щоб женилися з донькою козака, якогось там нікчемного сотника, до чого воно подібне!“

„Буває і таке“.

„Буває, але тут того бути не може“.

„Чому-ж би то?“

„Бо вам на Україні не вікувати, а я доньки на чужину не дам“.

„Жінка, як верба, де її посадиш, там і росте“.

„Це може у вас такі жінки родяться, а моя Олеся не з тих: вона зів'яне, як що вирвати її з рідної землі“.

„Це вже мужеве діло, щоб не зів'яла“.

„У вас. А в нас інакше; в нас батько не на те доньок ховає, щоб позбутися їх з хати. Олеся в мене одиначка, на непевну долю її не дам, хочби й хотіла. А не вжеж вона вас собі за мужа бажає?“

Кирило Іванович витріщив на сотника очі. Не міг зрозуміти, що воно таке, щоб дівчина хотіла, або ні.

„Добра донька за того віддається, за кого батько каже“.

„Добрий батько своєї доньки неволити не стане. Та ще сказати вам мушу, що нехтувати народними звичаями не годиться. Де живеш, такого звичаю і тримайся, а в нас воно так водиться, що перше звідуються через добрих людей, чи можна, а тоді і сватів шлють. І коли би ви, Кириле Івановичу, були не інакше зробили, то не потребував би я був казати, а ви слухати такого прикрого, бо відмовного слова“.

„Його світлість може сватів до пана сотника післати“, — відповів гордо боярин.

Сотник спалахнув. Відложив файку і руку за пояс застромив:

„Його світлість! Вашому воеводі до моєї доньки зась! Від моєї сім'ї і гетьманові вара! Мій дім, моя твердиня, насильством не відчините її!“

Але подумавши хвилину спитав:

„Кажіть, з яким письмом прислав вас воевода?“

Кирило Іванович встав, поклонився, обернувся і подався до дверей. Але заки переступив поріг, подумав щось, добув із каптана папір, вернувся і подав його сотникові.

Цей розломив печать, підійшов до вікна і прочитував звільна. Але чим даліше пробігав письмом очима, тим вище брови його підлазили в гору,

а сиві вуса хиталися на дріжучих устах. Аж нараз письмо на серед стола кинув:

„Приказу воеводи вашого послухати не можу. Стою під рейментом гетьмана і його приказів слухаюся. Люди мої гетьманові потрібні, вони не родилися для воеводських баштанів. Дальше свиношниками загадаєте козаків поробити, а мене сотенним свинопасом. Мое діло шабля, а не мотика і не свинопасовий батіг!“

„Побачимо“, — відповів Кирило Іванович.

„Побачимо“, — повторив іншим тоном сотник і Кирило Іванович, не попрощавшись навіть з господарем, вискочив з його хати.

VI.

Боярські гордощі Кирила Івановича були обиджені до краю.

Ідучи до Запорожцевої Гірки, він дожидав другого прийому. Уявляв собі, що сотник Шелест, почувши його пропозиції, просіє, обхопить його за коліна і зі слізами в очах стане дякувати за честь і за ласку, що донька його бояриненою стане. Це-ж нечувана річ, щоб козачка доступила такої високої чести! А тут цей сотничина, дарма, що багатир на всю губу, просто в лице йому плюнув, ще й воєводу зневажив. І що собі отсей козачище гадає!

Кирило Іванович сердився як сто псів і не лише острогами принаглявав коня, але й кнутом його безнастанно періщив, аж кінь стогнав.

Зігнавши таким чином першу злість, став роздумувати, що йому далше робить. Плюнути на цілу туу песьчу Гірку разом із Шелестом і цілим його родом і зятямити собі на весь вік, що „панська собака між хлопські не мішайся“.

Це він безперечно і зробив би, коли-б йому так дуже не подобалася та проклята Олесья. Просто спати через неї не може, страва йому без неї в рот не йде. Чує, що не буде щасливим, поки цієї хахлачки не дістане.

Це одно. А друге — не можна йому, „потомственному дворянинові“ і прибічному князя-воєводи, безкарно такої обиди пустити. Він мусить розуму провчити цих гевалів хамських, щоб памя-

тали, що таке послух і пошана. Мусить поставити на своїм.

Але як?

В церквах дзвонили на богослуження. Народ ішов святочно вдягнений і пишний, а Кирило Іванович їхав зневажений, осміяний, і жалюгідний. І ще його дратувало ще гірше. Бути зневаженим від свого начальства, діло звичайне, але дізнати пониження від хахла, це нечувана річ. На теж і йдуть московські люди в Малороссію, щоб доробитися почестей і маєтків, а нині, гляди, що його в сотника стрінуло! Вправді Кирило Іванович не був таким то вже чільним боярином, а все таки це боярського роду. І не один він був у свого батька, кількох їх братів сиділо на „вотчині“. Коли-б поділити її, то на кожного не багато припало-б, а треба-ж і сестрам якесь віно дати. Не дуже світло це боярство представлялося. Та для хахлів він все таки достойник московський, довірений його милости князя Трубецького, московського воеводи в Києві. І цього їм забувати не слід!

Кирило Іванович аж минався зі злости.

Пригадував собі перший приїзд до Запорожцевої Гірки і першу зустріч з сотниківною. Вразила вона його тоді не лише своєю незвичайною красою, але й поведенням, якого молодий боярчук у Москві не бачив. Московські дівчата на чужого, та ще й достойного чоловіка, навіть очей зняти не сміють, а вже, щоб жартувати собі з ним, перекидатися словами, підморгувати та вигинатися у стані, того там не бувало. Там „жінка да убоїться мужа свого“, бо вона його рабиня, щаслива, коли сповнити може всі його бажання. А тут, отсей сміливий дівчук, дивиться на тебе, як на рівного собі, сміється і жартує і признати треба, що як заговорить, то не від речі, про всьо знає і всюди свій цікавий носик устібне.

Зразу це гнівало Кирила Івановича, а згодом він привик і йому воно навіть подобалося. Весело так. Ніби пташка тобі щебече, ніби троянда розцві-

тається в городі, вже не пупінок, а ще не вповні розвитий цвіт, — сама краса. Дуже й дуже заманулося Кирилові Івановичеві того добра. А тут гляди, ні Олеса, ні її батько не пішли йому на зустріч. Одна тільки тітка Магдалена підлабузнювалася до нього, носиком чобітка під столом його боярський чобіт торкала, зітхала й завертала очима. Це вже вповні розцвила півонія, з котрої за який там день-два і листки стануть облітати.

І її не завадило-б забрати з Олесею, як додаток, але женитися з нею, о, ні, Кирило Іванович ще не зсунувся з глуздів!

Памятав про пословицю, що через святих до Бога і тому стріляючи до Олесі на Магдалену спозирав, бо це її тітка. А що підстаркувата дівка жарту за правду брала, це вже не його вина.

Він мусить, мусить дістати Олесю!

І Кирило Іванович луснув кнутом у нічім не винуватого коня і почвалав до недалекого города, в котрім мешкав сотник із сусідної сотні.

VII.

А між тим до Запорожцевої Гірки стали зїздитися сотенні старшини, сусіди-хуторяни і ченці з недалекого монастиря, щоб привітати сотника Шелеста зі святками та послухати новин, бо не даром же він до самого гетьмана їздив.

Засуєтився двір всілякою челяддю, заповнився возами й повозками, як на ярмарку базар. Сотникові собаки вже й лаяти перестали, така сила чужого народу нахлинула. Поховалися до буд ті бровки, ласки й кунделі всілякої породи і, висолопивши язики, дихали важко, бо жара стояла велетенська.

Парубки в садку у тіни розтаборилися і в кости грали, дожидаючи обїду.

Олесині дівчата вискакували з пекарні, буцім то до криниці за водою, або до пивниці за сметаною та маслом, а на ділі, щоби подивитися на хлопців. Ті підморгували до них, закликали до себе влєсливими словами, дівчата закривали обличча білими, суто вишиваними рукавами і, ніби то засоромлені й перелякані, кидалися прожогом до кухонних дверей.

„Стрївай“ — говорив старий монастирський візник, — „як звечоріє, то і некликана вибіжить до тебе, — такий то вже народ, отсі дівки“.

„А звідки-ж вам, монастирським людям, про дівочі норови знати?“ — питали його.

„А неужеж то дівочих монастирів не буває?“ — відповідав, усміхаючись хитро. — „Хоч ти й попід небо літай, а все таки на землю впадеш“.

„У болото“.

„Чого-б то зараз у болото? На щож тоді Бог

сотворив жінок, як не до кохання? І скажіть же мені, будь ласка, чи варто було би жить на світі, як би не отся капосна жінота?“

„А вжеж, а вжеж,“ — притакнули йому.

„А от на Січі хоч і не має жінок, а козаки все таки живуть“ — докинув котрийсь.

„На Січі жінок нема, але кругом неї є. Того цвіту по всьому світу. Так Бог дав. Возьміть покійного Хмеля. Чоловік був який, а й він жіноти не цурався“.

„Відома річ. За жінку з Чаплінським бився“.

„Чимало крови потекло“.

„А все таки повісити велів“.

„Того ви не кажіть. Не знаємо, що там між ними зайшло. І не треба нам знати. Не наше діло. Доповідають, що старий гетьман після смерти прегарної Олени тяжко страдав, аж посивів, видно, що дуже любив її“.

„А гадаєте, що теперішній наш гетьман своєї княгині не любить?“

„Відома річ, що так. І слухає її“.

„Вона його до війни намовляє“.

„Жінка нераз чоловіка спокушує до злого“.

„Отож то і є. А в тім, хто його зна, на яке та війна повернеться, на добре, чи на зле?“

„Нам не покращає від неї“.

„Але й гірше не буде, бо нема куди“.

„Народу вигине багато“.

„Так може хоч тим, що залишаться, краще стане“.

„Може“...

Дворецький ізза угла прислухувався розмові. Стерпіти не міг подібних балачок. На його гадку служебним людям не балакати, а слухати годиться. За молодих літ він у великих панів служив, так і до послуху привик. Перебувши Хмельниччину, впевнився, що не чому другому, лише послухові великому гетьманові козаки завдячували свої перемоги і тепер він дуже боявся, щоби щось друге не вийшло.

Підійшов до гурту і нахилуючи пальцем казав:

„За багато ми балакаємо, панове, а за мало слухаємо“.

„Не штука вам“, — відповіли йому. — „Ви вже старі, на війну не підете“.

„Як побачу, що треба, так піду, не бійтеся! Старе вино від молодого сильніше. І покійний наш гетьман не молодик був, а як він бився“.

„Не вжеж нам до старого Хмеля рівнятися?“

„Певно, що ні. Але нехай кожний по своїй спроможності послужить доброму ділу, то й добре буде. Гадаєте, що на війні тільки сила рішає. Відвага більше значить, а такими балачками ми лише застрашуємо себе і тратимо останки цього лицарського духа, котрим славилися наші батьки. Що нам до того, чи гетьмана намовляє хто до війни, чи не намовляє, як покличе, треба йти і кришка“.

А в сотникових світлицях теж як у пасіці гуділо. І там не про що інше розмова велася. Війна була в кожного на думці. Її ще зимою дожидали. Були такі, що рвалися до кривавого танку, а були, що мира більше всього бажали. Дивне тільки, що за війною старші козаки тягнули.

„Гадаєте,“ — казав старий Ласиця, — „що нам краще коритися Москві і в запічках сидіти? Дождемося такого, що краще й не казати. Москалі, коли ще нас не закайданили до краю, так це тільки тому, що бояться нашого брата. А покажи себе боягузом, то побачиш, що зроблять з тобою“.

„А щож вони гіршого й можуть зробити, як тепер є?“ — питався його Супрун.

„Злому так само, як і доброму кінця немає. Можуть нам свободи наші забрати, гетьманщину скасують, свої порядки заведуть, скрізь, де тепер наш чоловік сидить, сяде москаль, ні суду нашого не буде, ні правди нашої, всьо їх“.

„А як побють нас на війні?“

„Била-б їх сила Божа, не вони нас. І чого-ж то зараз мають побити? Польща не те, що Москва, а Хмельницький не боявся піти на неї війною і по-

біджував під Жовтими Водами, під Корсунем і під Пилявцями“.

„Але-ж бо скільки народу полягло!“

„Де дрова рубають, там тріски летять. Краще гинути на війні, як нидіти в неволі. А найгірше, як що козак сміливість утратить і боягузом стане“.

„Так це ти кажеш, що я боягуз?“ — гукнув на Ласицю Супрун. — „Виходь на тік, я тобі зараз покажу, який я боягуз“.

„Як виходь, так і виходь!“ — відповів Ласиця. — „Я готовий, ходім!“

Але сотник Шелест кинувся до них:

„Та що це ви, панове, з глуздів зсунулися, чи як? Ще й до десяти заповідей Божих не дочислилися¹¹⁾, а вже до шабель беруться. Того я ніяк не дозволю. Оповідений похід, значиться і двобоїв бути не може. От краще випемо медку, що мій тесть на наше весілля з моєю покійною Ганною наготовив, випемо його за згоду та за козацьке братерство, без котрого, все одно що й без шаблі, на війну не вибирайся“.

„Від доброго меду, все одно що й від гарної жінки, я ніколи не відпрошувався і тепер ним не погорджу“, — відповів Супрун — „але-ж бо й боягузом нікому себе прозивати не дозволю, хочби це був не козак, а полковник, або навіть і сам яснөвельможний. Супруни вже тоді славилися добрими козаками, коли ще про Ласиць і помину в нас не було. От воно як!“

Ласицю наче-б хто шилом під серце кольнув:

„Ти мені роду могого не обиджай, бо я не з отих ласиць, що тхорів бояться, розумієш?“

„Так я по твому тхір?“ — і Супрун, перед хвилиною насилу уговканий сотником Шелестом, знову знявся на рівні ноги.

„Я тхір? Супрун тхір?“ — питався голосом грізним, повним злости.

Ласиця теж не сидів спокійно. Наперекір своєму імені, він не ласицею скрадався, а роз-

¹¹⁾ не випили десятої чарки.

юшеним туром скочив насеред світлиці. Вже й шаблюки добув, гостреної, Бог зна, скільки разів і тому тонкої, як бритва, котрою ще прадід голився.

Але й Супрун на тхора не подобав, а скорше на ведмедя. Плечистий, з волохатими руками, неповоротний, а сильний, що підкови пальцями ламав. І в його руці блистіла крива шаблюка, пощерблена, ніби пила, бо він її не гострив ніколи.

Обидвох суперечників здержували товариші. То за руки хапали, то за стан, але вони пручалися, вихоплювалися і перли на себе, як дві супротивні хмари.

Аж старий, сивобородий чернець, котрого всі вельми поважали за розум небуденний і за побожне життя, кинувся з хрестом у руці поміж них:

„Мир дому сему і всім живущим в нем!“ — промовив голосом низьким, ніби позасвітним. — „Аміль, аміль, глаголю вам, яко всяк, творяй гріх, раб єсть гріха. Іже єсть от Бога, глаголов Божіих послушає: сего ради ви не послушаєте, яко от Бога ністе. Вонзіте ножі у ножници ваші, чашу, юже даде нам Отец, не имами ли пити єя?“

Супротивники схаменулися, почувши слово Боже з уст незлобних. Задзвеніли шаблі, ховаючи́ся у піхви і тихо стало в світлиці. Супрун утирав краплистий піт з гарячого лобу, Ласиця хрестився, як у церкві.

Чернець, мов проповідник, стояв і піднявши хрест і очі свої в гору, проповідував:

„Препояші́теся вретіщем і власяницями і плачі́те синов ваших і болізнуйте, яко приближися сокрушеніє ваше: послан єсть на вас меч і хто єсть, іже отвратить єго? Послан єсть на вас огонь і хто єсть, іже угасить єго? Послана суть на вас злая, і хто єсть, іже отметнеть я? Горе мні, горе мні, хто мя ізбавить во дні тія? Начало болізней і многа стенанія, начало глады і многи погібелі, начало браней і убоятся власти!“

Тут на хвилину спинився, переступаючи з мови церковної на нинішню, рідну:

„Власть чужа силою потужною на ваші голови гряде, а ви наче й не бачите того, бо очі ваші задивлені во зло. Чуєте стук у лісах ваших? Це стинають дерева, з котрих вистружать ярма на шії ваші і колоди на ноги ваші і хрест, на яким розіпнуть отчизну, матір нашу. Горе, горе мені безталанному, пробуваючому між невидючими братами! Горе мені, що проповідую слово божее во пустині і розсіваю його по пустарах скалих. Опустієть бо земля і городи її обезлюдняться. Деревя плоди дадуть і плоди ті зігниють, опавши на землю, бо не буде кому от них вкусити. І останеться земля пустою, і ниви її вияловіють і дороги, шляхи і всі стежки на ній терням поростуть, бо не буде кому по них ходити. І плакатимуть дівчата за судженими, а жінки за мужами, а сироти за батьками своїми. Сlišіте слово господнее, люди мої, і уготовляйтесь на брань ворожую, а брань между собою понехайте, бо сили ваші потрібні на оборону землі вашої, щоб не сталося з нею отсе, що проповідують вам уста мої“.

В світлиці повній чарок і тютюневого диму, повній завзяття козацького і всяких сусідських поррахунків, нараз, ніби хтось двері й вікна повідчинював і впустив повітря із далеких, позасвітних сторін. І виходив хміль з буйних, козацьких голов, а широкі їх груди стали зніматися й хвилювати, не від злости великої, а від зітхань сердечних, бо побачили вони очима душі образ страшної майбутності, перед яким зжахнулися закаменілі їх серця. І тим сильніше вражало їх слово чернече, бо чернець цей був одним з нечисленних, що любили свій край і тремтіли о його долю, не так, як інші, що ласки царської забігали, і прикриваючи себе личиною бойовників за віру святу, православу, доносили до Москви про те, що діялося на Україні.

І стояв чернець золотоустий серед козацького гурту з очима задивленими в небо і з серцем пов-

ним любови до своєї рідної землі, озарений сям вом гарячого сонця України і неменш гарячими словами картав гріхи наших старшин:

„Горе вам, що накладаєте на людей своїх тягарі невиносимі, а самі навіть пальцем одним не притулитеся до них, не спробуєте, яка то мука, а не розкіш, тягарі отсі двигати повсякчасно. Тому то й не дивуйтеся ви, коли ці, що орють ниви ваших, зненавидять вас і з братів-одноплемеників стануть ворогами й супротивниками задумів ваших. І будете ви, як вожд без воїнів хоробрих і як пастир без стада і як пень без коріння. І даром лихословити будете тих нижчих братів своїх, скидаючи всю вину за горе своє на їх голови тупоумні, на неслухняність їхню, даром будете кликати до Господа: Боже мій, Боже, вскую мя оставил еси! А Господь отвітить вам: отідіте от мене, ділающі беззаконіє. Всякий бо, що чує словеса мої і не творить їх, уподоблюється до мужа юродивого, що домівку свою на піску создав. І прийде дощ, і розіллються ріки і загудуть вітри, а домівка захитається і впаде і бі разрушеніє веліє, от которого да заступить нас Господь, амінь!“

„Амінь!“ — почулося кругом і до ченця, що дріжав зі зворушення стали підходити сотенні старшини, прохаючи благословення. А він руки свої худії на їхні голови буйні покладав, приговорюючи:

„Прийдіте ко мні всі труждаючіся і обремененні і аз упокою ви. Милость божая да будет з вами, діти мої, і силу нехай вам дасть Господь, щоб ви руками своїми відвернули горе від нашої землі і грудьми заступили матір, отчизну нашу безталанну!“

А поблагословивши останнього, перехрестив світлицю хрестом великим тричі і дріжучою ходою, ніби утомлений вельми, переступив поріг.

Довго ніхто не зважувався забірати слова. Слово боже втихомирило їх. Передумували те, що почули.

Бачили, що переживають момент важкий і що

за кожний нерозважний крок спаде на них відповідальність велика. Навіть ті, що приїхали до сотника з твердою волею протестувати проти нових затій гетьмана і не погоджувалися на його нові пляни розриву з Москвою, не сміли відчинити уст. Зглядалися тільки по собі, чекаючи, чи хтось не пічне перший. Але такого першого не було.

Ніхто не хотів брати відповідальности на себе, не так перед гетьманом, як перед майбутнім України. „Нехай відповідає гетьман“, — сказали собі. — „На те він і булаву носить, щоб відповідати за нас“.

Зміркував це пан сотник Шелест і поправляючи свій злоголавий пояс, спитав:

„Так якже нам тоді, панове товариство?“

„Куди пастир, туди й стадо“, — загуло кругом.

„Значиться, підемо, куди гетьман велить?“

„Підемо, хочби й у пекло“, — відповіли йому.

„Так позвольте-ж тоді подякувати вам, панове, за однодушність вашу, без чого прийшлося би мені, прохати ясновельможного, щоб когось гіднішого від мене настановив сотником у нашій сотні“.

„Не треба нам мудрішої голови, як твоя, Тимохвию Осиповичу. Заправляй нашою сотнею, поки Бог тобі дозволить“.

Шелест поклонився на чотири сторони і почав:

„Так тоді, шановне товариство, готуймося в похід. Приказу треба сподіватися кожної хвилини. Конотоп у великій опресії. Гетьман його у біді не оставить, а ми не оставимо гетьмана. Тому то, будь ласка, людей і коней, зброю і харчі, муніцію і всяке потрібне знадобя тримайте у готові, постарайтеся забезпечити жінок і дітей ваших і не відбігайте далеко від своїх домівок, щоб сотня наша на кожний зазив була готова, а решту лишім рейментареві нашому, на поміч і ласку Господню кріпко покладаючися“.

Козаки знялися з місць, добули шабель, зробили ними хрест у повітрі і сховали їх назад у піхви.

У куті під образами сидів сотників тесть. Від його милиці на долівку лягала довга тінь. І в тіні було його суворе обличча.

Підсотенний приступив до нього:

„А чого ви це, батьку, сидите мов сич?“

„Гадаю собі“, — відповів старий — „що козакові краще вмерти, як окалічити. Але я лихий долі на злість, таки з отсею одною ногою, якщо треба буде, на коня скочу. Чує серце моє, що в хаті з жінками не всиджу. Нудь, тай годі!“

„Ви вже своє діло зробили, батьку“.

„Гадаєте? А на мою гадку я за одну ногу відробив, а за другу ще ні. Де-де-де!“

VIII.

Тітка Магдалена і сотниківна Олеся сиділи з гостями в світлиці так довго, поки страв подавали. Якже останній раз змінили обруси¹²⁾ і прислуга з порожніми півмисками подалася в пекарню, лишаючи поле для збанків і для чарок, вони непомітно висунулися звідтіля.

Тета Магдалена пішла на горище до тої світлиці, в котрій ночував Кирило Іванович. Зі смутком у великих, карих очах гляділа вона на постіль, на котрій перед кількома годинами спочивало росле й опасисте тіло „гарного мушини“.

„Боже ти мій!“ — шептала. — „Як скоро все на світі минає! Як скоро! Ранком був ще тут, а тепер Бог знає, де він і чи приїде вдруге, бо Тимохвій Осипович мабуть то й не дуже привітно його вгостив. Наш брат, як кого не злюбить, так і не показується йому на очі. А жаль, бо Кирило Іванович така гарна людина. Чемний такий, ввічливий, такий у нього повний, мужеський голос, ніби в хмарах гремить: го-го-го. І мабуть не байдуже ставиться він до мене. Вчора за столом, як ухопив мене за руку, то гадала, що відірве, а устами так близько від моїх був, чуть-чуть-чуть“.

І глибоке зітхання повновидої діви забренило на дрібних шибках віконця.

Тітка Магдалена кинулася на ліжко, на котрім так недавно тому спав Кирило Іванович і за хвилину ніхто не вгадав би був, чи вона хропить, чи зітхає.

Олеся подалася була до своєї кімнатки, наслухуючи звідтіль розмов і вигуків козацьких. Але

¹²⁾ Обруси змінювали кілька разів.

до того шуму вона здавна привикла, а не сподіючися почути щось нового, вийшла в город, походить між ґрядками цвітів, котрі дуже любила, перебігла леваду і пустилася на цвинтар на могилу.

Запорожцева Гірка свого власного попа не мала. Але батько сотника Тимохвія Шелеста, покійний Осип Шелест, багатий козак-хуторянин, власним коштом збудував був невеличку деревляну церковцю, обвів її дубовим, кріпким парканом з цвяхованими ворітцями і обсадив липами, що скоро й вихопилися поверх церковного хреста.

Кругом тієї церковці клалися мешканці Запорожцевої Гірки на вічний упокій. Тут похоронено, також передчасно помершу Олесину матір.

Могила її, привалена камяною плитою, лежала праворуч від церковних дверей. Уся прибрана була маєм і цвітами, а на хресті повівав гарно вишиваний рушник, бо покійниця у вишивках дуже кохалася. Поміж могилками росла трава висока і найріжніші цвіти процвітали. Тут і темносині дзвінки наливалися росою і медунка то червоним цвітом паленіла, то голубими очками зміж трави до неба зазірала, тут і пивняк жовтів, і кервань, як полумя палав. Дикі голуби на липах воркотіли. Люди, що все життя провели серед буйної природи, і тепер не розставалися з нею. Слухали її пісень невгомних і казок непереслуханих про силу й чари життя. І не смутком заносило від цього місця вічного спочинку, а лиш тихою відрадою.

Душі стурбовані житейською суетою, знаходили тут цілющі ліки тихомиря. Деревляна церковця, опромінена сяйвом вечерового сонця ніби промовляла євангельськими словами: „Прийдіте ко мні всі труждаючіся і обременені і аз упокою ви. Возьміте іго моє на себе і научітеся от мене, яко кроток єсьм і смирен серцем і обрящіте покой душам вашим. Иго бо моє благо і бремя мое легко есть“.

Олеся несвідомо піддавалася непереможним чарам отсих незабутніх слів.

Проговоривши молитву, сіла на лавочці біля могили і в думках, ніби в човнику хиткім, пустилася на безмежний океан мрії.

Згадувала мамині пестоші солодкі, її благі слова, любовний погляд очей і з її молодого серця добувався докір, чому Господь покійницю в так молодому віці покликав до слави своєї. Невже-ж вона не могла жити й досі, щоб доньку свою одиначку довести під вінець? Тета Магдалена любить Олесю і щире піклується нею, а всеж таки це не мати рідна. Тета Магдалена добра і розторопна, алеж вона ще й нині в думках за хлопцями літає і з нею годі балакати так поважно, як з мамою. А тепер Олесі якраз щирої поради треба. Вона чує, що наближається якась небезпека. Кирило Іванович, як коршун кружляє над її головою. Вправді батько сказав, що не віддасть її за московського урядовця, алеж часи тепер непевні. Заграє сурма, батько поспішить на бої, знайомі козаки теж зірвуться і полетять вірлами, а вона останеться під крилами тети Магдалени і старого дідуся, Мартина. І хто тоді захистить її перед Кирилом Івановичем?

На гадку про війну серце її вдарило живіше.

Як дівчина-козачка рада була побачити батька і свого коханого Петруся опромінених новою славою, алеж не могла побороти в собі тривоги про їхнє життя і здоров'я, маючи на дідусеві живий приклад жорстокости війни. Нераз серед найживішого настрою причувався її стук деревляної дідусевої ноги. На саму згадку, що батько або Петрусь могли-б вернути з війни з таким дарунком, вона задріжала, як лист на осиці і припала гарячим лицем до студеної плити на маминій могилі: „Мати моя, благай Всевишнього, щоб очі мої не побачили того!“

Не чулася, коли Петрусь крізь відчинені ворота увійшов на цвинтар і тихою ходою наблизився до могили покійної сотничихи.

Побачивши Олесю, притулену до плити, мов до грудей дорогої людини, затрівожився. Він знав, що сотник Шелест мав нині розмову з Кирилом

Івановичем і через голову майнула йому гадка, чи не силує батько Олесі, щоб віддавалася вона за нелюбого, чужого чоловіка, і чи якраз тому не пішла вона розмовляти з мамою і жалуватися її на свою долю. Завваживши, що Олеся плаче, не смів промовити слова.

Стояв причарований красою картини і прибитий смутком Олесі. Аж дівчина, відчувши серцем близькість коханого козака, піднялася і глянула на нього великими очима.

Петрусеві здавалося, що в тих фялкових зіницях борикається любов зі злістю, — зі злістю за те, що побачив уперве, як вона плаче.

„Ти?“ — спитала гнівно дівчина.

„Я, серце Олесю“, — відповів зі співчуттям козак.

„Снуєшся за мною, як тінь? Не люблю я того. Не люблю!“

„Прости. У слободу по ділам ішов і поступив: помолитися під церкву. Чекає нас похід“.

„Коли тривога, то до Бога, а по тривозі і забув о Бозі; — правда?“

„Що-ж! така вже наша вдача козацька. Ми не ченці“.

Струшувала з плахти пил, який прилип до неї від нагробної плити. На липах дикі голуби воркотіли, сині дзвінки, виснажені цілоденною спекою, знімали головки вгору, шукаючи вечірної прохолоди, медунка пахощі розливала.

„Олесю“, — почав козак, — „може вже ватра в похід піду!“

„Дівчат у похід не посилають“.

„Чого-ж бо ти нині така скупа на слова стала?“

„Сердито?“

„Безсердечно“.

„Звичайно“.

„Ні, не так, як звичайно“.

„Так тобі здається“.

„Не здається, а чую“.

„Так ти мабуть хотів би, щоб я на цвинтарі сміялась?“

Кувати кажеш нашу долю ?“ (стор. 56.)

Зніяковів козак, розуміючи, що дійсно годі було вимагати від Олесі, щоб вона на могилі матери була такою, як у вишневому садку вечера вчорашнього.

„Знаю“, — сказав — „і не чекаю я того від тебе. Але, долею нашою турбуюся“.

„Долі своєї і конем не обідеш“.

„А вже-ж, що не обіду, але-ж не даром кажуть, що кожний сам собі долю кує“.

„Так тоді куй!“ — відповіла рішучо і перехрестившись тричі пустилася стежкою від маминої могили. Петрусь мовчки ступав за Олесею. Що лиш зачинивши за собою цвяховані ворітця спитався:

„Кувати кажеш нашу долю?“

„Чув“, — відповіла не обертаючись.

Прискорив ходи і вхопив її за руку:

„Ластівка моя, не сердься так на мене“.

Мовчала.

„Не сердишся? Кажі!“

„Я вже тобі казала“.

„Чого-ж бо ти нині така скупа на слова стала? Повтори, нехай чую твоє слово. Так любо слухати твоєї мови“.

Обдала його зором від голови до ніг:

„Чого-ж тобі захотілося чути?“

„Чого? Ти ще питаєш? Хочу знати, чи будеш моєю“.

„Цікавий який! Невже-ж ми знаємо, що завтра буде?“

„Можемо знати, що від нас залежить“.

„А саме що?“

„Чи підеш ти за Кирила Івановича?“

Згіржливо накопили губи:

„За кого це ти тримаєш мене, Петре? Я-ж козачка, сотниківна. Батько мій під булавою Богдановою бився, а дідо, з милицею всякому пригадує, що він лицар. Гадаєш заманулося мені нараз чести боярської? Смішний ти, Петрусь, тай годі. Іноді ти козак, справжній козак, а іноді київський спудей, котрого березовою кашою годують“.

„Хочеш роззлостити мене, щоби я сам відстав від тебе?“

„Не хочу я того, але не люблю, як хто воду у ступі опихає. Все те саме питання: підеш за Кирила Івановича, чи не підеш? Тю! Сказала, що не піду, так і волами мене до нього не притягнуть“.

„А батько?“ — спитав трівожно козак.

Хвилину любивалася тією трівогою, аж нараз розсміялася в голос:

„Плекай, годуй, а тоді ще й заплати кому, щоби взяв біду з дому. Мій батько не з тих. Він не то що мене силувати до подружжя не стане, але ще й на тітку Магдалену сердився учора, що вона москаля хвалила“.

„Невжеж?“

„А так. Не віриш, так спитай його“.

„Кого-б то?“

„А кого-ж би? Мого батька, а твого пана сотника“.

Козак не втерпів. Радісне слово до чиста йому світ затьмарило. Вхопив Олесю і притулив до себе, обсипуючи її румяні лиця палкими цілунками. Пручалася, відштовхувала від себе, але козацькі обійми куди сильніші були від її оборони:

„Люди, рятуйте!“ — кричала. — „Він з глуздів збився, заїсть мене!“

Але рятувати не було кому. Кругом простилялося широке поле, а здалеку леліяв і хвилював степ. Наливався колос пшеничний, земля стояла в повному розвитку своїх сил. Люди при великому святі гостилися по хатах і на крик Олесі тільки дикі голуби відізвалися.

„Варвар якийсь!“ — гнівалася Олеся вихопившись з Петрових обіймів. — „Але-ж сильний, як звір, мало мені наміста не порозривав. А лиця, аж пашать. Якже я тепер така на хутір верну?“

„Занесу тебе“.

„Куди?“

„А до батька. До ніг упаду йому й благословення попрошу“.

„Чуєш, ти того робити не смій! Тепер на женихання не час. Сорому хіба не маєш. Батькові

друге діло на умі, а не наше весілля. Тяп-таляп, побачив чічку тай рукою хап. Кажу тобі, думаєш ти, як хлопчик, тільки обіймаєш, як звір. От воно як“.

„Бо люблю тебе“.

„Ой-ой яку новість вигадав мені Петрусь! Чи чував-же хто таке, — він любить мене? Таж це така новість, що тільки слухай і рота роззявляй. А невже-ж є між вами котрий, щоб другої пісні співав? Всі ви подібнісенькі до себе, як дві сльози. Йди геть!“

Відштовхувала його від себе, але сама не йшла. Видно не наскучила розмова і вроджена веселість вертала. Навіть ліве око прижмурила так, що Петруся, ніби хтось по серці поскоботав.

„Не віриш, що я тебе люблю?“ — питався її.

„Алеж вірю, вірю. Любиш, як не любив нікого і як не будеш любити до смерти. А якщо я не схочу тебе так само любити, то підеш на війну і при першій зустрічі з москалями даш себе зарізати, як баран, або проколоти списом, бо тобі без мене життя нема... Все те я знаю, заки ти мені скажеш. Але що з того?“

„Що?“

„Так, що з того?“

„А щож-би? Хочу женитися з тобою“.

„Це мені й Кирило Іванович казав“.

„Олесю, ти насміхаєшся надімною. Я того не дозволю“.

„Не дозволиш? Ого!“

„А таки так, що не дозволю“, — повторив грізно Петрусь.

„А як-же то ви, пане сотенний осавуле, гадаєте не дозволити, що?“ — спитала Олесь, прижмурюючи на перемену праве око й перекривлюючи злегка голову.

„Набіжу, наскочу, посаджу на коня і занесу, куди ворон костей не заносить. І нехай мені ніхто не стає у дорозі, бо порубаю, убю, розторошу. Не знатний я козак і небагатий, але ні щастя свого видерти собі не дам, ні зневажити себе нікому не дозволю, навіть ясновельможному ні! Безмірне

мoje кохання і міри ніякої я не знаю, щоб заспокоїти його. Або щастя мені, або смерть, а може ще й кому!“

Говорив палко і очі йому горіли, хоч чорні були, як тая ніч. Груді ширшали і весь він ніби ріс і ніби тільки й гляди, як зірветься і полетить мов вітер по степу.

Олеся крадьки глянула на нього і відвернулася:

„Це вже ти другої пісні співаєш і цікавішої“, — промовила стиха.

„Чи цікавішої, то ти що лиш побачиш“, — відповів козак, — „бо я на пусто слів своїх не трачу. Гратися ними не вмію. В городі не живу і з дзигльованками не возився. Як скажу, так і зроблю, я й на найгірше готовий“.

„Хто на війну іде, цей і на найгірше мусить бути готовий“.

„Війна війною, а кохання коханням. Як згину, тоді й про тебе забуду, а якщо вернуся здоровим, так хочу, щоб ти була моєю“.

На хвилину замовк, а тоді і спитався рішучо:

„Чи любиш ти мене і чи хочеш бути моєю, Олеся? Не скривай правди передімною, скажи, що тобі серце твоє говорить. Я доволі сильний, щоб і найгірше почути. Для мене непевність найстрашніша. Кажі, чи любиш ти мене?“

Повернулася і глянула на нього своїми великими очима:

„Пощо питаєшся, Петрусю? Хіба-ж ти сам того не знаєш?“

„Значиться любиш? Значиться хочеш бути моєю? Сильнішою буде рука моя в бою і ще сміливішим зробиться мое серце. Не посоромлю я ні себе, ні сотні твого батька і будучій своїй теж сорому не зроблю. Подай-же мені руку, Олеся, не як панночка-сотниківна, а як наречена, що віри додержати свому судженому обіцяється“.

„На маєш обидві“, — відповіла Олеся і засміялася своїм звичайним щирим, голосним сміхом, аж дикі голуби здивувалися, знялися, злопотіли крильми і полетіли в гайок, що гойдався поза балкою, верх очерету.

IX.

„Пішов!“ — промовила до себе Олеся, провожаючи очима Петруся, котрий не йшов, а біг до сусідньої слобідки з важними дорученнями від сотника.

Загаявся на любій розмові і тепер прийшлося поспішати, щоб перед ніччю вернутися назад.

„Пішов! А незабаром у похід з батьком піде і — може“... решти не докінчила, бо сльози нахлинули до очей.

Пригадала собі оповідання козачок, дівчат і молодичь, про їх жіночу долю, як то вони своїх мужів і суджених з далеких походів виглядали, як не одна і посивіла з туги, а свого не діждалася. Тільки добрий сусід, або вірний приятель з останнім заповітом від покійника прийшов... „Возьми, мила, піску жменю, посій його на каменю“...

І пісня тая не давала тепер спокою Олесі. Сердилася, а мусіла її співати: „Як той пісок тобі зійде, тоді козак з війни прийде“...

На зустріч Олесі двох бідних шкандибало.

Один з довгою, сивою бородою, зігнутий у поясі, ніби переломлений на двоє, а другий, молодий ще, може двадцятилітний парубок, мабуть сліпець, бо кійком дороги шукав і спотикався.

Порівнялись і поздоровилися. Олеся спитала, куди йдуть, а вони відповіли, що куди Господь їх запровадить, бо вони на службі Господній і на його волю здаються: „Аки птици небеснії єстьмо“, — говорив старший, — „іже не орють і не сіють, а соженають, Господь бо печалиться о них“.

Балакали, ніби з писанія прочитували, вимовляючи слова не по нашому.

„Мабуть здалеку ідете? — питалася Олеся.

„Путь наша путь Господняя есть, неблудивая“,
— відповіли.

„А на хуторі у батька мого, в сотника Шелеста були?“

„Не знаємо батька твого, панночко, бо тутешніх сторін і людей тутешніх неспівомі. Дожилищ людських не заходимо, щоб не турбувати їх і даром не дразнить собак. По шляхах та біля церков божіх подаяніє від людей добрих приймаємо і з того живемо“.

Олеся стала шукати гаманця, щоб обдарувати бідних. Старший, побачивши це, почав:

„Блаженнії милостивії, яко тії помиловані будуть. Блаженнії чистії серцем, яко тії Бога узрятъ. Блаженнії, ізгнанії правди ради, яко тіх єсть царствіє небесное“.

Нараз, коли Олеся розв'язувала гаманець, щоб гроші з нього добути і мала обидві руки зайняті цим ділом, старший дід, випрямився в повний ріст, а сліпець міхоноша добув з торби велику плахту і, заки Олеся встигла зрозуміти їх нікчемний намір, один обхопив її дужими раменами, як залізними кліщами, а другий накинув на неї плахту, обмотав, завдав собі на плечі і, як шуліка перестрашену пташку, поніс в напрямі озерця, обведеного густим очеретом, верх котрого гойдався синій лісок.

До озерця було недалеко, гонів може зо двоє.

Прибігли. Заколисався очерет, стрівожилася водна птиця, закигикали чайки і тихо зробилося кругом, тільки вечірний туман блукав понад полями.

Х.

Сумно хиталися лози, осика з вітром шелестіла.

Збентежена чайка над очеретами літала, вигукуючи своє безвідрадне: Киги! Киги!

Мовчки лежала Олеся в човні і дивилася на небо.

Бачила останні проміння соняшньої заграви, що мерехтіли на верховітті гайку і боялася темряви, що ніби злодій підкрадалася до неї, виступаючи з лісових нетрів. Та на її щастя ніч була ясна, зорешлива.

Щораз то більше зірок являлося на небі.

Олеся числила їх, щоб забути про своє лихо.

Нагадувала собі казку діточих літ.

Душі помершії тужать за землею, хоч як їм гарно в небі. Пан Біг знає їх тугу і дає їм свічки до рук, щоб ішли та дивилися, що діється там, де вони колись пробували. Душ ми не бачимо нашими грішними очима, тільки бачимо, як тії свічі горять і кажемо, що світять зорі. Багато їх, як багато тих, що з землі у другий світ відходять. І, як котра з душ, задивившись у свою хату рідну, побачить у ній добро, то свічка у її руці ясно горить, а ми кажемо, що зірка тихо-ясно сяє, якже котра щось недоброго, щось грішного гень у долині побачить, то схвилюється і задріжить свічка в її руках, а то й вихопиться і полетить у безвісті заземельні. Тоді ми й хрестимося, дивлячись на падучу зірку. А діявол не рад тому землі із небом єднанню. Він, то імлу над ставами й очеретами позбірає і над село її пошле, то розбудить вітри і скаже їм хмари попід небо гонити, щоб за-

тьмарити зорі. Але Господня сила від диявольської більша і не погасити йому ні одної зорі, не припинити йому єднання померших із живими, поки ці останні по правді живуть.

Олеся вірила, що й мати її в рантуху білім верх очіпка старосвітського і в луданім шушуні, в котрім її поклали в домовину, з великою ярою свічкою в білій, оперстененій руці крізь далечі зорянії понад грішною землею блудить, доньки своєї одиначки шукаючи. Не знайшовши на батьківському хуторі помандрує від церкви до озерця, і так довго буде зазирати між комиші й очерети, поки не побачить Олесі, а побачивши, полине до Бога жалуватися на кривду, яка сталася її дитині.

„Мати, мати моя!“ — крикнула Олеся, побачивши зорю, що саме тоді розгорілася прямо над її головою. Мерехтіла, дріжала, ніби схилялася вниз, призираючись, чи це Олеся, чи ні?

На крик дівчини умичники підповзли до неї:

„Чого дерешся? Хочеш, щоб затулить тобі рота?“

Пригадала собі всю свою неміч і безпорадність. З неба на землю злетіла.

„Пустіть мене!“

„Ха-ха!“ — засміялися дико. — „Уловили таку синю птицю і пускай! Невже-ж ми з ума зійшли? Лежи і диш та дякуй Богові, що кривди тобі не робимо“.

„Батько вам того не простить. Мій батько сотник, у нього досить людей, щоб знайти мене. Він на всі сторони розішле їх шукати“.

„Заки сотникові люди прийдуть, то по нас і помину не стане. Боярина з кіньми що лиш не видно“.

Олеся зжахнулася почувши про боярина. Пригадала собі його товсті, засалені губи, його вузкі очі а широку бороду, його руді вуса, котрі він язиком лизав або зубами прикусував. Вчора, споживаючи жарене мясо, він тії вуса шматком хліба втирав і хліб цей їв... Тю!...

Мороз пішов її по спині... Спасатися, спасатися від нього!...

Але як?

По доброму озвалася до харцизів:

„Мій батько багатир, а я одиначка. Наші поля дванацять пар волів оре, сотня коров у наших луках пасеться. Якщо ви пустите мене, батько мій шапку талярів вам насипле“.

„І до холодної запре та під суд поставить“.

„Хрест святий поцілую, що ні“.

Хвилину нараджувалися між собою:

„Не іскушай ти нас“, — рішили — „ми господина нашого слуги вірні, волю його сповняємо“.

„Діявола ви слуги окаянні!“ — крикнула Олеся і кинула собою, аж ретязі на її ногах забрязчали.

„Не кидай собою, як на сковороді лещ, бо ще човном схитнеш і полетиш у воду“.

„Краще мені з човна та в воду, ніж знущання терпіти... Пустіть мене!“

Замість відповіді старий поповз у верх до голови, а молодий біля ніг остався і руки свої на них поклав, щоби тихо лежала. Олесі ніби гадина доторкнулася:

„Геть з руками, ти!“

Боярський холоп по звірячому мугикнув — сміявся. Олеся скамяніла. Мовчки дивилася на небо, шукаючи своєї зорі.

Невже-ж вона бачить це і не біжить до Бога?

Місяць впливав на середину неба і сяйво його осріблювало кожную билиночку, кожную хвилечку на плесі озерця і кожную грудку землі на стежці, що понад ярочок бігла з хутора у слобідку.

Тою стежкою повинен вертати Петрусь, бо це найкоротша дорога до Шелестової хати, а він спішиться...

Невже-ж це він...? Олесю жаром обдало...

А може боярин?... І знову мороз пішов по тілі.

Ні це не Кирило Іванович. Він-же кіньми приїхати має. Це Петрусь іде. Його бистра хода, його шабля побренькує при боці. Ще й пісню приспівує зтиха, не прочуваючи, в яку халепу попалася його Олеся.

Ах, щоби він скорше наблизився до того місця, де стежка понад саме озерце пробігає, так що хвиля, як перепливати човном, вискакує на стежку... щоби скорше!

І Олесь притаїла дух, дожидаючи тієї хвилини.

„Петре, я тут!“ — крикнула нараз із усеї сили, аж розпучливий крик далекою луною понад гаями, покотився.

„Я тут!“ — і кинула собою так напрасно й несподівано сильно, що човен похитнувся і високий дід, утративши рівновагу, полетів коміть головою у воду.

Той, що міхоношу вдавав, заскочений несподіваною пригодою, не знав, що йому робити, чи рятувати себе, чи діда, котрий копирсався у воді, то випливаючи, то путаючися у баговинню.

Олесь зубами до мотузків на руках своїх припала. Гризла їх, кусала, не зважаючи, що власні руки ранить.

Високий дід до човна допливав. Його товариш весло йому наставив, щоби цей за нього хався. Олесь, не надумуючися ні хвилини, вільними руками, тоді, як він перехилився, штовхнула його так сильно в плечі, що й він головою полетів униз, а ногами накрився. Тоді скоро вхопила друге весло, останками сил повернула човен і грєбла ід берегові.

Петрусь, як вітер до озера летів.

Але й умичники не дармували. Кленучи найпоганішими проклятами в світі, викараскалися з шуварів, виплили на чисте плесо і доганяли дівчину з човном.

Ще трохи і їх погані руки вхопляться останньої дошки її рятунку, ускочать в човен і двома веслами поженуть його в супротивний бік.

Але на поміч Олесі брив уже Петро. Шаблю в зубах тримав. Сильною рукою трутив човен до берега:

„Виходи, Олесю, з човна й дожидайся мене! Я розправлюся з ними!“

Стояв по пояс у воді, праву руку з шаблею у воду пустив.

Харцизи, побачивши козака й гадаючи, що він безоружний, з двох боків підпливали до нього. „Харцизяки!“ — гукнув Петро. — „Ходіть по нагороду з моєї руки!“

Високий дідуган, покладаючись мабуть на свою незвичайну силу, відповів йому реготом і непростойними словами.

Петрусь осатанів. Не чекаючи, аж підпливуть до його, кинувся на них з шаблею у руці.

Плюск води, шелест очерету, погана московська лайка, зойк раненої людини... Один, другий, третій...

„Петре!“ — кликнула від берега Олеся. — „Лиши їх, до мене поспішайсь“.

Не надумуючися, послухав.

Олеся, увільнивши руки й ноги з пут, тулилася до човна, дріжучи від зворушення і від страху.

„Чуєш! Торохкотить віз. Це Кирило Іванович по мене їде. Спасаймося!“

Петрусеві, якби хто нараз сто свічок перед очима засвітив, зрозумів цілу затію. Це Кирило Іванович условився зі своїми людьми, що вони мають тут на нього з Олесею дожидати. Значиться, нема що дорогою вертати на хутір, лиш треба човном перебраться на другий бік озера і полем, попри церкву, втікати перед погонєю. Заки Кирило Іванович обіде возом озеро, вони на хуторі будуть.

Так і зробили.

Петрусь скинув свитку, обтулив нею Олесю, посадив на лавці, а сам вхопив весло і з усієї сили став гребти тиху, теплу воду.

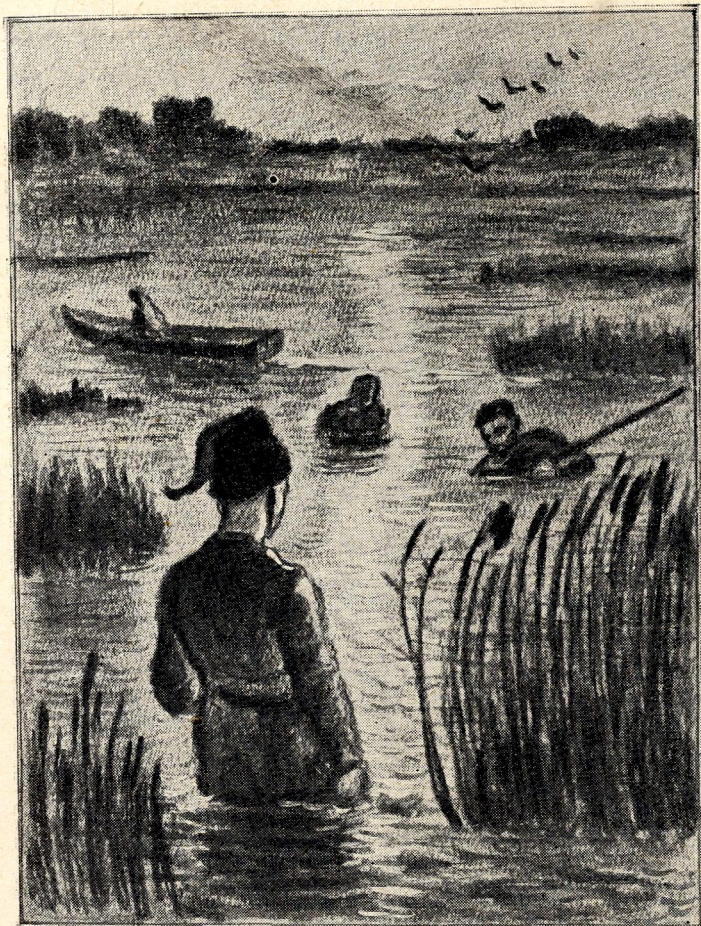
Допливали до середини озерця, коли Кирило Іванович надіхав на умовлене місце.

„Івашка! Мішка!“ — гукав на своїх людей.

В комишах щось постогнувало зтиха.

„Зі шкури вас обідру, собаки!“ — сердився лютий боярчук.

„Де ви заховалися чортові сини, виходьте тут!“

Стояв по пояс у воді, праву руку з шаблею у воду пустив.
(стор. 65.)

З очерету караскався високий дідуган, постогнуучи важко:

„Милосердія, барине високородний! Не винуваті ми. Лихий козака надніс. Шаблею нас покалічив. Може й завтрішної днини не діждемо“.

„А пістолі у вас не було?“

„Пістолі осталися в човні“.

„А ви? Де були ви, собачі душі, чорт би вас побрав“.

Не знали, як вибріхуватися, показували рани на тілі і благали милосердія боярського.

Кирило Іванович біснувався:

„Зі шкури обідру! Язики повириваю, обезвічу! Де ви дівчину мені поділи!“ — і нагайкою о-с-м-о-т-р-ю-в-а-в їх рани.

А вони чоботи його боярські як собаки лизали, постогнуучи: „ласки, ласки!“

Петрусь з Олесею щасливо до берега приплив. Для всякої безпеки човен затягнув у жито, а весло з собою забрав.

Хоч як опиралася Олеся, взяв її на руки і не йшов, а біг з нею на хутір.

Олесі здавалося, що її зоря біжить разом з ними.

XI.

Вечеріло. Сотник гостей прашав.
Одні відіздили возами, другі кіньми, верхом.
До тих, що на вози викараскалися, приговорював:

„Випиймо, щоб сухі колеса на дорозі не сіли“.
Недопиту чарку виливав на обручі.

А що коліс четверо у возі, так прийшлося чотири чарки сповняти.

До верхових казав:

„Здоровенькі будьмо, та себе не гудьмо!“

„Із ваших рук, щоб діждали онук“, — відповідали йому.

„Так стрепен двоє, випиймо другої“.

Прийшлося і третю сповнити, щоб Тройці не гнівити. А тоді сотник казав:

„Але-ж у коня четверо ніг. Випиймо й за четверту ногу, щоб щасливо перебігла дорогу!“

Верховий випивав, струшував решту на гриву свого коневі і крикнувши: „А по тій мові бувайте здорові!“ — виїздив скоро з двора, бо до дому не рукою махнути. По дорозі міркував собі:

„Сам Шелест до чарки не скорий, а гостити, бач, як уміє. От тобі гарний чоловігя!...“

Дворецький за останнім гостем ворота зачинив і перехрестився:

„Пора з двора, сходить місяць і зоря“.

На небі дійсно займалися зорі. Несміливо вискакували з тихої синяви і здивовано дивилися на землю. Може дивувалися, що вона така гарна в повному розцвіті своїх сил.

Знад гаю викочувався місяць срібнорогий і щедро обсіпував землю мерехтливими самоцвітами. Лиш горни!

Чого-ж ви журитеся, бідні люди? Дивіть, яке багатство на ваших хатах і садах та на ваших нивах! Гадаєте краще мерехтять жемчуги дорогоцінні у княжих діядемах? Смійтеся! От, мана! От, людське самодурство!... Глядіть і душі благостю наповняйте, це Господь милує очі ваші своєю нерукотворною красою...

Дворецький похилився на ворота і думкам своїм дав волю. Скільки разів бачив він землю рідну в пишному вбранні тихої, літної ночі, налюбуватися нею не міг.

Невже-ж більшу красу побачиш ти у світі, невже-ж більше добро знайдеш денебудь під сонцем?

„Хваліте Господа всі язици, похваліте його всі людіє. Яко утвердися милость его на нас і істина Господня пребиваєт во вік...“

Істина?... І він здригнувся. Де тая істина в нас, на Україні?... В панах, чи в людях? У своїх, чи в чужинцях? В минулім, чи в майбутнім?... Постарілися кости його, охляли думки, знемощили сили, а істини тієї він не бачив. Зривався народ захищати її і в погоні за правдою, неправду люди творили. Зневажали Господню красу, — кровю, як вином червоним торгували...

„Паче же сребра і злата благодать благая“.

Воно-ж таке ясне, а люди блукають во тьмі. Сліпий по бісерах топче, а не зігнеться, щоб позбирати їх. Великим добром наділив нас Господь, давши нам землю кращу від усіх земель, але в мирі споживати багаті плоди її не поталанило нам.

Від прадідів до правнуків війна й війна. От і тепер, за тихими гаями та за пахучими левадами крівава зоря сходить. Розгориться полум'я велике, заграва обіллє пів неба і як іскри з вогнища сильного, полетять душі у далечі зоряні, на другий світ...

А чи істину обрітемо ми, чи благодать благая воцариться між нами, Господи, скажи мені, оскудіша бо очі мої в слезах і смутиться серце мое...

„Авдію!“ — почувся голос сотника і дворецький, наче зі сну збудився. Ще раз глянув на мі-

сяць і на зорі, ще раз повними грудьми вдихнув пахощі розцвилых дерев і зілля і зітхаючи під вагою недодуманих гадок потупцював на ганок, побачивши там синій димок з файки свого пана.

„Я тут“, — сказав, стаючи на першому ступені сходів.

„Не знаєш, де поділася наша Олесь?“

„Від обіду я панночки не бачив“.

„Отож то і є. Від обіду ніхто її не бачив. Навче всім позаплющувало очі“.

„Пошукаємо, пане“, — і старий потупцював на горище.

Відчинив одну кімнату, нема, відчинив другу — тета Магдалена, на ліжку, на котрім боярин ночував, хропить, ніби про весь світ забувши.

„Пані моя, чи не бачили ви панночки Олесі?“

Зірвалася і протерла очі:

„Кирило Іванович, простіть... я лиш так здрімнулася на хвилину“.

„Не Кирило Іванович це, а я, Авдій, питаюся, чи панночки Олесі не бачили? Сотник сердиться!“

„Олесі? Ні, не бачила. Де-ж вона?“

„Коли-б я знав, то не питав би вас, не будив би із солодкого сну“.

„Боже ти мій! Олесі, кажеш, нема?“ — і як куля покотилася по сходах.

Перешукали хату й усе подвіря, садок і город, десять голосів гукало: „Олесею! Панночко Олесею!“ — ніхто не відгукався, тільки пси відповідали своїм лаєм.

Сотник люльку сердито відкинув, дідусь шукаючи своєї внучки деревляною ногою постукував, — Олесі не було.

Посилали до громадської тітки, але й там панночки не застали. Громадська тітка, хоч звичайно все знала, тим разом нічого певного сказати не вміла, хіба те, що Олесь, як пішла куди, то поза церкву, бо коли би шляхом пустилася, то всеж таки хтось бачив би її з вікна, а не бачив ніхто.

Стрівожений сотник розіслав своїх людей по всіх усюдах і собі казав подати коня. Пустився до ріжкою до слобідки. Знав, що між Олесею а Пе-

трусем щось заклоуалося, так думав, чи не вийшла туди дівчина, щоб стрінутися з козаком. Лихий був на неї і на весь жіночий рід. Двоїх очей за мало, щоб допильнувати їх. Як не нині, то завтра свого знайде і побіжить за ним.

„А може?“ — і в очах йому почорніло. Пригадав собі розмову з боярчуком, його сватання невдатне і відправу рішучу, прийшли йому на гадку часті пориви наших дівчат московськими людьми і рукоять шаблі стиснув.

Людам дав приказ не спинятися, поки не знайдуть Олесі і сам він буде гнати доти, поки на Кирила Івановича не наскочить. А там побачимо, чия верх возьме, старого козака, чи москаля молодого.

Доганяв його один з козаків і давав знак рукою, щоби вертався:

„Пане сотнику, панночка Олеся знайшлася“.

„Слава тобі, Господи!“ — промовив сотник і почув, як від радості тієї таяла злість у його серці, „наче віск от лица огня“.

XII.

Хоч і як утішився сотник Шелест, що його Олеся не пропала, а всеж таки грізним оком глянув на неї, увійшовши в світлицю:

„Куди це ти по ночах снуєшся? Мало то в мене діла, щоб я ще такою великою дівкою турбувався!“

Олеся стояла ні жива, ні мертва. Вона не тямила, щоб батько сердився на неї, а то ще й так без причини, як нині. Невже-ж вона в чім провинилася? Хотіла відповісти, але жаль так стиснув її за горло, що слова не могла проказати. Мовчала, Петрусь підпирав двері. В нім аж кипіло. І небудь це сотник, котрого він не тільки шанував і привик був слухати, але й любив, як батька, не будь це Олеся, для котрої він до всякої жертви був спосібний, так певне не втерпів би.

„І ти, сотенний осавуле, теж тут?“ --- повернувся до нього сотник.

„І я теж тут“, — відповів Петро, але таким голосом, що дідусь уважав за потрібне перервати дальшу розмову. Стукнувши деревляною ногою, промовив:

„Не маєш чого сердитися, Тимохвію, краще подякуй милосерному Богові, що москаль не осиротив тебе“.

„Москаль?“

„А так. Кирило Іванович перебрав двох своїх нікчемних і до всього спосібних людей за жебраків...“

„І що?“

„І коли Олеся, вертаючи з маминої могили зустріла їх і хотіла милостинею обдарувати, вони,

трастя би їх напала, закинули на неї плахту, пірвали на плечі й занесли в очерет“.

„Свят! Свят! Свят!“ — хрестився сотник Шелест. — „Мою Олесю пірвати хотів Кирило Іванович?“

„Не лиш хотів, а й пірвав. Занесли її отсі комишники в комиші на твоєму озерці, звязали і безборонну поклали в човен, дожидаючи, коли по неї приїде їх барін“.

„Чи можлива річ?!“

„Не оббріхує тебе твоя рідна донька і твій сотенний осавул. Переконаєшся завтра сам на власні очі, бо Петро добре їм крові впустив, обороняючи Олесі“.

„Петро?“

„І не хто другий, як цей бравий козак. Йому й подякуй, що вона не попалася боярчукові в лабеті, та ще Божому провидінню, що Кирило Іванович на яку годину зі своїм возом припізнівся, а може його люди зі своїм нікчемним ділом на годину скорше упоралися, ніж було між ними условлене“.

Сотник Шелест то білів, то багрів, очі йому вискакували з лоба:

„Та я того Кирила Івановича, хочби він і під землю заховався, в руки дістану, а тоді вже йому й сам воевода не допоможе. Обірву тую цапачу бороду і замість бунчука на жердку почеплю, я стерво його на локшину покраю, як він смів песький син свою грішну руку на мою доньку підіймати!“

Тут серце його батьківське не втерпіло. Приступив до Олесі і пригорнув її до груди:

„Бідна, донця моя! Такого страху наїлася. І руки поранені в тебе, Боже ти мій!“

„Це я їх, тату, власними зубами покусала, розгризаючи пута. Але це ніщо. Вигояться. У мене всяка рана гоїться скоро. Петро гірше дістав“.

„Ранений?“

„У рамя. Ми вже осмотрили рану“.

„На мені“, — озвався Петро, — „присхне, як на собаці. Я козак“.

Сотник до Петра підійшов і простягнув до нього долоню:

„Дякую тобі, сину, дякую!“

Козацькі долоні кріпко, по козацьки стиснулися.

„Не вмію я гарними словами промовляти“, — говорив сотник, — „але, будь ласка, скажи, чим і як маю тобі віддячитися за таку прислугу“.

Петро мовчав.

„Кажи, чого собі бажаєш, як мені Бог милий, не відмовлю“.

„Не відмовите, Тимохвію Осиповичу?“ — спитав, хитро всміхаючися козак.

„Сотника Шелеста не знаєш? Хіба коли він не дотримав слова?“

„Так тоді, віддайте мені свою доньку за жінку“, — і бух сотникові в ноги.

Сотник ласкаво підняв його:

„Дорогої нагороди забажав ти від мене, козаче. Та що робить. Слова свого на старості літ не зрушу. Але що-ж ти на це Олесю?“

Олеся спаленіла, як на сонці вишня.

„Щож ти на це? Кажи-ж бо?“ — наглив її батько.

„Та, якщо ви, тату, вихопилися зі словом, то не добра-б я була дитина, коли-б заставила вас ламати те слово“.

„От тобі хитрунка!“ — гукнув сотник, а дідусь аж деревляною ногою з радости стукнув. — „Бач, куди повернула! Своєї матери невідродна донька. Гарно, гарно, Олесю! Нехай Петро не гадає собі, що ти до нього рвешся, куди там! Підеш для батькової чести. Розуміємо“.

„А таки так, дідусю. Таки так. Бо Петро не варт мене за жінку брати. Він хоч сильний, так дурний і неслухняний дуже“.

„Ого!“

„А так. Обіцявся не казати ні батькові, ні нікому, що ми деколи стрічалися...“

„Стрічалися?“

„Так. І балакали...“

„І балакали, а може й цілувалися?“

„Я його ні, ані разочка, тю!“ — і Олеся відвернулася та притулилася до тети Магдалени, котра гладила її шовкові коси своєю пухкенькою долонею.

„Товстуні, Кручені паничі, Русалчин Великдень, хто-б гадав, от дурненька дівчина, дитина, а вона свого козака мала“. — І тета Магдалена сумно, але солодко якось зітхнула.

„То він хоче, та щоби я була його“, — боронилася Олеся. — „Але нехай підіжде. Ще на війні не був. Верне з походу, тоді — побачимо“.

„Га, щож!“ — вирішив сотник Шелест. — „Олеся добре каже. Перше похід, а тоді і — мід. Якщо ти, козаче, на війні себе не осоромиш і як Господь тебе щасливо в наші пороги приведе, а Олеся серця свого до тебе не відмінить, так слово моє тобі, що і я від благословення батьківського не відкажуся... Але бороду Кирила Івановича я все таки замість бунчука на дручок почеплю, а його на локшини покраю! Покраю!“

Тітка Магдалена з глибин душі зітхнула:

„Жаль такого мущини!“

XIII.

По вечері та по трьох чарках меду розходилися спати.

Сотник казав собі винести дергу у садок на мураву.

„Така гарна ніч, що гріх киснути в хаті. Та не тільки те: до походу час привикати. Там тобі ліжка не постелять, а як постелять, то вже не піднімешся з нього“.

Для всякого припадку шаблю біля себе тримав. Ану-ж би так чорт бояринові підшепнув ще раз свого щастя спрібувати.

Мабуть те саме мав і Петро на гадці. Він розпрощався з усіми, але з двора не пішов. Поліз на сіно і п'янів від його пахощів і від свого щастя. Воно-ж так близько. Ось-ось, тільки простягни руку і... Так щож! Війна... Така то вже козацька доля.

Старий Авдій, знаючи що сотник спить у садку, поклався на приспі, щоб не дай Господи, якої пригоди, бути недалеко від нього. Він далше дивився на зорі, далше думав над тим, чому то люди не по божому живуть, чому істини нема в нас на Україні.

Тепер його ніхто вже не кликав і не перебивав шептати слова псалмопівців:

„Отверзай уста твоя і суди праведно, разсуждай же убога і немощна“.

Але й Петро своїм щастям упився й захропив і Авдій зі словами пророка кинувся в обійми Морфея¹⁴⁾, тільки пси на ретязях зітхали і жаби рахко-

¹⁴⁾ Морфей — грецький бог сну.

тіли в сотниковім озерці. Місяць блід і зорі мерехтіли. Від лугів заносило запахом сіна.

Сотників двір, як казкове судно, бував по хвилях мрії.

Доброї ночі вам, нехай ваша доля росте!

Одна тільки тітка Магдалена ніяк не могла заснути.

Душно її, вікно на горищу відчинила.

Постіль, на якій останню ніч проспав Кирило Іванович, прямо палила її. Боже ти мій! Такий гарний мущина і бороду його на дручок почепляти! Цеж варварство. І яке! А найгірше, що Тимохвій Осипович жартів не знає. Його слово, це кремінь. Недаром же він грозить.

Тітка Магдалена розіпняла сорочку, бо прямо задихалася. Які-ж тії ночі гарні та гарячі!

Дивилася понад верховіття дерев то на місяць, то на зорі і думками перелітала світи.

Де він? Тепер мабуть недалеко. Може ще понад озерцем блудить, лихий на себе і на весь світ. Правди під решето не скриєш, осоромився таки. Боярин умичник і то умичник-невдаха. Не поталанило йому бідненькому...

І добре, що не поталанило. Орлові з куркою не літати. Свій свого знай. Мущина в його літах і на його місці, щоб для такої дурненької кізки важився на таке небезпечне діло, — це гупо, навіть дуже гупо!

Тітка Магдалена такої глупости від Кирила Івановича ніяк не сподівалася.

Злість підступала її до серця.

Пригадала собі зустріч у заїздному дворі, як він її чарку, приговорюючи наливав і хустку з землі підніс та ще; вручаючи, ручку поцілував, пригадала, як учорашнього вечора, попоївши сито і попивши смачно в її очі вдивлявся і носом свого чобота її сапаниця торкав, все собі пригадала тітка Магдалена і мало не крикнула в голос: „зрадник, віроломник, зводник!“

Які-ж непевні всі тії мущини! Жадному з них повірити не можна. До одної залицяється, а дру-

гу викрадає і то таку, що не розуміє ні розкоші тієї, ні чести. Бо не вже це не розкіш, коли тебе пірвуть, несуть, женуть з тобою, мов зі скарбом дорожнім? Світ тобі тьмариться, душа тікає в п'яти, серце хоче вискочити з груди — ах!

Тета Магдалена очі повіками накрила, а думки її летіли, летіли, як ті хмарки кругом місяця, як ті пахощі з розцвиллого квіття.

„Ох, який гарний мущина!“

І якже це, щоби він Олесю викрадав, таку неопірену пташку, таку, хоч гарну й добру, але дуреньку козу. Тут просто похибка якась, не інакше.

Певно сказав панночку з сотникового хутора пірвати, а не сказав котру і вони, дурні гевали кацапські, пірвали Олесю. Не інакше...

І заспокоєна положилася спати.

Чула, як Тимохвій Осипович у садку хропів і як Авдій крізь сон слова псальмопівця мурликав, чула, як зітхали Бровки, Рябки і всі кунделі сотникові і ось-ось мала пірнути в обійми Морфея, коли нараз побачила жердку високу, а на ній замість бунчука жовтувату бороду Кирила Івановича:

„Боже ти мій! Це-ж варварство!“

XIV.

Благовістилося на світ, коли заграла трубка. Сотник зірвався на рівні ноги і за шаблю вхопив. Петрусь вихопився з леговища на сіні, шульнув через пліт, щоб ніхто його не бачив і побіг на свою квартиру. Авдій розплющив очі, поколопав пальцем в усі, а впевнившись, що це не сон, лиш дійсно суремка полкова грала, шепотів: „ось тобі благодать благая, ось тобі істина на Україні!“

І почимчикував у хату готувати снідання для сотника та виряжати в похід.

Тітка Магдалена снувалася по світлицях. Вишукувала щораз то якісь нові причандали для сотника, то білля новіше, то пояс більш підхожий, то капшук на тютюн кращий.

Вона нині виглядала старше й гірше, ніж звичайно. І не диво. Коротко й погано спала. Бунчук з бороди Кирила Івановича не давав їй спокою. Заскочена наглим, хоч сподіваним виступом сотні, не мала часу причепуритися як слід, побілити лице та набагрити уста.

На Олесиних очах, як ранна роса на троянді перлилися сльози. На силу здержувалася від плачу. Батько і милий виступали в похід!

Козацька дитина привикла до походів, нову війну не від нині прочувала, а все таки, поки ця трубка не заграла, певности не було. Все там, десь глибоко в душі, жевріла надія, що може, може Бог дасть, що війни й не буде.

Аж ось вона!

З полку верхові з приказом прискакали, щоб негайно Шелестова сотня до полку прибувала.

Шелест заздалегідь приспосібив своїх людей.

В сотеннім городі всьо стояло на готові, і люди і коні й вози. Тільки дехто з козаків поїхав до хати на свята, як ось і сам Шелест, що сидів тепер у Запорожцевій Гірці.

Біля нього були деякі старшини, дехто з молодиків тутешніх і з найближчого сусідства, разом душ десятків два, не більше.

Всі вони, почувши полковий знак, як вірли зірвалися до лету. І дійсно, ніби клекоти орлині понеслися над хутором сотника Шелеста. Мов із під землі вискакували козаки, на конях, з рушницями через плече і з довгими списами.

Кілька довгих і крепких возів викотилося з повіток. Сивоусі старі козарлюги тримали віжки в руках, надуті, мов сичі, мабуть недобрі, що старість не дозволяла їм герцювати на конях і веліла на возах за військом поспішати.

Всьо, що жило в Запорожцевій Гірці, вилягло на майдан біля Шелестового двора.

Батьки й діди мовчки стояли, згадуючи свої власні, колишні походи, жінки й дівчата, то ластівками щебетали, то горлицями сумно гуторили.

А всі на Шелестові ворота позирали, чи не виїздить пан сотник.

Сотник Шелест з родиною прощався.

Ледви вговорив свого тестя, щоби він ще цей раз дома остався. — „На кого-ж я“, — казав — „жінок оставлю, твою Магдалену і свою Олесю? Авдій старий, а челядь, от як челядь. Лишися, батьку, та пильнуй, щоби тут що злого не приключилося“.

„Коли-б не цей проклятий Кирило Іванович, то ти мене не намовив би, сину, але чую, що він, мов шуліка над курми, над нашою хатою своїм чорним духом літає. Тому нехай буде, як собі бажаєш. Але-ж уважай, мусиш битися за нас двох, за себе і за мене“.

„Не турбуйся, батьку, і за двох попрацюю“.

Обіймилися кріпко і Шелест доньку свою в обійми вхопив:

„Бувай мені здорова й рости велика, а сама на могилки не бігай, бо Петруся не буде, щоб ря-

тував. Памятай-же мені. А якщо будеш чемна, то я тобі Петра з війни приведу і таке весілля справлю, якого й сам полковник не посоромився би“.

Звертаючись до тітки Магдалени наказував її, щоб вона за москалями не зазірала, бо з москалем дружи, а камінь за пазухою держи:

„Кажу тобі, виссе мід, як бджола з цвіту, а тоді ще чого доброго й закатрупить де“.

„Може кого та не мене“, — сказала Магдалена й засоромилася.

Видно мала щось на язиці та не зважувалася повісти.

„Кажи!“ — осмілював її Шелест.

Насилу зважилася:

„А всеж таки пощадіть Кирила Івановича. Жаль такої гарної людини“.

„От тобі жінка!“ — гукнув сотник. — „У неї і Кирило Іванович гарна людина. Ні, ні. Не пощаджу я його. Бунчук з борода зроблю, а самого на локшину покраю!“ — і скочив на коня.

XV.

Авдій відпровадив сотника аж до слобідки, приймаючи від нього останні прикази й господарські розпорядки, бо наглий виїзд не дозволив їм усього як слід обміркувати.

Довго стояв старий слуга біля господи на роздорожу, провожаючи очима похід свого пана, а коли за скрутом вулиці згубився останній віз, лишаючи за собою лиш туман густої пилюги, зітхнув і промовив стиха: „було колись, не вернеться“.

З сумною гадкою, що безповоротно пройшов час, коли й він виступав у походи, переступив поріг і поздоровив шинкарку.

„Отсе тепер і Авдій гості“, — сказав, жартуючи.

„А чомуж би то, що лиш тепер?“ — спитала шинкарка.

„Тому, бо кращих гостей нема. Відійшли і Бог зна, коли вернуть та, чи вернуть“.

„Тепер соловії співають, а ви круком кричете, Авдію. Не кажіть того. Дасть Бог усі вони, як поїхали, так і приїдуть. А гарних гостей в мене ніколи не бракує. От і тепер сидить там один“, — і рукою показала на двері до алькиря.

Якраз у цей момент почувся стук шаблі об стіл і шинкарка негайно побігла в алькир.

Авдій зирнув у вікно. Курява все ще снувалася над шляхом, а вітер заносив її на зелені сади, ніби смутком їх вповиваючи.

„Вас просять туди“, — промовила до нього шинкарка, підморгуючи значучо.

„А хтож там такий?“

„Побачите й не пожалуйте. Ідіть!“

„Кажіть бо хто, а то може ворог який“.

„Борони Боже! Це дуже великий пан, високо-поставлена особа“.

„Тю!“ — сплюнув старий, надумуючись, щоби це за така велика птиця гніздилася на бебехах шинкарки. З цікавості пішов, а побачивши — гу-бу роззявив.

В кутку, біля заслоненого занавіскою віконця, сидів не хто другий, а сам Кирило Іванович, боярчук, як його козаки звали.

Перед ним стояв збанок старого липняка, аж у алькирі пахло.

Авдій поклонився і хотів податися назад, але боярин дав знак рукою, щоби він приблизився.

„Я з тобою хочу побалакати на розум“, — промовив, прохаючи його сідати й наливаючи чарку меду.

„Слухаюся, милосте ваша, а за мід дякую, бо за багато чести“.

„Чесного чоловіка не сором пошанувати, а медом не гордуй, бо він добрий. На старості літ, добрий старий мід“.

Годі було відмовитися, випив.

Мід справді був не будь який. В голову не йшов, а чи піде в ноги, це можна буде знати, як прийдеться вставати.

„Діло у мене“, — почав москаль, — „так сказати політичне“.

Авдій зжахнувся.

„Не бійся, старий, — не повісять. Це, так сказати, моя особиста політика. Якщо підеш мені на руку, то і вовк буде ситий і коза ціла. А як ні, то може з того вийти велика халепа — для тебе і ще для когось, хто тобі не байдужий. Так, якже тоді гадаєш?“

Авдія заскочила така передмова. Було це прохання, в котрім скривався приказ та ще з погрозою. Показують ніж і просять.

„Якже тоді?“ — повторив боярин.

„Не чувши в чому діло, не можу згоди давати. Скажу тільки, що рад послухати вашої милости“.

„Якщо рад, так слухай“, — і боярин удруге налив чарки.

„Сотник зі своїми людьми відїхав, значиться його хутір у моїй власті; хочу — спалю, схочу — нападу і розграблю. Ані тебе, ні того з деревляною ногою не побоюся. Так тоді, погадай сам, чи краще нам биться, чи мириться“.

„Залізний мир від золотого бою кращий“, — притакнув Авдій, а в голові йому, як у пасіці брєніло, — від гадок, якби то хутір перед цим пакосником оборонити.

„Коротко кажучи, маєш мені піти на руку при умичці панночки“.

Авдієві свічки засвітилися в голові, як на парастасі.

„Милосте ваша, я-ж її на руках виносив, а тепер мав би... ні, ні! Вимагайте від мене, чого завгодно, а того я зробити не можу“.

„Не можеш?“

„Ніяк не можу. Сумління не дозволяє; я-ж її люблю, як свою рідну дитину, я-ж її неба прихилити рад би, я...“

„Ну й почав панахиду. Може-б ще прослезився, як стара баба. Ей, дурні ви, козаки. До нічого путнього з вами не добалакаєшся. З вами найкраще не розговорювати, а приказувати. Кнута ви слухаетесь, не мудрого слова“.

Помовчавши хвилину, знову почав:

„Подумай лиш. Чи ти згодишся, чи ні, а я панночку заберу, бо маю владу і силу і бажаю її дістати. Чи-ж не краще тоді, щоби це сталося без кровопролитства, без обиди Божої і без усякої небезпеки для тої, котрій ти, як кажеш, неба рад прихилити. Я її теж лиха не бажаю. Бояриненю з козачки стане, — невже це не честь? Скажи сам. Невже-ж не краще поміж достойних людей увійти, ніж з малотямними хуторянами вік коротати? Йй Богу, не розумій, чому ти зжахнувся, Авдію, ніби я тебе до чогось злого намовляю“.

Авдій роздумував над тим, що почув і додумався до того, що як воно не було би, а треба вдавати, що він годиться, бо ще чого доброго мо-

скаль велить звязати його і запроторить, Бог вість куди, а тоді на хуторі й не будуть знати, яка їм небезпека грозить. А так — від слова до діла далеко. Може Бог пішле старому Авдієві якусь щасливу гадку до голови і він панночку таки якось охоронить від тієї небезпеки, котра хмарою чорною, буревісною повисла отсе над нею.

„Надумався?“ — спитав боярин, зазираючи йому в очі.

„Надумався, милосте ваша“, — відповів старий.

„Так тоді, щоб ти знав, що я даром не хочу“, — сказав і вручив йому гаманець з талярами.

Авдієві прийшло на гадку, чи не цей то самий, що вчорашнього вечора від Олесі москалі відібрали. Але ні, то був другий, московської роботи.

„Твоє діло таке. (Уважай тільки добре і зроби, як кажу). Нинішнього вечора псів не спускай, парубків, які на хуторі є, вишли з кінями на ніч, розумієш?“

„Розумію, Кириле Івановичу“.

„Брами не замикай. Як вчуєш козацький клич: пугу! пугу! так це буде знак, що мої люди за панночкою прийшли. Покажеш їм, в котрій світлиці вона ночує, а ще краще було би, коли-б ти її вивабив з хати на двір, буцім то хтось її кличе. Розумієш?“

„Розумію, милосте ваша“, — відповів зітхаючи старий.

„От і все. А тепер, щоби ти не журився, так даю тобі чесне слово, що люди мої дістануть приказ, під карою смерти, поводитися з твоєю панночкою чемно і гарно, політично, щоб доставити мені її цілою і „неповрежденною“. А що я кривди її не зроблю, так, коли ти ще не вижив усього розуму, то можеш і сам догадатися, бо якщо я не любив би її так гарячо, то й не побивався би за нею. Дівок чимало на світі і навіть гарних. Іди!“

Авдій поклонився у пояс.

Боярин завернув його від порога:

„Та ще одно скажу я тобі, Авдію. Щоб ти не

спібував панночку денебудь заховати від мене. Доріг будуть пильнувати мої люди. З хутору не звимкнеться ніхто, а хутір я кожної хвилини переверну до гори дном і хочби ти панночку свою і під землю сховав, добуду її. Це-ж не ігла, а панна. Так само подбай, щоб кулявий нічого й не догадувався, бо він дуже то до шаблі та до рушниць скорий, а це панночці не допоможе, лиш зашкодити може. У бійці часто і безвинному попадається. Шабля і мушкет розуму не мають. Прощай!“

XVI.

Авдій поплівся на хутір.

„От тобі москаль! На око дурний, а на ділі, все так мудро придумав, що чорт би його побрав! І що мені тут почати? Скажу на хуторі, так знімуть крик, вирішать утікати або відбиватися, а од-но й друге ні на що не здасться, бо козаків нема, і куди втечеш, коли боярин усіх шляхів пильнує. Віддавати-ж панночку в руки москалеві, цього я теж ніяк зробити не можу. Скорше повішуся де-будь у садку“.

Ноги занесли його до громадської тітки.

Сонце вже полудня добігало, а в неї ще ні хата не метена, ні затоплено в печі.

Сидить біля вікна і кивається, як жид за молитвою. Сльози рукавом утирає. За козаками жаль.

„Здорові були, тітусю!“ — звитався Авдій.

„Здоров був, діду!“

„А як це ви мене величаєте, тітко?“

„Так, як ти мене. Такий старий хрін, і я йому тітка! А що то хіба мені вже сотня літ минула?“

Марта зналася з Авдієм не від нині і добре собі жили. Колись може він трохи і мався до неї, так не довелось. Тому мабуть і розсердилася, що він її тіткою назвав.

„Не гнівайся, Марто, на мене, бо вже мені і Господнього гніву досить“.

„Ов! А що-ж там у тебе за біда? Що наші на війну пішли? Тугу за ними нам, жіноті лишіть, а самі діла пильнують“.

„Отож то й біда, що допильнувати годі“, — сумно відповів Авдій і розказав Марті усе, взяв-

ши уперед від неї слово, що нікому того, що почує, не розповість.

Марта слухала вважно, не зводячи з нього очей.

„То коли це має статися?“ — спитала.

„Нинішньої ночі“, — відповів, зітхаючи.

„То зле“.

„Таже не добре!“

І обоє зажурилися сильно.

Нараз Марта два пальці до лоба приткнула.

„Придумала що?“ — спитав врадуваний Авдій..

„Стрівай! Не мішай мені“, — перебила.

Дивився на неї, як жид на рабіна.

„А сказав-же тобі москаль, котру він панночку піврати гадає?“ — спитала нараз Марта.

Авдієві, якби хто зорю з неба здіймив.

„Ні не сказав. Панночка, говорив, а по імені не назвав ні разу. Але до чого це ти ведеш?“

„Які-ж ті хлопці недогадливі, Боже ти мій! До чого веду? А невже-ж Магдалена не панна?“

„Мабуть що так“.

„Я тобі дам таке „мабуть“, що ти на хутір не зашкандибаєш. Всі ви з жінок наспіхатися скорі, але як біда, то й до жінки гайда. Отож і не пораджу. Радь собі сам, коли такий мудрий! Язикач!... „Мабуть“, каже, „мабуть!“

Авдій виправдувався, казав, що це нещасливе слово несвідомо вихопилося йому з горла, що він ніякої задної гадки при тому не мав. Божився: „ні-якої задної гадки“.

„Та в тебе мабуть і передньої немає, коли ти свій панночці пособити не вмієш. Дівчину хоче піврати отой рудобородий цап, а він „мабуть, мабуть...!“

„Не сердься, кажи-ж бо! Підімною земля горить, до ночі недалеко“.

„Так слухай тоді! Отож, якщо москаль не повів тобі, якої саме панночки йому так дуже заманулося...“

Та ще вона не встигла докінчити, як Авдій руками, ніби крилами замахав. Очі йому загорілися,

лице розяснилося, на пів століття молодшим зробився:

„Вже знаю, знаю сам! Сам!“ — закричав урадований.

„Сам, сам...“ — покривлялася йому Марта. — „Всі ви самі всьо знаєте, всьо самі, але без жінки жаден із вас навіть гузика собі не пришиє... Шам... шам“, — шамкала Марта.

Авдій не боронив мужеського роду.

„Ну тай хитра-ж бо ти у біса, Марто. Я вже з розпуки мало ума не збувся, гадав повіситися в садку, а вона ось що придумала. Не даром же і кажуть, що де чорт не може, там бабу пішле. Спасибі тобі!“

І не вийшов, а як молодець вискочив з Мартиної хати.

XVII.

На хуторі сумно було, як після похоронів у хаті.

Навіть Олеся, звичайно говірка та щебетлива, ходила з заплаканими очима. Тільки „старший пан“ удавав твердосердного, обходив господарство, скрізь щось недоладного бачив, гримав і грозив челяді, постукуючи деревляною ногою. Робив це, щоб затаїти жаль перед жінотою, котра вже і без того у сльозах кисла.

Як побачили Авдія, обсипали його питаннями: „Відпровадив? І якже там? Не трапилося що?“

І старий мусів розказувати в подробицях: як виїздив пан сотник, як у слобідці пристало до нього ще чотирох козаків і як жінка одного з них, прощаючися зі своїм чоловіком, котрого вперше в похід виряжала, обімліла й головою гепнула об ворота, мало не забилася.

Розказував Авдій, а про своє думав. Він так нервувався, що мало збанка за обідом не розбив, мід старшому панові наливаючи... Чи поведеться йому підійти москаля, чи не поведеться? — думав Авдій.

Після обіду, коли всі розійшлися по своїх кутках, щоб продрімати дрібку, бо нинішньої ночі мало що спали, Авдій поштильгував на горище, де залюбки відпочивала тітка Магдалена. Ішов крадьки, мов на любовну розмову, хоч такі розмови були для нього піснею давно забутих днів... Де, де, де! Але боявся розбудити „старшого пана“, котрий по трьох чарках доброго меду заснував блаженних. (Тільки спокою, що спить, а тоб зараз став розпитувати, чого Авдій на горище лазить).

Застукав до дверей і не дожидуючи дозволу, увійшов.

Тітка Магдалена схопилася і її, і без того великі, чорні очі ще куди більшими зробилися. Мало не скрикнула, побачивши старого. Боялася, чи не трапилося яке лихо на долині, бо на горище до неї він не заходив ніколи.

Авдій палець до уст приклав:

„Цитьте! У мене до вас секретне діло є“.

„Що-ж такого?“

„Знаєте ви Кирила Івановича?“

Здивувалася, почувши таке питання, бо не-же-ж Авдієві невідомо, що вона знає боярина.

„Як він вам подобався?“

Здивувалася ще більше і була-б розсердилася за таку нахабність, коли-б діло не йшло про Кирила Івановича.

„Або що?“ — відповіла засоромлена.

„Бо він, — але не жахайтесь, пані!“

„Що він?“

„Він хоче вас пірвати“.

Тітка Магдалена рукою вхопилася за те місце, де звичайно чути, як бється серце, її очі мрякою зайшли, вишневі уста розхилилися. В обморок падала.

Авдій припав до неї:

„Ради Бога, не хвилюйтеся, пані, а то ще збудите „старшого пана“. Знаєте, який він сердитий і як не долюблює Кирила Івановича. Ще чого доброго застрілить його або рубне мечем, коли він нинішньої ночі по вас приїде. Треба діло обміркувати, спокійно і розумно, як слід“.

Магдалену якби хто зимною водою облив.

„Та же він учора мало Олесі не пірвав“, — завважила.

„То мабуть був *error in persona*¹⁵⁾“ — відповів Авдій, котрий за молодих літ і латини трохи лизнув. — „Бояринові люди мабуть не зрозуміли його, гевали московській“.

„Гадаєте?“

¹⁵⁾ помилився в особі.

„Певно, що так. Бо коли би він нині Олесю хотів поривати, то сказав би мені, що не вас, а Олесю перше“.

„Не сказав?“

„Богом клянуся, що ні“.

Повірила і кожне словечко старого пильно ловила.

А він розказував їй, як то в ночі бояринові люди за брамою: „пу-гу!“ крикнуть і як боярин їм приказав, щоб йому його кохану цілою і „неповрежденною“ до того місця доставили, де він на неї чекатиме, а чекатиме він аж десь недалеко Десни, бо туди москалі з цілої України тепер стягаються. Та ще не забув повторити погроз боярина, щоб на хуторі опору ніякого не чинити, бо по всіх шляхах розставлені його люди і якби вони, не дай Боже, почули один стріл, то злетяться на хутір і посічуть усіх на капусту, а хутір спалять, так що тільки земля й небо останеться.

„Що-ж нам тепер робити?“ — питався старий.

„Втікати“, — відповіла тітка Магдалена, щоб Авдій не подумав собі, що вона до москаля рветься.

„Куди і як втікати? Кажу-ж бо вам, що бояринові люди всіх шляхів стережуть, хутір наш подібний нині до обложеної твердині. Живим не вихопиться з нього ніхто“.

„Так тоді в пасіці заховатися. Там-же є мабуть якийсь підземний сховок“.

„А якже, захищаєшся перед москалями! Таж вони, якщо їм заманеться, то чортові з горла добудуть, не тощо! І якже то нині в пасіку непомітно проскочити, коли всіх шляхів пильнують його люди. Побачать і в ночі прямо до пасіки: скіць! А тусь мені, рибко! А коли-б і не побачили, так перше на хуторі бешкету нароблять, а тоді не лиш до пасіки, але й на слобідку шукати побіжать і скрізь. Невже-ж ви не знаєте, який це нахабний народ?“

Тітка Магдалена безрадно дивилася на Авдія.

„Боже ти мій, неville-ж справді нема для мене ніякого рятунку!“ — кликала заломлюючи руки.

„Скільки не думав, скільки з гадками не бився, нічого путнього придумати не міг. Не знаю, може я вже і справді весь свій розум вижив“.

„Так тоді чи не порадитися би нам батькамого?“

„Як гадаєте, але мені здається, що з того крім великого кровопроливства нічого вийти не може, бо що нам тут старший пан порадить?... Він, що правда, дуже хоробрий і відважний, але щож, забуває безталанний, що у нього деревляна нога, не правдива. Який там лицар з деревляною ногою! Пальцем штовхнеш і повалиться як сніп, — не обиджаючи вас“.

Магдалена слухала і ніби трівожилася сильно, а на ділі хвилювалася, уявляючи собі, як то її пірвуть і завезуть до Кирила Івановича.

„Маю ще одну гадку“, — почав Авдій. — „Та вона невесела, і навіть дуже сумна. Це я зроблю що лиш тоді, як уже ніякої надії на спасення не буде“.

„А саме?“

„Під хатою, у пивниці, від котрої ключ маю у своїх руках, є в нас ще одна, і то чимала бочівка доброго, сухого порошу. Проведу льонт, — а решти не важко догадатися. Живою жадної панночки москалям в руки не пущу. На таке окаянне діло очі мої глядіти не бажають. Сорому такого ніяк не переживу. Що сказав би я тоді панові сотникові, коли він з війни щасливо поверне і спитається: „Авдію, де моя донька одиначка і самотня сестра моєї покійниці, дорога серцю мійому Магдалена?“

Магдалена, зворушена хлипала, аж намісто на її високих грудях дзвеніло.

„Не затаю, що москаль обіцявся кривди вам не робити. Казав, що панночка бояринею стане і між достойними людьми гарно та в чималих вигодах заживе. Але спасибі йому за таку потіху! Краще смерть, ніж такий сором. Панночку Авдій дав з хутора пірвати, от воно як! Або ще перед ніччю повішуся, або нехай усьо у повітря полетить. Краща смерть, аніж сором такий“.

Сказав це по щирості, бо і Магдалени жалю йому зробилося. А нуж і вона не любить Кирила Івановича, а тільки от так собі трохи підлабузнювалася до нього. Так тоді треба і брами позамикати і псів попускати що до одного і їсти їм нічого не давати до ночі, щоб лютіші були і парубкам з хутора відходу не дозволяти, а навпаки ткнути кожному яку там рушницю у жменю і пакосникам на їх: „пу-гу!“ так відповісти, щоби їм удруге не захочувалося наших жінок поривати. Нехай у своїй Московщині шукають, а не лизуть в український цвітник. Битися тоді хоробро й взято, а якщо ворог стане перемагати, так запалити льонт і по козацьки покінчити діло...

Думав старий Авдій і вже перед його полинялими очима стали рисуватися поодинокі моменти тієї жахливої картини, вже його, хоч старече, а все таки козацьке серце стало почувати той дивний смак, який воно колись у боях почувало, коли нараз тітка Магдалена з глибин душі зітхнула.

„Авдію!“ — почала. — „Ради батька могого, котрий, знаю, не пережив би нинішньої ночі, ради моєї сестрінниці Олесі, ради того, щоб не допустити до руїни хутора, в котрому я тільки щасливих і що найкращих літ могого життя перебула, щоб врятувати вас усіх, не допускаючи до грішного і Богу противного кровопроливства, рішилася я жертвувати собою“.

Тут очі до неба підняла:

„Господь нехай прийме мою чисту жертву. Він бачить, що вона некористолюбива, бо бояринню я ніколи не бажала бути, а жениха і між своїми знайшла би“.

„Десятьох!“ — притакнув Авдій і собі важко зітхаючи.

„Так це ваша добра й непримушена воля?“ — спитався.

„Жертва“, — відповіла, схиляючись на поручеліжка.

„Жертва“, — притакнув Авдій.

„Так тоді, будь ласка, приготуйтеся до неї. Зберіть що найпотрібніше з білля і що найлюбіше“.

з убрання, щоб на першу потребу було, а я вже пильнуватиму, щоб москалі на хату не напали. Ви-йдемо до перелазу, почувши це нещасливе: пугу-пугу! А старшому панові скажемо, що ви в монастир поступили. Можна й записку таку скласти, щоби він по вас не дуже то тужив. А мине війна, так може Господь Бог дасть, що й наше лихо минеться. Тоді може батько ваш ще й до Кирила Івановича поїде, внука свого колисати“.

Тітка Магдалена соромливо лице до стіни відвернула.

„Може“.... — промовила голосом сумно-надійним.

XVIII.

Дивно, як іноді час повільно минає. Особливо, коли дожидаєш чогось незвичайного, коли має збутися подія, котрої бажав ти собі здавна і перед котрою все таки відчуваєш тривогу, бо вона незвичайна.

Так минав тітці Магдалені другий день Зелених Свят. Не менше як десять літ ждала вона на те, щоби її хтось пірвав. Нераз дивилася на якогось „нового мушину“, котрого побачила вперве і гадала собі; „то цей“. Він причвалає нічкою темною — невидненькою, по драбині видряпається до її вікна, відчинить, кине́ться на неї, як тигр, кровожадний леопард, вхопить у свої обійми, знесе на долину, скочить на коня і помчить з нею шляхами невідомими.

Минали роки, доходили вісти про всілякі пориви старшинських доньок і своїми і москалями, котрі часто густо кінчилися тим, що „порвана“ замість у поетичному гніздечку свого умичника кінчила в холодній келії чернечій, — а тітка Магдалена все ще на хуторі сиділа.

Не можна сказати, щоб не було охотника на її красу і вроду. Попадалися і сотенні старшини і заживні хуторяни, але все це були люди статечні і навіть, можна сказати, вигідні, котрі думали про коровай, тетрапод, весілля зі старими медами й музиками і то від неділі до неділі, а не про їзду на коні серед ночі та ще з таким тягарем, як тітка Магдалена. Ледви, чи і знайшовся-б був такий кінь, що удвигнув би таку поважну пару.

І тітка Магдалена не поспішала...

Аж нині мала прийти й на неї черга.

„Таки діждалася свого Великодня“.

І чогож тоді грівожиться вона?

Мабуть тому, бо знає звідкіля йде, а не знає, куди зайде. Кидає батька, швагра, сестрінницю, хутір, як мальованку, в котрому жилося, неначе в райку, а йде між людей незнайомих у чужі краї та ще в такі непевні, воєнні часи.

Хотілося сказати „ні!“, але кількалітне доживання, туга недоспаних ночей, томлячі, душні літні пополудня і тепло довгих зимових вечерів, коли на дворі віє вітер, а ти сидиш біля печі і зітхаєш до когось невідомого і ждеш, щоби він явився, — все це веліло тітці Магдалені погодитися з волею судьби, зробити з себе жертву благородну, одним словом, вимовити коротке, але рішуче словечко „так“.

Крадьки, щоб ані батько, ні Олеся не запримітили, добула зі скрині ті вбрання, в яких їй було найбільше „до лица“, на шию під сорочку почепила мішочок з червінцями для всякого припадку і нетерпеливо дожидала, щоби сонце зайшло і щоби зробилася ніч темна, невидненька, покровителька любовних сходин і умичок.

А сонце якраз не спішиться спати і ніч не хотіла спускатися на землю.

По вечері батько попросив, щоби Магдалена заграла на бандурі. Вона грала як бандурист і голос мала, хоч не великий, але чистий і м'який, як оксамит. Годі було відмовити батькові, бо не часто траплялося, щоби він прохав чогось для себе.

Грала.

Одним ухом ловила звук свого голосу, а другим наслухувала, чи не почує отсього трівожного, повного таємничої грини: „пугу! пугу!“

Вже вікна, ніби хтось темно голубим шовком поприслонював, вже дерева почорніли і темрява заповнила всі кутки, а Магдалена даром дожидала зову. Голос її тих, руки, як мотилі над цвітами, над струнами літали, аж батько дивувався, якто вона нині так гарно й жалобливо грає.

Нараз кров ударила її до висок, мало бандури не випустила з рук.

„Що це тобі?“ — спитав трівожно батько.

„Не здоровиться чогось. Може тому, що кілька ночей погано спала“.

„Так, так, усі ми нинішньої ночі не доспали. А сон, це велика благодать! Витрачені дниною сили тілові нашому вертає, а для душі приносить мир і благодать забуття. Підемо нині скорше спати“.

Магдалена якось довше, як звичайно, на добраніч припала до руки батька, а Олесю пестливіше погладила по голові й поцілувала сердечніше, промовляючи, як звичайно: „спи, дитинко, нехай твоя доля росте!“...

Розійшлися.

Магдалена осталася ще на хвилину у столовій, щоб поховати срібну посуду. Звичайно сама це робила, забираючи ключі від сховків з собою і кладучи їх під свою подушку на горищу.

Чула, як батько, лягаючи на сон, псалом покаюння промовляв, як тричі зітхнув, кожний раз інакше і як захропів, аж стіни задріжали, чула, як Олесь у своїй світличці зачинила віконце і заснула білу занавісу при ліжку, але довго дождиного „пугу, пугу!“ ніяк не могла почути.

Нараз за плотом біля перелазу шорох якийсь. Не дожидуючи побігла туди.

„Вони!“ — промовив шепотом Авдій, що під деревом чаївся.

„Боже!“ — відповіла Магдалена, впялюючи очі в нічну темряву.

Трьох їздців наближалося до Запорожцевої Гірки.

Авдій по двох східцях видряпався на перелаз, відчинив ключем дверці і білою хустиною подавав їздцям знак, щоби не кричали та не збудили кого.

Їздки не підїзджаючи до перелазу спинили коней. Двох зіскочило і пустилося бігцем.

Магдалена великою хусткою обтулилася з головою.

„Боже! Нехай діється воля твоя святая!“ —
прошепотіла, чуючи, як темно робиться в очах.

Четверо рук підняло її в гору і понесло.

Земля щезла під ногами, свідомість поділася
кудись, лиш серце билося, ніби в груди коваль
молотом нову долю для неї кував.

Авдій довго стояв біля перелазу, хрест у по-
вітрі за відїзджаючими роблячи.

„В напрямі Десни почвалали“, — сказав і за-
спокоївся.

А всеж таки щось його засвербіло в оці.

Мабуть жалував тітки Магдалени, хоч тішив-
ся, що врятована Олеся.

XIX.

Тітка Магдалена знала кожну стежечку, кожну нивку, кожний рівчак круг Запорожцевої Гірки. Чимало находилася туди та паїздила за тих десять літ, то до сусідів у гості, то на прощі до церков та монастирів, то до городу за купном усякої хатньої потреби.

Але навіть на гадку їй не прийшло відхилити хустку від очей та подивитися на світ Божий.

І добре зробила, бо небо затягалося хмарами і далеко на виднокрузі моргали блискавки.

Притулена до стрункого їздця паніла від дождання того, що мало статися небаром. Образи довгими літами мальовані в уяві перетворюються у дійсність.

Не збрехав-же Авдій, бо пощо? Жили з собою добре. Старого слугу весь хутір шанував і вона його ніколи не обижала. Як казав, що Кирило Іванович прислав за нею своїх нічних сватів, так значиться він це зробив, а не хто другий. А чому?

Знав, що батько згоди на її з ним подружжя ніколи не дав би, тому й пірвав, бо пірвати це все одно, що зневолити до згоди, щоби ще більшого сорому не було.

Кирило Іванович...

І в уяві тітки Магдалени виринув привабливий образ боярина. Бачила його за обідом у господі на київським шляху, як страву на її тарілку накладав, як наливав вино до чарки, і як хусточку підняв, коли вона її ніби то нехотячи упустила та ще в ручку поцілував, вручаючи. Ах, який гарний і чемний мущина! Так і знати, що не будь якого роду. Високого гнізда птиця, — боярин! А вона бояринею стане. Всіх бояринь затьмить, бо вони,

як рабині живуть, і людей в очи не видають, а вона полковників ще в батьковій хаті гостила і навіть раз на обіді у гетьмана в Суботові була. Знає і себе показати і людей пошанувати. Заведе господарство не будь яке й Кирила Івановича не осоромить. Побачить він, що не даром трудився.

Тільки батька жаль. Ох, лишенько моє, як він москалів не любить! А щоб доньку за москаля віддати, про те і не згадує. Досить сотник на слово твердий, а що вже батько, то твердіший від криці. Стукне милицею і хоч ти перед ним хрестом кладися, не зворушиш. Але, як Авдій казав, Бог дасть, що може воно на добре повернеться. Не відцурається-ж батько своєї доньки-одиначки. Як побачить, що вона добре з Кирилом Івановичем живе, відвідає їх, щоби подивитися на їхнє щастя... Гей щастя, якже довго на тебе ждати треба.

І Магдалені здавалося, що кінь не чвалує, а ніби в плузі йде.

А коневі дійсно ніяк було поспішати, бо хоч їздець легкий, так добичу віз важеньку. А до того дороги чужі, невідомі і ніч, щораз темніша, бо хмари чорні від сходу насувалися, велику бурю несучи.

Ще Магдалена й не бачила блискавок і не чула першого грому, а вже завважила, що в природі на битву збирається, таке було повітря тяжке і гнітуче.

Нараз грюхнув грім і лискавка, ніби мечем чорну Магдалену хустку перетяла.

Кінь рванувся і їздці мало не злетіли з нього.

„Буря буде!“ — почула Магдалена низький, басовий голос, що нагадував голос Кирила Івановича.

„Може це він?“ — погадала собі.

„Ох лишенько мені!“ — відповіла, щоби почати розмову.

„Нехай ясна панночка не трівожиться“ — гуготів бас, — „до нашого постою недалеко. Перед дощем поспіємо“.

Значиться не Кирило Іванович, бо цей по імені її назвав би, а не ясною панночкою величав. І вона

Три коні мчало на північ... (стор. 104.)

з глибин душі зітхнула. Громи щораз густіше
й голосніше били й лискавки сліпили очі.

Три коні мчало на північ...

— — — — —

Ох щастя, щастя, якже довго на тебе ждати
треба!

XX.

Кирило Іванович нервувався.

Під ним просто земля горіла.

Нині вранці доручено йому приказ князя, що-би не гаючись з усіми людьми, яких на своїй службі має, у напрямі Конотопу поспішав, дальших приказів у дорозі дожидаючись. А він цілу днину прогайнував ради дівчини. Захотілося леду у Спасівку та ще печеного.

Ох, як захотілося! Більше ніж війни, більше ніж слави й ласки княжої. Перед князем вибредеться якось. Чи раз доводилося брехати. А дівчину таки добуде, бо діло обдумане мудро й політично. Просто уявити собі не можна, як воно могло би не повестися. На пташку наставлені такі сілця, що вона в них мусить попасти.

І Кирило Іванович затирав руки, уявляючи собі, як він її з того сілця добуватиме і якими то очима вона на його дивитиметься. Чи прижмурить одно своїм звичаєм, а другим глумливо підморгувати стане? Ох, ні, ні! Будеш ти, небого, тріпотатися в бояринових сильних руках, будеш благодати його, щоб тобі кривди не робив. Не бійся! Потягнешся за його обозом у вигідній колясці на постоях свого пана розважаючи, а при найближчій нагоді поїдеш у його помістя до матері старої, до свекрухи, чекаючи на поворот Кирила Івановича з війни.

Але чому-ж ті холопи бісові не наспівають? Вже північ минає, а Кирилові Івановичеві, поки ніч, треба з тих непевних сторін вибратися, бо тут уже й чорнієві всякому відомо, що гетьман на війну з москалями спішить. Тут тепер, мов на вугіллі сидиш.

І Кирило Іванович відчинив вікно, наслухуючи, чи не почує тупоту кінських підков.

Кожна хвилина годиною ставала. Відділ, який він зібрав, перед двором на майдані розтаборився, коні не розкульбачені і люди на готові. Деякі гурторять, інші на мураві хропуть, але варти всіх доріг пильнують.

Нараз почувся свист і Кирило Іванович зрадів. Це був знак, що умичники вертають.

Хотів вийти на зустріч, але відрадився, щоб не гадала собі, що з почестями її стрічає. Сів за столом і розгорнув княжий приказ, у десяте його прочитуючи... Нехай знає, що йому до неї не дуже то й спішно. Прийме її як господин рабиню, як невольницю, бо невже-ж вона не в неволі в нього? Воєнна бранка і годі. Не пірвав її, а полонив, на основі воєнного права, чи там звичаю...

Чув, як їздіці причваланали перед ганок, як відчинили двері, перейшли сіни і увійшли до світлиці, в котрій він сидів. Що лиш тоді очі підняв.

Рукою дав знак, щоб люди відійшли, а сам підступив до дівчини, що обтулена була мокрою від дощу хусткою.

Не надумуючись довго, хустку здер.

Очі йому пішли в стовп, побараніли, рот розчинився, як у риби, борода піднялася в гору... Перед ним стояла тітка Магдалена...

А вона від втоми великої і від ще більшого зворушення захиталася, світ її закрутився, по пальцях побігли мурашки, а до висок хтось чиколодками застукав, скоро — скоро і — вона всею вагою своєї постаті повалилася на широкі груди боярина.

Боярин стрепенувся. Здивований, обурений, сердитий, у перший момент хотів гепнути об землю цим любим тягарем і з шаблею в руці гнати за гемонськими хамами, котрі йому замість пташечки птицю добули, але обляло його пахуче тепло упругого жіночого тіла, під високими грудьми

затріпоталося любяче серце, почув кров, що не переливалася, а просто кипіла у її жилах, глянув на тії до половини тільки довговіями повіками прислонені великі, темні, томлячого дождання повні очі і на тії, як перезрілі вишні, пурпурові уста, благаючи цілунку і — тільки рукою махнув! — „Всьо-равно!“ — погадав собі і так кріпко пригорнув Магдалену до себе, що вона аж крикнула з болю.

І вже не треба було водою приводити її до пам'яті...

За хвилину в найкращій згоді сиділи вони за столом і обнімали себе очима. Він свою велику, дійсно мужеську долоню клав на її пухкеньку руку, а вона відвертала від нього засоромлене обличчя, але носиком сап'янцевого чобітка штовхала задертий ніс його юхтового чобота з лівої ноги.

Перед ними стояли порожні тарілки і повні, угорським вином налиті чарки.

„Благо нам зді бити“, — почав боярин. — „Але кому в дорогу, тому й час“.

„У яку це ви дорогу?“ — спитала трівожно тітка Магдалена.

„По приказу“, — відповів.

„Тепер? Серед ночі, по півночі? Я-ж утомлена, продрогла. Доц промочив мене до нитки“.

„Щире спочуваю, але нічого не пораджу. Воля начальства сильніша від могого сердечного бажання. І нема що затаювати правду: тут тепер небезпечно. Виговський тягне на відбій Конотопу. Його ватажники з усіх сторін як гайвороння злітаються. Поки не розвиднілося, треба нам хоч на другий бік річки перебратися, щоб безпечніше було“.

„В ночі, через річку? Ще потонемо!“

„Маю людей, що знають брід і проведуть нас“.

„А якже я? Я не хочу розставатися з тобою“.

„З обозом поїдеш. А на найближчому постой, знову прийдеш до мене“.

„Хочу біля тебе бути, Кириле Івановичу, біля“

тебе“, — щебетала, а очі її заходили любовною імлюю...

Кирило Іванович зірвався на рівні ноги. Почув свист, голосний, пронизливий, що шилом уши колов.

Це його вартові знак йому подавали.

Боярин заметушився по хаті. Одягався, шукав паперів і калитки. Одно брав, друге з рук випускав. Нервувався.

Свисти щораз то частіше і голосніше перевічували повітря. Бояринові люди скакали на коней і формувалися. Сонні, промочені дощем, кляли сердито.

„Що це?“ — питалася трівожно Магдалена...
— „Ради Бога, що це?“

Кирило Іванович, не відповівши, вискочив з двора. Побігла за ним.

На дворі сіріло. Ясна смуга на виднокрузі відграничувала небо від землі. Небо ясніло, земля зеленіла. Після нічної бурі надходив свіжий, пахучий ранок, такий, що аж хочеться жити на світі.

Боярин не дивився ні на опалеве небо, ні на ізмарагдову землю, лише верещав: „подати мені коня!“

А що ніхто не поспішався сповнити його приказ, бо на майдані счинилося пекло, так він метнувся поміж них:

„Де мій кінь? Де мій карий кінь? Подати мені коня!“

Але люди ніби й не бачили його, усякий собою зайнятий, щоби з душею втікти.

„Стривай, куди женеш, ти чорт!“ — спиняв їх боярин. — „Вистріляю, як собак!“ — грозив і рукою за пояс сягнув. Але за поясом нічого не було, бо пістоль у світлиці лишив.

Пустився туди, але зі сходів завернув і кинувся доганяти людей.

Не було кого. Усі, як зайці шульгали всіми дорогами і стежками з села в поле.

Лиш один, що заснув був твердо і що лиш тепер розбуджений на силу викараскався на коня,

— озирнувся і побачивши начальство, захитався на хвилину.

Кирило Іванович прискочив до нього.

„Куди, ну куди, чорт?“

„Тікати!“

Боярин замахнувся. Почувся ляск широкої долоні об лице і москаль накрився ногами. Кирило Іванович скочив у кульбаку і без шаблі, без пістолі, навіть без соболевої шапки чкурнув із майдану, куди його кінь поніс.

„Кириле Івановичу, стрівай!“ — кликала за ним тітка Магдалена. — „Кириле Івановичу, вернися!“ — гукала, притупуючи сап'янцевим чобітком. Але голос її губився в шумі втікаючої навмання ватаги.

Магдалена вдивилася в сіряву поранкову і побачила, як полями в напрямі річки на північ гонили їзди, а за ними на дряхлій якійсь хабеті підбігав сутоловатий Кирило Іванович.

Від полудня, з лісів виринав відділ на шпарких козацьких конях... Наші...

І вона подалася у двір...

— — — — —
Щастя! Якже довго треба ждати на тебе і як коротко іноді триваєш!

Химерне, людське щастя!

XXI.

„Фу, чорт!“ — сопів сотник, втираючи піт, що горохом котився з його засмаленого лоба на сивіючий вус.

„Тай скачуть-же, як зайці кусохвости. От лицарі. З такими й биться сором. Куль та пороху жаль! Краще на лови йти... Покаянія!“

Сопів, як ковальський мішок, а лиця так йому пашили, немов з укрупу виліз.

„Але до дівчат та до жінок, то вони скорі. От кого побіджати вміють!“ — і глянув на тітку Магдалену, аж душа її в пяти сховалася. Гадала, що лягтися стане.

Але сотник, замість до неї, повернувся до свого осавула:

„Двох сурмачів пішли, щоби погоню спинили. Їй Богу, не варт за такими зателепами ганятися! Кого там простромили, чи прострелили, тому й амінь, а решту, то ми ще у великому бою в руки свої візьмемо. І товстопузого боярина теж... Бігай!“

Тітка Магдалена, почувши про боярина, важко зітхнула.

Сотник глянув на неї:

„Гей, жінки, жінки!“ — крикнув, — „волосся у вас сила, та розуму кат — ма! Вам, щоб і гірший, та аби інший. Свої наскучили, захотілося чужого, дарма, що він більше на цапа, як на чоловіка схожий!“

Тітка Магдалена долонями вигладжувала свою мокру, зімняту одіж.

Сотник за черево взявся і аж присів сміючись:

„От жаль, що зеркала нема, а то-б ти подивилася на себе“.

Збагровіла.

„Та хіба-ж ти до себе подібна! Забузована, гей з комина на мітлі виїхала. Тю, чорт!“

Тітка Магдалена дійсно виглядала, як за жінку переодягнений київський спудей у гетьманському театрі. Білило на обличчю змішалося з багрою¹⁶⁾ на устах, а з волосся спливали струйки київського чорнила.

Стояла засоромлена, як дівчинка, батьком на першій любій розмові знечевя заскочена, тільки груди підносилися високо, аж подзвенювало на мисто.

„Щось тебе цей московський Адоніс не цілував, а лизав, як корова теля та націпував, чи що! Тю йому, гаспидовому синові, аж дивитися сором!“

„Кирило Іванович звичайно поводився зі мною“, — боронилася тітка Магдалена.

„Бачу, бачу, що звичайно. По московському звичаю!“ — реготався сотник. — „Але ти, сестро, не по нашому козацькому звичаю поводитися з ним“.

„Пірвав мене!“

„Ох, донечка маленька! Без твоєї згоди тебе пірвав? Та ти-б його, небого, як сніп із ніг звалила, якщо захотіла би“.

„Трьох людей на мене наслав“.

„Добра козачка і з трьома такими москалями раду собі дати може“.

„Підвели...“

„Підвели?“ — І сотник задумався. — „Що правда, то москаль до підводу скорий, але й наша сестра хитрошів у сусіди не позичає. Я певен, що без твоєї згоди тут не обійшлося“.

Магдалена чула, що сотник з кожною хвилиною дорісшає і що боятися його не треба. З оборони до наступу переходила.

Лівим рукавом непомітно обтерла лице, а правий до очей піднесла. Хлипнула раз, другий, а тоді гомінким голосінням всі стіни задзвеніли:

¹⁶⁾ Пурпура.

„Лишенько мені, безталанній. Сироту бідну всякий безкарно обиджає. Нема кому постояти за мною, нема кому чести моєї дівочої, непорочної оборонити. Краще-б мені з мосту та в воду, а ніж наругу таку над собою терпіти!“

Повалилася на лавку і головою об стіну товкла.

Сотник, хоч як твердий у бою, сліз жіночих стерпіти не міг. Пригадалася покійна жінка, царствіє Божє її, пригадалася й отся сама Магдалена, як ще кількома роками молодша була і хутір його, мов троянда зільник, красою своєю звеселяла, пригадалася й Олеся, котру на непевний талант покинув, і він став пальцями вус, як пряля повісмо смикати й бурмотіти під носом:

„Ну, тай розревілася, тай розревілася! І чого? Ну, чого? Правду сказав, тай годі. Бо чого тобі з москалем в амори заходити? Нам з ними битися, а не цілуватися, — от що!“

„Я тобі доньку твою одиначку спасла“, — лебеділа тітка Магдалена, — „я тобі твій хутір від загибелі зберегла, а ти на мене, як на блудницю каміннями кидаєш. Сирота я, беззахитна я. Краще-б мене земля свята до себе притулила, щоб я наруги такої удруге не почула, щоби я такої чорної невдяки не зазнавала, сирота я!...“

Сотник підступив до неї і по голові погладив:

„Ну, цить уже, цить! Не чужий тобі слово правди сказав, а свій, твоєї рідної сестри муж. Не слинь! Ще чого доброго дощу на нас накличеш, а нам погоди треба“.

Тітка Магдалена не вгавала в ридання:

„Молодість свою я біля тебе прогайнувала, замість своїх власних дітей Олесю викохуючи і ось яка вдяка мені! Блудниця я, ворогові кидаюся на шию, горе мені! Батеньку ти мій, каліко безталанний, претерпівий за наше діло козацьке, українське, чи знаєш ти горенько моє важкеньке? Чи знаєш ти зневагу доні своєї?!“

„Овва!“ — гукнув сотник. — „Ти мене розжалоблювати не смій. На війну виступаю. Розумієш? Злости, а не жалости мені треба! Не я тебе знева-

жив, а боярин. І не батько каліка, а я, сотник Шелест, зневагу жінчиної сестри пімщу. Так мені, Боже, пімщу! Бороду його цапачу замість бунчука на держало почеплю, а пузо його на логазу покращу, — от що!“

Тітка Магдалена розплакалася ще гірше, ніби сотник Шелест вже й справді Кирила Івановича в руках своїх тримав і білував його бороду на держало чіпляючи. Стерпіти такого образу не могла, пригадуючи собі, який це гарний мущина, як він її вина угорського до чарки наливав, як хусточку підносив і в ручку палко, пляскаючи мясистими варгами, цілував. Не втерпіла і пістоль, яку Кирило Іванович у поспіху великому на лаві залишив, під себе підібгала.

Запримітив це сотник Шелест, одною рукою Магдалену до себе пригорнув, а другою пістоль за пояс заткнув.

„Це діло ти вже нам, козакам остав. Пригодиться. Може куля свого пана знайде“.

Магдалена перестрашеними очима дивилася на його, а сотник підсміхався:

„Кумедія така, що кращої і в київському театрі не побачиш“.

„Сотникові Шелестові все жарти в голові“.

„А тітці Магдалені амори“.

Обрушилася:

„Тітці Магдалені вже тільки чотири дошки й землі трошки, а більш нічого не треба“.

„Тітці Магдалені ми ще такого козака підшукаємо, що й полковниківній заздро стало-б, тільки нехай вона товстопузого москаля із голови викине, бо то не для неї. Кінь з конем, віл з волом, а козацці чесний козак під пару. Інакше воно й бути не може. Вставай!“

Обтерла сльози, глянула на Шелеста і спиталася:

„Куди?“

„Або я знаю куди? От морока мені з тобою“.

„Не моя вина“, — виправдувалася тітка Магдалена.

„Не беруся рішати, чия. Досить, що мені під Конотоп треба, а що з тобою робити, — того я, їй Богу, не вгадаю“.

І ходив стурбований по хаті. Аж тут і осавул надбіг.

„Вернули?“ — спитав сотник.

„Ще не всі. Деякі далеко в ліси загналися, мабуть і трубки не чують“.

„Як хорти. Тільки пусти їх на ворога, тай і не спиниш. А в мене ніколи довго ждати. Відсапнуть коні і треба нам поспішатися, бо дорога не близька... А зловили кого?“

„Щось тільки троє живими привели“.

„Козак лиш дівчину милує, а ворога ні. І не дивуюся. Розізлився народ. Я сам тепер до москалів такої злости набрав, що нікому пощади не буду давати. Дівохвати, женюлюбн, прелюбодії, почуєте ви помсту козацьку за всі свої кривди московські. Прийшов і нашому ангельському терпінню кінець“.

Молодий осавул усміхнувся, бо отсе ангельське терпіння до сотникового обличчя ніяк не підходило. Уся його поява нагадувала радше запорозьке завзяття, його очі мали щось із степового вірла, а щось із риса і цілий він був неначе образ того народу, котрий виведено із спокійної рівноваги, та доведено до безтяменної злости, — це був нащадок скитів-орачів, що переіменився в сармата, сина скита-войовника й амазонки. Не золотий плуг йому мабуть Пан-Біг з неба скинув, як колись старинний Геродот писав, а лиш шаблюку вигострену, здорову.

По зморщеному чолі знати було, що він думає. Аж рукою махнув:

„Що-ж? Не оставлю я тебе тут, а на Запорожцеву Гірку теж не відішлю, бо нема як. Так тоді поїдеш, Магдалено, з нами!“

„На війну?“

„Та-ж не до Кирила Івановича в гості“.

„Битися?“

„А ти гадала, що цілуватись“.

„Е-ет!“

„Не бійся, на коня не посаджу, хоч тямлю, що ти давніше й на конях герцювала, а тепер на боярині їздити захотіла“...

І його сміх громом по хаті покотився.

„Осавула молодого соромилися-б“, — боронилася жінка.

„Гадаєш, дитина він? Козак не чернець, правда, хлопче?“

Осавул підкрутив невеличкого вуса.

Сотник повернувся до нього:

„Кажі нам подати чарку старої житнівки та закуски якої. Випемо, закусимо тай гайда в дорогу!“

Осавул вискочив з хати, а сотник тоді до тітки Магдалени не то жартом, а не то в злості:

„Так тоді, сестро, нагрішила, а тепер і кару приймай. Поїдеш зоювати з Кирилом Івановичем“.

„Та годі вам, не знущайтеся надімною. Який тут гріх?“

„Гріх, як зерно. Посієш — не видно, підійди — зійде“.

Тітка Магдалена спаленіла:

„Нащо ви пістоль від мене відняли?“

„Щоб не стрілила там, де не треба“, — відповів сміючись.

Сотник Шелест у поході не той ставав. На хуторі поважний і маломовний, ходив до церкви, сповідався, жінчиної могили доглядав, а в поході іншим чоловіком робився, як вуж шкуру з себе скидав.

Була це сама сміливість безжурна, сама безтямність очайдушна.

Такими і його козаки робилися, забуваючи про тих, котрих дома лишили.

„Так, так. Будеш, сестро, з москалями драться. Недаром же у старих літописах пишуть, що коли на якомусь там бою з греками, хазарами, печенігами, чи другою якоюсь гидотою, ворог на боевищу наші трупи зі збруї обдирав, то виявилося, що між ними чимало жіноти було, сильно покрайної мечами та подіравленої стрілами. Чо-

му-ж би то й тобі гіршою від своїх праматірок бути?“

„Не люблю я вашого різницького діла“.

„Краще кажи, що москаля тобі жаль. Для цього женихання лицарської чести збуваєшся. Яких же ти дітей приведеш Україні? Та не пора нагинати липу, коли вона верх хати підійметься. Посаджу тебе тоді на віз, під шкурятяну буду, щоб веснівки на твої лиця не повискакували і будеш ти нашим харчевим ділом заправляти. Лиш справедливою будь. Вродливим більше не давай, як невродам, бо вони вже й так покривджені від Бога, не треба їх шлункам кривди робить. От, гляди, як я тепер по правді всіх обділю“ — і він став наливати горівку та ділити сало й коржі, котрі принесено з обозу.

Приговорам не було кінця. Ніхто не сказав би, що цей чоловік сотню свою на криваву розправу з ворогом провадить, що може за яку годину на відділ московський по дорозі наскочить і голову за рідну землю положить. Такі часи і годі! Хто би там думав про те, що за годину буде! Всякому тільки відоме, а саме, що козацькому роду нема переводу, і що недруги отчизни нашої даром захотіли вирвати з корінням племя наше.

„Постоїмо за матір нашу отчизну, москалями обиджену!“

„Постоїмо за гетьманщину нашу і за гетьмана рейментаря нашого!“ — загуло кругом.

„Так тоді“, — гукнув сотник, — „кому в дорогу, тому й час. На відбій, панове, ідемо, на криваву розправу!“ — і перший переступив поріг.

— — — — —
За декілька хвилин Шелестова сотня без крику й гуку, навіть без співу, так любого для козацького уха, посувалася в напрямі Сейму.

Погідний ранок усміхався до них, сонце заглядало їм в очі, вітер дихав на них усіми пахощами рідної землі, тільки сині ліси на далекому виднокрузі позіхали поранковою імлою.

Деколи заяць вихопився зпід межі, стрепе-

нудся козацький кінь, але козак не гукав на нього і не біг доганяти.

На інші лови йшли.

За сотнею посувався невеличкий сотенний обоз з муніцією, харчами, з невибагливим козацьким добром.

На возі, під шкурятною будою сиділа тітка Магдалена.

Зразу лиха, бо і її щастя, як отого заяця, сполошили козаки.

Але пригадала собі боярина, як він на сухо-ребрій коняці, без боярської шапки втікав, широким, як у московського візника задом смішно підпригуючи і цей кумедно-поганий образ випирав з її пам'яті давніші, більш привабливі картини. До того-ж її душа не могла остоятися перед чарами чудової днини. І те повітря свіже та здорове і ті пахощі полевого зілля і та краса цілого божого світу і оком і ухом, і всіми нервами тіла вдиралися до її серця, настраюючи його на іншу нуту.

Козацька донька не могла оставитися байдужою до того, що так любить козак, до того невідомого, на зустріч якому посувалася Шелестова сотня, маючи одно на гадці, боротьбу з ворогом в обороні рідної землі, того багатства і тієї краси, яка розгорталася кругом.

І не чулася тітка Магдалена, коли душа її перестроїлася на іншу нуту. Вивітрили з неї спізнені любові з чужинцем, зникла охота долю свою вязати з його долею і куди-б він не йшов, іти за ним, а натомість зявилося почуття єдності з Шелестом і з його козаками, зі шляхом, котрим вони проходили, полями, на котрі дивилися, з повітрям, котрим дихали, навіть з кіньми, котрі так бадьоро ступали, ніби й вони були свідомі якогось великого діла.

Тітка Магдалена ставала козачкою, якою була її мати, якою і вона була колись, заки вигідне хуторянське життя розніжило її.

Аж ось холодком рідної ріки повіяло на неї.

Вихилилася Магдалена з буди, піднялася, стала і любовним оком дивилася на широку синяво-

срібlistу струю, роздумуючи над тим, скільки то вона людської крові понесла на своїх мерехтливих філях і скільки понесе ще у майбутньому, заки здійсниться усе, чого бажали собі батьки й діди наші і чого не менше гаряче і вона собі в ту хвилину бажала.

А ріка спокійно і ніби байдуже до всього, що діялося на її зелених берегах, з ледви помітним для уха шумом котила свої чисті хвилі, відбиваючи синяву небесну і сліпуче ясні проміння гарячого сонця.

Відбивала вічне, не дбаючи про хвилеве й мимолетне.

XXII.

Задивилася тітка Магдалена на річку і мало не схитнулася та не злетіла з воза, бо обоз нараз зупинився.

Спускалися в байрак, у котрому сотня на щось наткнулася.

Обоз заметушився. Були й такі, що хотіли завертати з дороги, але старий козак Варлам, що заправляв обозом, гукнув, що застрілить усякого, як собаку, хто тільки важиться счиняти тривогу.

За малу хвилюк вияснилося діло. На втікаючих москалів наскочила в балці якась місцева самохотна ватага і счинила криваву різню. Декілька трупів, обдертих з одежі і зброї, гризло землю, а поміж ними кількох тяжко ранених благало людського милосердя.

Шелест, хоч як спішився і хоч якою злістю до ворогів накіпіло його жорстоке серце, не дозволив ані одному з них післати в лоб ласкаву кулю. З живими і здоровими воює чесний козак, а не з трупами, ані з раненими, які не можуть і не мають чим боронитися.

„Це діло лайдацьке, а не козацьке,“ — казав.

Перший зіскочив з коня і оглянув боевище.

„Нехай з Богом спочивають“ — говорив, схиляючися над трупами, котрі вже не давали ніякого знаку життя, а ранених велів відносити в обоз під опіку Варлама, який умів осматрювати й вигоювати рани. Робив він це пильно і вправно, забуваючи, чи свій, чи ворог попався йому в руки. Людину бачив у недужому, ближнього, якому посолити треба, — більш нікого.

Деякі з молодших козаків, котрим особливо

спішно було з'єдинитися з гетьманським військом, виявляли своє невдоволення, що сотник цяцькається з москалями, котрих і так намножилося як сарани. Але сотник не зник був прислухуватися до того, вимагаючи від них у поході безумовного, сліпого послуху.

Так тоді несли до возів тяжко покалічених московських ратників, котрі здивовано й перестрашено дивилися на козаків, не знаючи, чи це їх спасителі, чи мучителі. Привикли були до жорстокої московської поведінки з полоненими, все одно здоровими, чи тяжко раненими, і ніяк не могли зрозуміти, що з ними поводяться по людськи.

Старий Варлам не тільки не знущався над москалями, але ще й приговорював жартівливо, потішаючи їх, що незабаром видужають і що лиш тоді, як попадуться Шелестовій сотні в якому бою в руки, то вона їх не оставить полуживими:

„У нас ти або достойник, або покойник, — друге від першого певніше“.

Тітка Магдалена зрозумівши, в чім діло, зіскочила зі свого воза і побігла Варламові на поміч. І вона, як усі здебільшого козачки, розумілася на ранах, і хоч не любила крові, то все-ж таки милосердя брало в неї верх над самолюбством. Своїми виплеканими, пухкенькими пальчиками легко і вправно доторкалася брудного московського тіла, та ще і жалувала, що бідні навіть білої сорочки на хребті не мають.

І дійсно, на москалях або жадного білля не було, або якись брудні ганчірки поприлипали їм до ран. Привикла до чистоти й охайности українка, на силу поборювала в собі омерзіння.

Осмотрених веліла нести на свій віз під шкуратяну буду, бо там і сонце не так жарить і мушня менш дошкульно кусає.

Тітка Магдалена забула про недавні події, про своє невдачне кохання, про умичку і про цілу ту історію, на яку ще перед хвилиною дивилася, як на головний і найважливіший момент в своєму житті, вона перенялася тим воєнним духом, пе-

ред котрим все інше блідне і щезає, як блідне й щезає сяйво погідних зір при блеску бурливих блискавок.

Занята своїм ділом не завважила, як козаки ще одного москаля піднесли.

Тітка Магдалена глянула на тую останню жертву і коробку з цілющою мастею опустила.

— — — — —
Перед нею лежав Кирил Іванович.

XXIII.

Старий Авдій по виїзді сотника на війну цілу ніч не спав. Нічого „старшому панові“ не казав, але все таки тихцем приготувався до оборони. Добув із криївок, які йому тільки були відомі, старі заржавілі самопали, осмотрив їх, прочистив дула, понакладав скалки, приспособив порох і кулі і приказав парубкам, щоб не відходили з двору, бо ніч може бути неспокійна.

Замість одного сторожа, що звичайно з исом кругом хутора ходив, післав двох вартувати, наказуючи їх, щоб як тільки якого чужого чоловіка побачать, у ріг трубили.

Перешуміла буря, вплив місяць на небо, незабаром і світати стало, а чужого чоловіка не було. І на хуторі і в слобідці царювала тишина, ніби Запорожцева Гірка після відходу свого пана сумувала за ним.

Вернули нічні сторожі, парубки взялися за роботу і що лиш тоді старий Авдій заспокоївся.

Одно лихо минуло та другого треба було боятися — а саме „старшого пана“.

Не легко буде виправдатися, як він стане і питається, де Магдалена.

До монастиря в ночі пішла ось і лист батькові лишила.

Де-ж був Авдій, що робив сторож, як вони пустили панночку з хутора серед ночі?

Довго бився Авдій з гадками, вже хотів до громадської тітки на пораду йти, але не було часу. Краще порадиться з Олесею. Її треба правду сказати, може в двійку вони якось і викрутяться з тієї халепи.

Олесі мабуть також цієї ночі не спалося.

Сходило сонце, як вона вийшла з шитвом до городу. Авдій назирцем пішов за нею.

„Панночко Олесю“, — почав, — „не жахайтеся, коли я вам щось скажу“.

Видивилася на нього, як на мисливого серна:

„Батько?... Кажіть, Авдію!“

„Ні, панночко. Пан сотник щасливо у похід виступив і дасть Біг так само щасливо верне, — і він і його молодий осавул“.

„Так тоді може дідусь нездужає?“

„І це теж ні, але... панночки Магдалени нема“.

„Тітки Магдалени нема? А це-ж знов що? Боже ти мій!“ — і пустилася в хату.

Авдій зупинив її:

„Хочби ви її зі свічкою в саме полудне шукали, не знайдете. Панночка Магдалена пішла в монастир“.

„Що це ви, Авдію? Насміхаєтеся з мене чи за дурну мене тримаєте? — Тітка Магдалена і — монастир?!“

Авдій скрутився:

„Не кажіть лиш нічого дідусеві, бо йому треба вірити, що панночка Магдалена в монастир пішла і лист на прощання оставила“.

„А на ділі?“

„На ділі її, та не жахайтеся бо... її боярин пірвав“.

Олеся старого слугу пальчиками за блискучий гузик взяла:

„Авдію! Чи ви спите, чи може випили лишню чарку? Що ви таке вигадуете!“

„Не вигадую я нічого, а сушу правду кажу. Нинішньої ночі боярин своїх людей за вами на-слав, а ваша тітка замість вас дала себе пірвати“.

Олеся задумалася. В її оці зкрутилася сльоза.

„І ви це знали?“ — спитала з докором.

„Знав, панночко“.

„І не боронили, дозволили?“

„Не було сили боронити. Панночка Магдалена жертвувала собою, щоби вас спасти“.

Олеся очі руками прикрила. Авдій пильно дивився на неї.

„Авдію!“ — почала. — „Я такої жертви прийняти не можу. Кажіть, куди з нею помчали? Збіremo людей, не всі-ж на війну пішли, відібемо“.

Махнув рукою:

„Пропало! Вони вже десь за семою рікою і за десятою горою. Нам тепер треба думати, як заспокоїти старшого пана. Боюся його гніву“.

„Але-ж тітка!“

„Панночка Магдалена дасть собі раду. Не нішнія вона, але пан! Що нам з паном робити? Поможіть мені. Він вас так любить. Ви одні можете його заспокоїти, а нас нехай лає, нехай бє, щоб тільки собі не заподіяв лиха“.

„Дідусь крутої вдачі. Як перший гнів пройде, як перший жаль мине, тоді скаже: „не добра донька, батька старого оставила, знати її не хочу, навіть не згадуйте мені про Магдалену!“ Побачите... А всеж таки нам треба рятувати тітку Магдалену негайно. Чуєте, Авдію, негайно! Я не хочу, щоб вона задля мене страдала, а може й пропадала...“

„Авдію!“ — загуло із покоїв. — „Авдію!“

Старий слуга пустився до хати. Але Олеся зупинила його:

„Захуйтеся де. Скажу, що ви в пасіку пішли. Як перший гнів мине, прийдете“.

І побігла до дідуся.

Застала його на ганку з листом Магдалени в руках. Очи йому горіли, сивий волос торчав, руки дріжали:

„Де Авдій?“

„У пасіку пішов“.

„Вбю як собаку. Він у змові з Магдаленою був. Він її поміг у монастир піти, може й відпровадив, підвіз!“

„У який монастир, дідусю? Що це ви?“

„Що це я? Читай! На, маєш, читай!“ — і пхнув її лист, а сам повалився на лавку.

Олеся проселебізувала тітчине письмо. Хвилину стояла ні в цих, ні в тих, а тоді кинулася дідусеві в ноги. Не плакала й не балакала нічого, лише тулилася до старого й цілувала його по руках.

Чула, як він із собою боровся. Зразу, ніби не бачив її, не помічав, аж дріжучою рукою став гладити по головці і по раменах, все більше й більше любовно.

„Не добра донька. Старого батька покинула. Черницею захотілося бути, душу спасать, ніби то й на широкому світі спасення бути не може. Покійна твоя мама, хоч віддалася, а жила, як угодниця божа. Я певний, що вона вже в раю. А Магдалена все чогось окремого захочувала, царевича з казки; з нею все мені клопіт чималий був, вона і черницею у небо не проскочить. Ні, ні!“ — гримнув деревляною ногою. — „Знати її не хочу! Навіть не згадуйте мені про неї! Не було в мене і нема доньки Магдалени!“

„Дідусю! Так не годиться...“ — лебеділа неспіливо Олеса. — „Тітка Магдалена нічим не прогрішилася“.

„Нічим? А без мого дозволу, без мого благословення пішла. Це по твому ніщо?“

„Я не до того веду, дідусю. Тітка Магдалена добра. Вона виплекала мене. Вона за мною і про свою молодість забула. Вона дуже вас любила, дідусю“.

„Гарна мені любов! Не попрощавшись пішла. Ніби мене вже й нема між живими, ніби я труп“.

„Ви, дідусю, мущина. Не розумієте жіночої душі“.

„Яка розумниця мені!“ — обрушився. — „У жінок душі нема. А як є, то якась химера, не душа, а чорт зна що!... По вечері ще мені на бандурі грала, співала світських пісень, а за яку там годину-дві вона вже черниця. Вчора ще до боярчука зуби щірила, а нині в клобуку, чотки перебірає. Хіба-ж це душа? Тю! Немає в мене доньки Магдалени, навіть не поминай її. Не варта вона того!“

Авдій неспіло підступив до ганку:

„Доброї днини милостям вашим желаю!“ — проговорив зупиняючись на другому сході.

Двоє грізних очей просверлювало його:

„Ти де нинішньої ночі бував?“ — загуло.

„Або що? милосте ваша“.

„Питаюся тебе, де ти нинішньої ночі бував?“
До громадської тітки на залицяння ходив?“

„Я спав“, — спокійно відповів Авдій, бачучи, що перша буря вже перейшла.

„Нічого ти вже більше й не вмієш, лиш їсти та спати“.

Авдій очі протер:

„Постарівся я на Запорожцевій Гірці, а догани такої уши мої ще не чували. Якщо я нікуди вже не гідний, так дозвольте попросити вас. У монастир за послушника піду, за воротаря“.

„І цей у монастир! Пошесть якась монастирська, чи що! Дам я вам монастир, чорти! Я вам такий чернечий устав придумаю, що попамятаєте мене. Монастир!...“

Олеся дідуса за шию обіймила:

„Дідусику, послухайте, що я вам пораджу“.

„Мовчи!“

„Які-ж бо ви сердиті. А в мене добра думка є“.

„Говори!“

„Дайте, я поїду в монастир“.

Стрепенувся і перехрестився тричі:

„І тая гуска теж поміж круків забажала!“

„Та ні, куди! Я тільки провідаю тітку Магдалену. Побалакаю з нею. Побачите, я її назад привезу. Дозвольте мені поїхати, дідусю“.

„Не смій! В хаті сиди! Ще чого доброго й ти заверушишся по дорозі“.

„Або я перстін, щоб із пальця покотилася. У нас один тільки дівочий монастир є і то не далеко. Як виїдемо зараз, так на обід у ньому будемо“.

„Але-ж він якраз по дорозі у Конотоп“.

„Так що-ж?“

„Туди стягається військо“.

„Наше, бо москалі давно вже Конотоп облягають. А нашого війська нема нам що боятися. Дозвольте мені поїхати в монастир“.

Дідусь рукою перечив, а Авдій за виноград пішов і якось дуже сильно кашляв.

Олеся крізь виноградові листки глянула на його перестрашено-здивоване обличчя. Він моргав, морщився, кивав на неї, ніби знак її давав, щоб покинула таку гадку. Але Олеся й далі стояла при своїм: „позвольте мені їхати в монастир“.

„Не борони козі ліса“, — рішився дідусь. — „Як хочеш, бери Авдія і ще двох-трьох парубків на конях і їдьте. Але ти, старий..., де ти до чорта дівся“ — звернувся до Авдія.

Цей зпоза винограду, мов винуватець який виліз і поклонився в пояс:

„Слухаю, милости вашої“.

„Але ти пильно мені дбай, щоби панночці лихо яке в дорозі не приключилося. У дівочий монастир панночку проведеш, але без неї мені назад не вертайся, бо лоб не твій“.

„Краще я остануся в Гірці“.

„Краще так, як тобі кажу. Йди й готуй повіз до дороги, цей з будою і з віконцем ззаду, він безпечніший“.

Авдій знав, що старому панові перечити нема що. Ще чого доброго деревляною ногою кине за ним. Сердитий він.

Поклонився і пішов у возівню.

За хвилину й Олеся туди за ним побігла, радувана, що уговкала дідуса.

XXIV.

„Сусе Христе!“ — бідькався Авдій. — „Та що ви, панночко, натворили? Чого ми поїдемо в монастир? Я-ж вам казав, що тітки там нема. Бог вість, у яке пекло затащили її московські чортяки“.

„Далеко не заїхали“.

„Коні добрі, хортами поскакали, не здоженемо“.

„Коні то легкі, так тітка Магдалена не дуже“, — всміхалася Олесь. — „Побачите, що вони ще й через річку не перебралися“.

„А пощо їм через річку? Їм щоб під Конотоп. Кругом Конотопу московські війська стоять“.

„А! Гадаєте, що наших нема?“

„Не знаю“.

„Але я знаю“.

„Десь ви всьо знаєте, хоч молоді“.

„Побачите, що наші вже там стоять і москалів не пустять. На сліди тітки Магдалени наскочимо, а як Бог дасть, то й зустрінемо її“.

„А якщо не зустрінемо?“

„Велике діло. Помолимося до Пречистої, жертву на монастир дамо, щоб батькові добре у поході велося і вернемо. Тут і так тепер дуже скучно. Такий пустир, така нудота, що хоч по стінах дерися“.

Авдій головою крутив, осматрюючи старий повіз, котрий від смерти покійної сотничихи з воївні ще й не викочувався:

„Заманулося вам „вояжувати“, а мені в цей монастир, мов на другий світ“.

„Не крач, вороне старий!“ — кинула йому, ніби гнівно і побігла готувитися в дорогу, врадува-

на, що не сидітиме в хаті, бо тут тепер дійсно так пусто зробилося, мов по чумі. І не лише в хаті, але й у цілому дворі. Навіть Бровки, Рябки і всі другі кунделі усяких пород не лаяли і не рвалися на ланцюгах, тільки поховалися по своїх будах і жалісно зітхали.

Авдій гукав на парубків, щоби поспішали, бо хіба на ніч у монастир зайдуть, а сам добрий мушкет у повіз ховав і з порохом ріжки.

Верхових теж зазброїв, списками, мушкетами й шаблями. Гордо сиділи на конях, як козаки.

Заки Олеса переодяглася, віз підкотив під ґанок. Верхові на конях герцювали.

„Чого-ж ти торчиш?“ — гукав Авдій на першого з них.

„Гони дорогою понад Шелестове озерце, через гай і не спи на коняці, й до дівок мені по полях не приглядайся, лише пильно роздивляйся кругом, чи де якого москаля не побачиш“.

„А як побачу?“

„Тоді нас звісти“.

„Як?“

„Китайку на спис почепиш й махатимеш“.

„Ага!“ — відповів козак і потис конем.

До дощинки позад повозу чіпали ящики з дарунками для монастиря.

Олеса в шовковім довгім шушуні верх звичайного вбрання, щоб порох не чіпався, з молитовником у руці і зі жмінкою пахучого квіття прощалася з дідусем. Хрестив її дріжучою рукою і благословив в дорогу.

„Авдію!“ — гукнув нараз. — „Внучечку тобі уручаю. Пильнуй-же її, як свого власного ока“.

„Спокійні будьте, милосте ваша. Пильнуватимем!“

„А не вми де по дорозі та не остав її самою“.

„Поживемо, милосте ваша, поживемо“.

„Так тоді двигайте з Богом табор“.

Чура приставив стільчик до повозу. Олеса вже одною ногою стояла на ньому, як дідусь покликав її до себе.

„А якщо ти побачишся з тіткою Магдаленою, то про мене її і не згадуй. Не кажи, що за моїм дозволом поїхала. Розумієш? Як хоче, нехай вертає, а як ні — не моє діло. Я вже доньки не маю“.

Що лиш тепер погадала собі Олесь, що самим дідуся оставляє, тільки зі сторожом нічним, з чурою та кривоногим пастухом.

І її зробилося жалко.

„Дідусю!“

„Що, дитинко?“

„А може би я не їхала, дідусю?“

„Ось тобі жіноча душа!“ — гукнув старий. — „Весь двір зворохобила, що їде, аж нараз — гов!“

„Бо як я вас самих оставлю?“

„Мене?... Дійсно... Добре, що пригадала. Мене-ж можуть порвати, або ще чого доброго скортить в дівочий монастир... Дурненька ти, Олесью. Їдь уже, їдь!“

„А всеж таки, коли-б так москалі...“

„Не бійся, — собак на них пущу! Їдь!“

І віз покотився до брами.

XXV.

Вже давно тітка Магдалена не працювала так, як тепер. Літо, горяч, мушва, — треба було безнастанно то промивати рани, то води недужим подавати, то тверезити їх, бо з болю та від спеки вмиливали.

Один на її руках сконав. Надто вже був кулями та списами подіравлений, не було як душі в такому не тілі, лиш решеті втриматися.

Того знов прийшлося тітці Магдалені хоронити, бо вона вже такої вдачі жінка, що з ким декількома словами перекинеться, до того і звикне, особливо, якщо це мущина.

Шелест до цього самаританського діла не мішався. У його своєї жури було більше, як треба. Наближалися до боевої лінії. Треба було дуже пильно вважати, щоб не вскочити ворогові в лабеті.

На ніч біля якоїсь слобідки розтаборилися.

Не палили вогнів, не співали пісень, щоб знаку про себе не давати. Зі слобідки люди до них приходили. Розпитувалися, яка це сотня і чи до москаля, чи до наших тягне.

Розказували, що днів тому три біля слобідки гетьманові війська проходили. Гарно вбрані, добре зазброєні, — гетьман Богданові скарби добув, щоб велику армію утворити.

„І гетьман туди ішов?“

„Ні. Гетьман, кажуть, татарів дожидає“.

І люди на спомин про татар важко зітхали. Це такий помічник, що за поміч каже собі дорого платити, — ясир бере.

„Кажуть, що й поляки з гетьманом у купі на москалів підуть“.

„Весь світ проти Москви“.

„Бо Москва всьому світові ворог. Всі народи хотіла-б у свої шлії вбрати“.

„Сильно прикрий народ“.

„І несправедливий“.

„Нахабний, а деруни!“

„Прямо живодери“.

Наріканням не було кінця. Але й без жалю не обійшлося. Всеж то одної віри народ. Один Бог, одна Матінка Божа. Воюючи з ними, — Бога гнівиш.

„Вони й Бога на московський лад хотіли-б перетворити. Ніби то в Києві й Бога нема, лиш у Москві. Нам треба свою церкву мати, свого митрополита, від Москви незалежного“.

„А дадуть-же ляхи? Не нажмуть вони нас гірш москалів?“

„Не нажмуть, бо гетьман зговорився з ними. Якщо побідять Москву, тоді поляки в покою Україну оставлять. Україна окремою державою стане“.

„Дав би то Бог!“ — не казали, а прямо молилися з глибин душі, бо всякому надто вже тая залежність надокучила була.

Шелест до розмов не спшився. Довідавшись від людей, що йому було потрібне й забезпечивши вартами табор, він простягнувся на своїй грубій бурці, підібгав під голову кульбаку і заснув. Ніколи й ніде не спалося йому так смачно й солодко, як у поході і ніколи він не почував себе таким молодим і дужим, як тоді.

Ніч була тепла, від ріки повівав холодок, рахкали жаби, шелестів очерет, зпоза хмар визирав місяць.

А недалеко перед ними, на кілька годин ходу, дві армії, як дві чорні хмари на себе надвигалися, московська й українська.

Бог війни в лискучій, золотистій зброї на червоному коні пролітав над двома ріками й над болотами, чвалав довкола Конотопу й озирає майбутнє боевище.

„Бути грому великому“...

Тітці Магдалені не спалося.

Надто різкий був перехід від хуторного до таборового життя, перехід, про який її ніколи й не снилося. Що правда дівчиною десятилітню, підхопнем неопіреним її нераз хотілося бачити війну, хотілося на такому коні, як змій, вганяти по боевищу, щоби після бою найкращому з козаків свою руку віддати.

Але були це забаганки діточі. Виросла, розуму набралася, явилися інші хотіння.

Аж тепер здійснилося те, чого собі дитиною бажала. Тітка Магдалена на війні.

Хоч не завдає вона ран, лише лічить, а всеж таки у воєнний круговорот попала, з котрого виходу нема. Та сама небезпека, що другим, грозить і її. Може ще й більша... Щоби не роздумувати багато, подалася до своїх недужих.

Лежали осторонь на землі, бо земля жар з хорого тіла витягає, „земля мати родная“.

Як тітка Магдалена приступила до Кирила Івановича, цей припіднявся і сів.

„Як ваше здоров'я?“ — спитала тітка Магдалена, не як полоненого, а як добре знайомого.

„Спасибі“, — відповів журливо. — „Потурбували мене прокляті гільтаї.“

„Дуже вас рана болить?“

„На те і рана, щоби боліла. Але куди гірше болить мене душа. Душею, а не тілом страдаю“.

Тітка Магдалена спочутливо глянула на його.

„Осоромився я, Магдалено Якимівно, на віки вічні осоромився. Краще-б у бою погіб“.

„Краще так, як Бог дає. Нехай славиться воля Його святая“.

„Добре вам казати, — „нехай славиться“, — коли ви на волі, розпоряжаєте собою, — але я! Погадайте, що я маю казати! Приймім, що визволюся з цих соромних пут, та як тоді його світлості покажуся на очі, як виправдаю втрату своїх людей?“

Магдалена мовчала.

Глянув на неї, побачив спочутливість у її очах і в тому напрямі перейшов до атаки:

„Покарав мене Господь за мою надто велику прихильність до — вас. Що тут правду скривать, покарав за грішну любов“.

„Грішну?“ — спитала ніби здивована, коли не обиджена.

Зрозумів, що вжив невідповідного слова. Поправлявся:

„Грішною була тая любов, бо для неї занедбав я свій обов'язок. Не сповнив приказу точно й безпроволочно, а обов'язок, Магдалено Якимівно, це свята річ і перше він, а тоді ти, перше служба, а тоді серце“.

І Кирило Іванович зітхнув.

Магдалена поправила опаску на його рані і зітхаючи й собі, відповіла:

„Не повинна я в гору вашому, Кириле Івановичу. Не повинна. І не вірю, щоби ви для мене терпіли. Причина вашого терпіння в Запорозжєвій Гірці осталася. А согрішили ви перед Богом тому, що дівчину-недолітка силою добути собі хотіли, так... так, не перечте, Кириле Івановичу, не мене серце ваше так гаряче забажало, а її!“

Кирило Іванович кинув собою, як на сковороді лящ:

„Що це ви, Магдалено Якимівно, верзете? Коли я і думав про Олесю, так це на підпівку було, в ума помраченію бісовському, коли чоловік і не розбірає гаразд, що він робе. Одного хоче, а щось друге чинить, чорт би його побрав!“

„А пощо-ж ви тоді умичників на Олесю насилали? — кажіть!“

„Хамули окаянні! Хіба-ж я їм казав неопірену пташку з батьківського гнізда вибирати? По панночку посилав, а не по дитину, так мені Боже, дай найближчого бою діждати“.

„Не божіться, гніву Господнього не стягайте на себе“.

„Гадаєте, що брешу? Не вірите мені? Якже я вас можу впевнити?“

І задумався. А тоді хапаючи її за руку і притягаючи пристрасно до себе став уговорювати:

„От знаєте що, Магдалено Якимівно, знаєте що? Послухайте мене. Ходім-те з відтіля. Я не такий то вже й немічний, як вам здається. Дозвольте тільки перейти з вами попри сторожу й доскочити коня. А на другого ви сядьте. Помчимо, аж закуриться за нами. Вибрешуся якось перед начальником своїм, нехай його чорт, чого я дослужуся в них, воеводою мене не зроблять! Поїдемо в моє родове іміння, повинчаємося і тоді ви побачите на ділі, чи любив і чи люблю я вас, чи ні. Побачите, як я вмію любити, як вміє Кирило Іванович любити, гаряче, палко, вірно, ах страсте ти моя!“

Тітці Магдалені млісно зробилося на душі. Мід на устах почула, очі парою зайшли, жижики задріжали під нею. Перемріяні ночі, росисті ранки, томляче душіні пополудня кинулися на неї, і пірвали її у свій солодко-жахливий крутіж.

Але нараз повіяло здоровим холодком від рідної ріки, заржали козацькі коні, залунав крик вартового: „хто йде?“ і вона отямилася. Пригадала собі сотника Шелеста і недавну з ним розмову, пригадала собі їзду в козацькому таборі, думки і мрії, навіяні рідними полями, і відсунула гарячу руку боярина від свого схвильованого лона.

„Кириле Івановичу!“ — промовила рішучо. — „Киньте такі гадки!“

„Не вмоготу, Магдалено Якимівно! Не вмоготу! Все одно, щоби ви мені казали кинути надію, що завтра сонце побачу, що завтра буде день. Все одно, щоби ви мені казали, живцем у труну лізти. Не кину я надії на щастя моє, так мені, Боже, дай найближчої битви діждати; гадки про законне подружжя з вами до віку я не кину“.

„А все-ж таки вам треба примиритися з гадкою, що воно неможливе“.

„Неможливе?!“ — крикнув боярин.

„Неможливе“, — спокійно відповіла Магдалена. — „Ви полонений. Навіть не пробуйте втікати. Поки ви під владою сотника Шелеста, поти вам волос з голови не впаде, а якщо загадаєте втікати, так вас вартовий убіє“.

„Не вартового я боюсь, Магдалено Якимівно, а вашої згоди чекаю“.

„Не діждетеся“.

„Чому?“ — спитався голосом, в котрім почувалося здивовання, змішане зі злістю. — („Що собі тая хахлячка гадає? За мало чести її?“).

„Тому“, — цідила крізь зуби Магдалена, — „що тепер війна. Не пора на женихання. Вороги ми для себе. Ви москаль, а я українка. Москалі Україну поневолити хочуть. Забути про те не смію“.

„Не тривати-ж отсій проклятій війні довго“.

„Не знаю, як довго вона триватиме, але хочби й помирилися наші з москалями, так я України не кину, і в Московщині навіть бояринею не стану. Краще на Україні козачка, ніж у Московщині бурлачка“.

„А я гадав...“

„І я гадала, Кириле Івановичу, але це були тільки гадки, тільки гадки! — а тепер чую, що я зле гадала“.

— — — — —
Побажала йому спокійної ночі, ще раз остерігла, щоби не пробував утікати і пішла оглядати ранених.

XXVI.

Олеся тітки Магдалени в монастирі не знайшла. Не розчарувалася, бо від Авдія знала, що її там нема, що шукати. Але гадала собі, що переїдеться, може щось цікавого побачить і верне до діда на Запорозьцеву Гірку.

Але куди там! Про поворот не було що й гадати. Скрізь учинилася така заверюха, що й носа за поріг не виказуй.

По лісах та по дорогах снувалися відділи зазброєних людей так, що й угадати важко було, що воно таке, свої, чи вороги.

Від Безпалого відривалися купи козаків і пускалися на промисли, не вважаючи на те, що не в чужому краю промишляють, а в своєму, що своїм землякам кривду чинять, — не кому. Але не-вже-ж у них була яка совість?

Коли раз потягли руку не за правим українським гетьманом, за Виговським, а пішли на службу московського ставленика Безпалого, так уже й усяку честь, всяку совість згубили.

А москалі потурали їм, бо в них тільки й гадки було, щоб на Україні більший заколот учинити.

Як такі промисловці по кількох днях відлуки від московського табору назад, обвантажені кривдою людською до нього вертали, так просто виправдувалися, що буцімто збилися вони зі шляху і насилу з рук роззвіреного хлопства вихопилися. Ромодановський ще їх й похваляв та обдаровував за вірну службу цареві. А якщо наткнулися на який підїзд вірних людей гетьмана Виговського, так брехали, що москалів покинули і до свого гетьмана втікають. І вгадай-же тут, де правда, а де брехня!

І від татар, що на підмогу Виговському прийшли, теж малі загони як тріски від пня відколювалися і своїм предківським звичаєм на села та на хуторі наскакували, палили, грабували, насилували, як вороги, а не як союзники.

З такими, якщо який відділ Виговського зустрінувся, то винищував їх безпощадно, як розбишаків, як тичню голодних собак. Та заки це сталося, народові велика кривда діялася, бо татари, не маючи спромоги набирати ясир, людей безпощадно вбивали.

Але нікого так не боялися наші люди, як своїх власних ворогів, отсих дейнеків окаянних, що на заклик Ромодановського знову стали з усіх сторін стягатися.

Що тільки злого на Вкраїні було, розбишаки, горлорізи, гній на ранах народнього тіла, роздряпуваних довгою війною, все до отсих дейнеків приставало, а москалі особлившою ласкою їх обділювали. Бо ніхто так легко з містами та селами, вірними гетьманові Виговському, не справлявся, як вони. Вони то, отсі дейнеки, спалили і спліндрували Лубни, Чорнухи, Горошин, Пирятин, Лохвицю, вони в Мгарському монастирі, не лише монахів, але й ікон чудотворних не пощадили, гроші заховані в стінці добули і таку шарпанину затіяли, що аж Ромодановському довелося їх уговкувати, мов собак від стерва, від пограбованого монастиря відганяти.

Ось недаром то й приказують люди, що свій ворог гірший від чужого, а вже від дейнеків гіршого ворога не було.

Москалі боялися своїх воеводів, татари оглядалися, що їх мурзи скажуть, поляки числилися зі своїми намісниками та всілякими другими старшинами, котрих у їх водилася сила силенна, а дейнекам „море по коліна!“ Вони ні Бога, ні людей не боялися. Втративши честь козацьку і позбувшись совісти людської — були вони до всього спосібні. Бо невже-ж можна чого доброго сподіватися від людей, що на ворожу службу підуть і разом із ворогами свій рідний край руйнують? Невже-ж мо-

жна за чоловіка вважати такого українця, котрий казав: „як є один Христос, так нехай буде один цар для москалів і для українців“.

А дейнеки якраз таке казали. І не так їм царя хотілося, як тої вічної сваволі, котру цар на Україні дозволяв чинити. Ось чому то вони московську протекцію під небеса вихваляли. Тому то Олесь нікого так, як отсих дейнеків не боялася, — перед ними дійсно ніхто безпечним не почувався. Нема такого городу, села, хутора, навіть такої загороди, щоби своїх невдоволених людей не мала, або сусідів лихих. Оттії то невдоволені, як тільки дейнеки денебудь і появилися, зараз приставали до них, показували їм всі тайні входи й виходи, зраджували що, де, і як заховано і вкупі з ними остаточну загибель всякому добру, всякому пожитку готовили.

Коли-б не те, Олесь, побувши в монастирі днів два-три, вернула би на Запорожцеву Гірку. А так ігуменя й черниці навіть слухати про те не хотіли:

„Не пустимо нашої сотниківної“ — казали, — „гріху такого на свою совість не приймемо“.

І Олесь мусіла в монастирі оставатися.

Що правда, кривди їй тут не було, хіба що годин три, коли не більше, доводилося що днини на молитвах, в монастирській холодній і трумнуватій церкві пробувати. Але зате біля монастиря ріс великий сад, черниці розвели чималий город, в квітнику цвіла квіток сила силенна та ще й олені по саді бігали і лебеді плавали по ставку. Не турбувалися вони війною і не боялися небезпеки.

Та ще й тому не скучала Олесь, що день і ніч монастир, мов твердиня яка, до оборони та облоги спосовився. Скрізь варті стояли з челяди монастирської та з людей, які туди з сусідніх сіл постягалися, почувачи себе безпечнішими поза мурами, як поза сільськими плотами.

Не одну ніч Олесь й собі на варті перестояла, бо кров батьківська, козацька тягнула її більше до шаблі, як до игли, котрої вона ще дитиною малою не злюбила і бувало нарочно колола себе в палець, щоби мати й тітка до шитва її не силували.

Найгірше було старому Авдієві.

Цей ні в день, ні в ночі не мав спокою. Турбувався Запорожцевою Гіркою і старим паном з деревляною ногою, щоби їм що лихого не сталося. Полетів би туди, перебрався би за діда бандуриста, бо таки гарно на бандурі грав, або за ченця послужника, бо й так борода йому виросла чимала, — але якже йому панночку самою лишити? Мов на жару сидів.

Аж ось одної ночі посол із Запорожцевої Гірки прибув, підпасяч від худоби. Цей заспокоїв старого Авдія. На Запорожцевій Гірці, казав, тихо, хоч мак сій. Тільки старий пан деревляною ногою постукує. А про ворога ні слуху, ні диху. Москва до решти під Конотоп постягалася. Татари туди не приходили, одним словом на Запорожцевій Гірці війною навіть не пахне.

Перебув цей посол у монастирі ніч і днину, а другої ночі назад вернувся, босий, без капелюха, мов відірваний від гиляки, бо тільки такому й можна було незайманим, куди завгодно, перекрастися, покладаючися на те, що голий розбою не боїться.

Відітхнув старий Авдій, довідавшись, що Запорожцева Гірка безпечна і що старий пан про свою внуку добрі вісти дістане, але не заспокоїлася Олеся.

Якже так! Бути недалеко Конотопу і не бачити війни! Може в друге такої нагоди й не буде, щоби побачити?

Цілими ночами тільки й думала про те, якби то вистрибнути з монастиря та дістатися до своїх, до батька й Петруся, бо гадала собі, що всі вони одною лавою стоять, на ворога чекаючи. Де-ж її знати було й розуміти, яка то велика річ битва з ворогом, котрий мало не сто тисяч війська кругом Конотопу зібрав, щоб розправитися з гетьманом Виговським, якому за мало було гетьманської булави, а якому забажалось княжої корони й самостійної української держави.

Олеся читала в монастирі універзали гетьмана Виговського до всього війська козацького й наро-

ду українського, в яких він оповіщав про причини, які зневолили його війною на москалів іти.

„Мають нас насильно“, — писав гетьман, — „полякам віддавати, так краще приставаймо до Польщі добровільно, забезпечивши собі широкі права, а то Москва хоче перше мене з цілою старшиною життя позбавити, всі вольности наші показувати, тільки десять тисяч козацтва залишити, а решту перемінити в холопів, хоче і Польщу і Україну підвести, щоб і одну і другу на віки собі покорити“.

І читала Олеся в монастирі великий універсал Ромодановського, в котрім він гетьмана Виговського малював як брехуна і клеветника, що на двох стільцях їздить, раз Польщі, то знову Москві підлещуючися, а на гадці все таки одно тільки має, а саме якби то український народ під шляхецьку кормигу віддати, унію завести, православну віру на наругу єзуїтам виставляючи. Та ще натякав Ромодановський на те, що гетьман з тих податків, які по Україні збиралися, а які призначені були на плату козакам, затажні, чужі відділи з поляків, сербів, угрів, тощо содержував, а решту для себе забірав, кривдою народньою багатіючи. Від людей, що до монастиря прибували, чула, немов-то Пушкарівці знову голову високо підносять, за царем, а проти гетьмана свого власного обстоючи.

Чула, що гетьманів аж трьох на Україні появилася, бо крім Виговського, законного наслідника покійного Богдана Хмельницького, суддя генеральний Безпалий гетьманом проголосився, а бунчуковий товариш полтавського полку, Гискра теж своєї буцім то якоїсь булави добровільно зректися не хотів. Коли ще й Юрася Хмельниченка туди зарахувати, бо й за ним деякі голосилися, щоб по батькові Україною правив, так тоді виходило би, що на Україні аж чотирох гетьманів нараз узялося, як у Москві був тільки один цар, а в Польщі один король.

Начиталася й наслухалася Олеся про тую нашу розтіч чимало і хоч це не дівоцька річ такими ділами турбуватися, а всеж таки молоде її серце:

кервавилася, бо бачила вона, що така шарпанина до доброго не веде, і що незгода наша домашня гірше небезпечна для нас від усякого ворога чужого.

І вже не тільки бажала вона собі побачити битву і своїх найближчих, батька й милого, як вони у тій битві б'ються, але й розгорілася бажанням силами своїми слабими гетьманові у великій потрібі пособити, щоби він побідив та лад на Україні запровадив, щоби у бою з москалями вийшов таким-же переможцем, як у недавній боротьбі зі збунтованим Пушкарем.

І з тої пори не було їй спокою. Чи молилася у церкві, чи за трапезою з побожними черницями сиділа, все її тільки одно на гадці й було, якби то з монастиря до козацького табору проскочити.

Злегка натякала про це старому Авдієві, але він і слухати не хотів.

Аж ось добігла до монастиря чутка, що з кінцем мая (ст. ст.) Ромодановський і Куракін за намовою протопопа Хвилимоненка з козаками Безпалого Ніжин добувати ходили і що там чимало нашої крові пролилося і чимало втрати всілякої було, бо й наказний гетьман Скоробогатенко в московську неволю дістався. Потішилася Олеся, коли втікачі принесли щасливу вістку про перемогу гетьманського війська під Шаповалівкою, де гетьман в руки свої Силку дістав і до гармати його для постраху прикувати велів. Може він це й нерадо зробив, бо Силка, хоч і супротивник його, а все-ж таки лицар був хоробрий, чести козацької і слави гідний. Але-ж лад якийсь і послух мусить бути. Годі гетьманові бунтарів проти влади своєї безжарно пускати.

Досить гетьман ласку свою збунтованому Миргородові показав, братерськи їх провідникові бунту Степанові Довгалеві руку простягаючи і всім прощаючи провини — а хіба-ж воно нащо здалося?!

Скрізь бунти й бунти. Схвилюваний народ сам не знає, що йому робити і куди йому хилитися. Найкраще хилитися, куди вітер повіє. Він так

і робить. Як треба, то піддається гетьманові, а як ні, то впевняє москалів, що мовляв, нехай тільки цар більші потуги пришле, то ціла Україна під його владу радо піддається, вічного мира собі бажаючи, а той мир що лиш тоді настане, як буде один Бог на небі і один його намісник, цар на землі.

Шуміла Україна як схвильоване море.

Як вітер море, так її покійний Богдан Хмельницький розбурхав.

Його колишній писар, а теперішній гетьман, Іван Виговський, ніяк тієї хуртовини втихомирити не може. Що на одному місці хоробрим своїм мечем лад заведе, то на другому неспокій вибухає. Україна у вулкан перетворюється.

Тільки в конотопському замку два хоробрі полки, ніжинський та чернігівський, гуртом чоловіка тисяч чотири, якраз перед наступом москалів сіли, так і дванацятий тиждень хоробро відбиваються. Подумати: третій місяць триває облога!

І чого вже не роблять москалі, яких підступів не беруться, а Конотопу їм ніяк не здобути.

Посилав Трубецький до Гуляницького листи, ласку царську козакам обіцяючи, так вони пальбою йому відповіли.

„Ми сіли на смерть“, — з валів йому гукали, — „не дамо міста!“

Вдавав Трубецький, немов-то він від облоги відступив, військо своє від Конотопу аж під Борзну виправляючи і під Борзною Василя Золотаренка, шурина Богдана Хмельницького побиваючи, але Гуляницький і тоді москалям не повірив, Конотопу не кинув, а на відбій чекав, знаючи, що Виговський на підмогу йому прибуде.

Трубецький зі злости скаженів.

Казав кілька днів і кілька ночей безперестанно з гармат на город бити.

Кілька днів і кілька ночей хоробра залога на валах в огні стояла, мешканці пожар, гранатами спричинений, гасили, і москалі, ані твердині не здобули, ані городу спалити не могли. А між тим козаки ще й на москалів випадали, важкі втрати їм завдаючи, хоч і таке бувало, що один на деся-тьох ішов.

Боже ти мій, якого то лицарського чуда козацький народ не докаже, як тільки він духом єдності пройметься, як тільки всякий зрозуміє, що перед ним нічого третього й бути не може, а тільки смерть або перемога!

Таким саме духом пройнялися хоробрі оборонці Конотопу і тому то він на злість Трубецькому, Ромодановському, Куракінові і всім силам царським третій місяць хоробро держиться і здаватися навіть не гадає.

Гадав було Трубецький глибокий рів кругом городу землею засипати, щоби скорше на вали дістатися. Козаки дивилися на тую їх даремну роботу і не спиняли її. А як тільки Москва велику силу землі назвозила та в рови понасипувала, тоді нараз смертельним вогнем землекопів царських до відступу приневолювали, а самі тую землю з ровів на вали відкидали, від чого рови ще глибшими, а вали ще куди вищими чинилися.

Так тоді і тая праця не на шкоду, а на користь хоробрій залозі виходила.

Не здобути москалям Конотопу, не здобути!

Такою гадкою потішалася Олеся, навіть на хвилину одну не сумніваючися, що слушна й справедлива наша справа побідити мусить, бо якже воно й було би, коли-б справедливість не побіжджувала на світі! Монастир, читання святих книг і розмови з черницями скріпляли в душі Олесі віру в справедливість Божу, але разом із тим кріпилася в ній думка, що віра без діл мертва єсть.

За мало вірити в перемогу України, казала собі Олеся, — треба й ділом тую віру скріпляти, щоби вона дійсно перемогла. Черниці варили цілющі масти на рани, прали, сушили і краяли тонке, льняне полотно на перевязки ран, пересівали крізь сита всякі зела, перебирали і мішочки наповнювали липовим цвітом, — все те, щоби доставити нашим раненим після рішального бою, котрого з дня на

день сподівалися і то недалеко, миль дві-три від монастирських мурів.

Олеся пильно їм помагала, але для неї була це оттака собі звичайна робота, а не діло, до якого рвалося її серце.

І — вона рішилася...

XXVII.

Раннім ранком, коли ще хрести на монастирській церкві золотом гарячого, літнього сонця не обливалися, вибігла Олеся на леваду. Червоними сапянцями струшувала срібну росу з буйної трави, що тут, то там квіткою невиданою процвітала, пташки будилися і зачинали співати, побачивши її, коні переставали траву скувати і голови до неї повертали.

Погідний ранок росистим холодком проймав її і додавав відваги. Після ночі, пробуті у низькій келії з навислим склепінням, світ здався таким безмежно широким і високим, душа рвалася до діла, на плечах виростили крила. Ось-ось і розпустиш їх і полетиш далеко-далеко!

Збудила конюха, що спав, поклавши голову на кульбаку:

„Сідлай два коні. Поїдемо!“

Здивовано глянув на неї.

„Чого дивишся, як теля на мальовані ворота. Не бачив мене?“

Усміхнувся, бо годі було дивитися на Олесю і не радіти.

„Спішися — їдемо!“

„Куди?“

„На другий світ“.

„Гі — гі!... А Авдій?“ — спитав трівно.

„Авдій ще спить. Невже-ж ми не справимося без Авдія?“

Це його в гордошах підбило.

„А вже-ж що справимося. Чому-б то ні! Авдій старий. Він тільки й молився би з ранку до ночі та черниць слухав“, — притакнув хлопець,

прочуваючи якусь пригоду, а до пригод він був великий охотник.

„До Запорожцевої Гірки вертаємо?“

„Не розпитуйся, а коней лаштуй! Чуєш?“

За хвилину коні окульбачені ухами стригли, бо гень-гень за лісом чути було перші гарматні стріли.

„Стріляють“, — казав хлопець.

„А ти боїшся?“ — відповіла Олеся.

„Я ні, але панночка“.

„Не чула я, як стріляють“, — і зневажливо за-
копилила губи, сідаючи на свого коня.

„Якже так, ні без чого?“ — здивувався конюх.

„А ти-б гармату хотів з собою тягнути? Не бачиш, за поясом маю пістоль“.

„Але я? Я не маю нічого“.

„Маєш коня“.

„То добре, щоб утікати. Беріть і мого та їдьте в гайок, а я по шаблюку скочу“.

За хвилину доганяв її з шаблею, більшою, як сам, аж розсміялася Олеся.

„Не смійтеся, я вже нею татаринів голову, як маківку зрубав“, — похвалявся і таку вісімку у повітрі написав, що Олеся здивувалася.

„Мене дідуньо від малої дитини шаблею рубати вчили, а з пістолі я ворон у лету стріляю. Тільки жду, щоби проскочити у Січ“.

„Ще мішок каші зїш, заки проскочиш“, — відповіла Олеся, жартуючи з хлопця.

Він був одноліток з нею, але вона, як дівчина, дивилася на нього з гори, не як на дитину, але й не так, як на чоловіка, поблажливо, от, мовляв, як виросте, то помудріє. А він знов за силу й відвагу своєї панночки зломаного шага не дав би.

„Нікуди вони не годяться, отті жінки, хіба до печі і до ігли, та ще“ — і хлопчисько зітхнув. — „Але що гарна, то гарна, за такою і до пекла пішов би“.

Так виправдував свою нинішню нерозважну їзду туди, де ревіли гармати та ще без повідом-

лення старого Авдія, під приказами якого остався.

Не був дурний. Розумів, що з Олесею далеко не заїде, не дальше як під кулі. А якщо матусине благословення відверне ті кулі від нього і він щасливо на Запорожцеву Гірку проскочить, то не мине його березова каша. Бо як-же так, послухати дівчину і пхатися чортові в зуби та ще два гарні коні на небезпеку наражати. Навіть козаки не лиш москалі й татари, хто будь, як побачить хлопця й дівчину на таких гарних конях, то відберуть а їх простромлять або простріляють або просто поскидають і — манджайте собі, куди завгодно!... Погано він зробив, що панночку послухав.

„Але якже не послухати її?“ — питався самого себе, дивлячись на Олесину пишну вроду.

Була середа, дня 28. червня ст. ст. Повітря мерехтіло, як звичайно ранком, коли має прийти гаряча днина.

Долом стелилася синювата мряка, ніби земля будилася зі сну й позіхала. На травах, що вибуяли в хлопа, й на квітках, котрих скрізь було більше, ніж у панському городі, жемчужилася рясна роса, — вивірки по деревах скакали. Аж отсе тії трави й цвіти спаленіли нараз румянцем гарячим і облилися сяйвом золотистим.

Це за Олесею і за її товаришем сходило велике, гаряче, українське сонце.

Хлопець зняв шапку з голови й перехрестився. Олеса шепотіла молитву. Обидвое забули на хвилину, куди й пощо вони їдуть, їх розмолені душі потонули в забуттю, мов у купелі чудотворній.

Аж гукнув вистріл, один, другий, третій і розливиста луна покотилася лісами й полями.

За кожним разом коні ухами стригли і здригалися.

„З гармат валять!“ — завважив хлопець.

„Еге-ж“, — відповіла Олеса, ніби це для неї хліб насущний.

„Мабуть і битва недалеко“.

„Мабуть... А невже-ж ти не хочеш побачити битву?“

„Хочу“, — притакнув хлопець і даліше їхали змовчки, крізь ліс, що дріжав усіми галузками, ніби боявся, щоб і на нього не почали стріляти.

„Кажуть“, — почав хлопець, — „що після великого бою, злива буває. Кров сполокує з землі“.

„А ти з цукру, що зливи боїшся?“

„Я не боюся, я тільки кажу, що від дідуна чував. Вони в різних боях бували. Під Берестечком теж. Про Богуна розказували“.

„Богун гарний був“.

„Кращого очі людські не видали“.

„Може побачимо його“.

„Може, бо кажуть, що де найгірша битва, там він є“.

„А що більше розказував тобі дідусь?“

„Кадали, що після одного бою, небіщики знімалися з землі, кидалися на себе і даліше билися, як живі“.

„Небіщик битися не може, бо тіло його сили не має“.

„Тіло ні, але дух. Духи билися з собою. Духи теж воюють, панночко, лиш ми їх не бачимо“.

„Не знаю. У святім письмі того нема“.

„В письмі всього бути не може“, — рішив з повагою хлопець.

Виїздили на лісову поляну.

Тут побачили валку людей.

Декілька возів, навантажених усяким добром, навіть колиски верх усього стояли, за возами корови зажурено ступали, блеяли вівці, підстрибував бородатий цап, великий охотник до всяких мандрівок. Жінки з немовлятами на руках щось живо розговорювали з собою, муштини наслухували реву гармат, турботно похитуючи головами.

Порівнялися й поздоровилися. Валка зупинилася на хвилину.

„А ви-ж, дітоньки, куди?“ — спитав сивий дідусь, пихкаючи коротку люльку й підпираючи бороду високим кійком. Не дожидаючи відповіді, радив: — „Вертайтесь! Там бій. Ще гірший, ніж був учора. Бачите, ми в монастир з останками нашого добра втікаємо“.

„А ми отсе з монастиря їдемо“, — відповіла Олеся.

„А який це був бій учора, дідусю?“ — питалася.

„Не чули?“

„Ні, не чули, кажіть“.

„Великий був бій, дитино, великий. Сам гетьман козаків на Москву провадив“.

„Сам гетьман?“

„Еге-ж, Іван Виговський, бо гетьманів у нас тепер багато, чорт би їх побрав, оттих ставлеників московських та дейнецьких, тю!“ — і сплюнув. — „Отож учора, у второк, бо нині середа, правда?“

„Так, середа, дідусю“...

„Учора гетьман Виговський, залишивши над своїми потугами Степана Гуляницького, брата того, що в Конотопі замкнувся, з кількома тисячами та ще з султаном Нурадином на той бій річки Соснівки перейшов. За Соснівкою вони розділилися, бо Нурадин зі своїми татарами до урочища Торговиці подався“.

„І що, що?“ — наглила його Олеся.

„Гадка в Виговського така була: він з одного боку, а Нурадин з другого наскочать на москалів, а тії побачивши, що сили в напасників невеликі, кинуться на них, відступлять від Конотопу і поженуться за козаками й татарами. Тоді обложені вискочать з городу і зачнуть москалів на тилах жарити. Так заженуть вони їх на козацько-татарсько-польські потуги, що того тільки й чекають, щоб москалі на них перші напали“.

„І заманив їх гетьман?“

„А вже-ж, що заманив. Виговський, хоч пан, але бється як козак, то йому треба признати“.

„Біля покійного Хмеля чимало він навчився“, підхопив гурт.

„Чи один біля Хмеля був, а не навчився того. Голову не про свято носить. Голова в нього добра“.

„Ото-ж москалі заскочені знечевя, перестрашилися і пішли в розтіч“.

„Чортові діти, до грабіжі вони хоробрі, але в бою нікуди не годяться“, — загуло кругом.

„Не кажіть того“, — перечив дідусь. — „Буває, що й москалі хоробро бються“.

„Як мусять“.

„Ніхто не бється, як не мусить. Кожному життя миле. Ото-ж гетьман застукав москалів і вони кинулися тікати, хоч їх десятьох на нашого одного було“.

„І що? І що?“ — питалася Олеся, бо з цікавості аж горіла.

„І набрали наші чимало коней, натовкли чимало москалів, загорнули декілька гармат та всякої зброї, але Москва захопилася, що в Виговського не великі сили, Пожарський наладив якось стрій, повернувся і...“

„І?“

„І наші подались за Соснівку“.

„Подалися за Соснівку“, — сумно повторила за дідусем Олеся.

„А вже-ж, що подались, бо того тільки й хотів Виговський, щоби їх за собою заманути й потягти на свої головні сили“.

„А вони не пішли?“

„Не пішли, бо вечір учинився. Ніч битву спинила. Але нині, раннім ранком почалася вона на ново. От, чуєте, як гармати грають, О! це наші, а це московські, о, як ревуть“.

Гармати дійсно ревіли, як дикі тури, аж здавалося, дерева підскакують у лісі.

„Нині буде тут такий бій, якого давно вже не бувало. Такої сили москалів, як тепер, земля ще наша не видала. І Трубецький і Пожарський і Бутурлін і наш проклятий Безпалий, чорти-б йому лисок лизали, — кого там нема! Сто тисяч тієї сарани настигалося. Вертайте, панночко, з нами. Але я і спитати забув, хто ви такі“.

„Я сотникова Шелестова донька, Олеся, а це наш конюх“.

„Тимохвія Осиповича донька? — спитав дідусь.

„Еге-ж, того самого“.

„Знаю його, знаю. Колись ми разом у походах бували. Він учора теж з гетьманом за москалями ганявся“.

„Що ви кажете, дідусю?“

„Те, що чуєш, дитино. З сотнею своєю виступав. Кажуть великої слави набрався“.

Олеся, мов засоромлена голову опустила.

„А його осавул?“ — ледви чутно спитала.

„От що тобі знати заманулося!“ — усміхнувся старий. — „І осавул теж хоробро бився“.

„А цілі вони?“

„Вчора були цілі. Сам бачив, бо ноччю до козацького обозу підходив. Шелестова сотня з краю стоїть, у захисточку, добре її гетьман примістив. Як виїхати з ліса, то в кого добрі очі, той і догляне“.

„Боже ти мій!“ — аж скрикнула Олеся. — „Догляне?“

„Еге-ж, коли не попересували боєвих частин, бо кажу тобі, там бої ідуть. Вертайся. Небезпечно. Куля розуму не має. Ще яка, не дай Боже, в тебе попаде, замість у ворога“.

„Я не вернуся, дідусю!“

„Ов!“

„Я такий обіт перед Пречистою склала, що до своїх піду“.

„А що-ж ти там поможеш, дівчино?“

„Ніхто не знає, до чого він придатися має. Може і я до чого придумаю. Оставляйте здорові!“ — і торкнула острогами коня.

„Стрівай!“ — гукнув за нею дід. — „Якже воно було би, коли-б я Тимохвія Осиповича доньку самою пустив. Та-ж він мене на страшний суд позвав би, коли-б з тобою щось поганого приключилося“.

Кажучи це, відіпняв від воза коня, поправив на нім кульбаку і ногу встромив у стремя. В цей момент, мов відмолод. Десь і плечі йому розпростувалися і очі повеселішали, розгорілися.

„А добудьте мені з воза дрючину!“ — гукнув на своїх. — „Бачу, що мені своєю смертю не вмірати!“

„Діду, а ви куди?“ — почувлися голоси жіночі.

„Куди? А по смерть собі їду. Не бачите?“ — І засміявся. Але скоро споважнів і промовив голосом рішучим: — „Що-ж то ви хочете, щоби я осоромився на старість? Дівчина, неопірена пташка, тай тая зі свого гнізда вихопилася і на бурю летить, а я, колишній запорожець, з бабами і дітьми маю в монастирі акахвист відмовляти. Ні, ні, не буде того, не буде!“

Почувши такі докірливі слова всі муштини, що з валкою тягнули, заметушилися. Стали витягати з возів рушниці і ратища, стали коней сідлати. Жінки й діти зняли плач. Дідусь повернувся до хлопів:

„Усім вам іти годі, бо навіть коней зайвих стільки в нас нема. І жіноту мусить-же хтось у монастир відвести тай монастиря від усякого припадки обороняти. Буде так, як я вам скажу!“

„Кажіть“, — згодилася валка.

А тоді дідусь, що сильніших і що молодших муштин вибрав, обділив їх зброєю, поблагословив вози з жінками й дітьми, що на них сиділи, і з усім добром казав поспішати в монастир, та молитися за дідову душу, бо вона в його тілі не дуже то крепко сидить. Хто зна, чи не вихопиться нині і не полетить до товаришів своїх, що покинули його під Жовтими Водами, під Корсунем, під Берестечком, під Батогом і у всіх тих других боях, котрим він уже і лік¹⁷⁾ згубив.

Валка з жінками і дітьми, з коровами й цупом, великим охотником до мандрівних пригод, потягнула під проводом кількох старших муштин туди, де понад верховіттям дерев мерехтів у сонічному сяйві золочений монастирський хрест.

Дідусь довго дивився за ними, а тоді повернувся до свого гуртка:

„Армія вперед!“ — гукнув і розсміявся широко, аж ліс почав шуміти веселіше.

¹⁷⁾ число.

XXVIII.

Як виїздили з лісу, то замість синього неба, побачили сірі клуби диму, що ніби морські хвилі, ніби хмари вітрами порозривані, клубилися та снувалися по широких долинах над річкою Соснівкою, гень аж до Сейму.

В тих димах щось снувалося, переверталось, бушувало. Задалеко було, щоб можна побачити людей, але по шумі й гуготі і по гугутінню гармат знати було, що там збувається оце страхітне видиво, котрому на ім'я битва.

„І в тому пеклі“, — погадала собі Олеся, — „мій батько з Петрусем. Там може й рішається наша доля. А я мала-б у монастирі сидіти?“

Ще вона й не подумала того, як почувся тупіт кінських копит. Якийсь їздець здоганяв їх на спіненім коні.

Дідусь зупинив на хвилину похід своєї „армії“.

„Це свій, бо ворог одинцем на нас не нападав би“.

І дійсно був це свій.

Розхристаний, задиханий, потом облитий причвалав до Олесі старий Авдій.

Конюхові душа в п'яти влізла.

Але Авдій навіть не глянув на нього, лише до Олесі пристав:

„Панночко, а ви-ж куди? Якже це? Як ви могли?“

„Заспокійтеся, Авдію. До батька йду“.

„Я відповідаю за вас. Не дозволю на таке божевілля. Вертайте в монастир!“

Його голос звучав так грізно, немов то він не до своєї панночки балакав, а служниці своїй приказ давав.

Дідусь зрозумів, що тут діло скрутне, бо Шелестова донька в батька свого вдалася і поступатися не любить:

„Товаришу!“ — озвався до Авдія. — „Лиши дівчину, нехай і вона битву побачить. Дітям своїм колись розкаже, хоробрих козаків на світ приведе. От краще ставай біля мене. Поїдемо разом. Не дамо твоїй панночці кривди зробити. А як згинемо вкупі, так що-ж! І таке нераз бувало. Подай-же руку, старий!“

Авдій глянув на діда і ніби його хто зимною водою облив. Цей дід нагадував йому колишніх товаришів, нагадував молоді літа. Не надумуючися довго простягнув до нього руку:

„Правда твоя, батьку. І в монастирі не дуже то безпечно“.

„Ніде нині не є безпечно, брате. А перед смертю і в печі не заховатися. Знайде тебе проклята“.

„У полі може воно й безпечніше, як за дряхлими монастирськими мурами“.

„У полі місця доволі. Не люблю я тієї діточої тісноти. Набий собі люльку моїм тютюном“.

Закурили, бо коням треба було передих дати. Сонце вже таки добре припікало.

„А куди-ж нам тепер?“ — питався Авдій дідуся.

„Я так само знаю, як ти“, — відповів цей.

„Вчора знав, як війська стояли, а нині хіба по стрілах можу пізнати, звідки котрі стріляють. Але стривай. Є тут таке дерево, що з нього гень аж поза Сейм видно. Полізу і побачу“.

„Ти?“

„Гадаєш, не видряпаюся на дуба? А очі я теж не даром у лобі ношу“.

Підіхали до того дерева, старий став ногами на сідло, вхопився гиялки, підскочив, як хлопець, що за грушками на грушу лізе і тільки гилля за ним затріщало.

Олеся не втерпіла. Пішла його слідом.

Даром благав її старий Авдій. Вона, як осавул до дідуся пристала.

На другій гіляці примістилася. Деякі вітки повідгинала, чимало листя хутенько з тих віток пообривала, і ніби крізь зелене вікно далеко перед себе гляділа.

Хвилину не бачила нічого.

З болот піднімалися останки поранкової імлі, її місце курява і пилюга займала, після кожного вистрілу дими, великими брудними ганчірками снувалися.

Ніби весь копіт, весь дим зпонад Десни, Сейму і Сосниці в тую долину збігся і великою, мутною, сивою, аж чорною хмарою понад нею повис.

Аж повіяв вітер від сходу і тую хмару трохи на захід посунув.

Тоді Олеся побачила вузку, синю стрічку, що аж по виднокруг химерними ізгибами викручувалася. А як гаразд у тую стрічку вдивилася, то заважила, що в одному місці крізь неї ніби гадюка довга, груба, різноцвітна перевалювалася. То червоні, то жовті цятки і перстені на тій гадюці вилискувалися, то грубшала вона, то знов тоншим валком витягалася, іноді таким тонесеньким, що здавалося, ось-ось і прорветься.

Іноді тая потвора спинялася і тоді ригала наперед себе огнем, сіркою, димом, як гаспид на образі страшного суду під окапом церковним.

„Бачиш, дитино?“ — спитався дідусь.

„Бачу“, — відповіла Олеся. — „Що це таке?“

„Москалі крізь Сосницю по мості переходять“.

Олеся очі туди впилила.

„І багато-ж бо їх!“ — аж крикнула трівожно.

„А вже-ж що не мало. Тисяч з трицять, коли не більше. Пожарський половину московської армії зпід Конотопу проти наших двигнув“.

„А наші де?“

„Наших звідси не видно. Гетьман головні свої сили перед москалями у захисточку доброму заховав, а татари направо до урочища Торговиці пішли“.

„Боже ти мій! Звідки тих москалів стільки набралось! Та-ж вони наших заллють!“

І дійсно москалі крізь Сосницю перейшовши, по широкій долині розливалися. Ніби тая гадина крізь річку переповзла і тепер по зелених лугах крутилася, перстенилася, ізгибами грубими, важкими, товстами на супочинок лягала.

Це Пожарський полчища свої боєвим строем порядкував, гармати на вигідні позиції підкочував.

Ще сонце не сходило, ще навіть не розвиднювалося, як він тую роботу почав, а все ще військо його пліло і пліло, ніби долину цілу затопити взялося.

Олеся дивилася на цей перехід і турботно зітхала.

Її конюх і собі на дерево ще вище від неї виліз, і кількох ще, тільки старші діди біля коней залишилися, бо коні трівожилися, ухами стригли, храпами сірковий задих втягали, треба їх було добре за ховсти тримати, щоб не вирвалися та не побігли.

Авдій під деревом стояв. Був лихий, що й собі вилізти туди не може. Але пощо лізти, коли й так нічого не побачив би, бо очі його більше вже позад себе, як перед себе гляділи.

А всеж таки не втерпів.

„А що там до чортової матері?“ — спитав.

„Москалі через Сосницю переходять“ — відповіли дідусь і Олеся нараз.

А конюх від себе додав:

„Такого їх багато, як мурашні“.

„За той час, як ми з Польщею воювали, наплодилося Москви чимало“, — зітхав старий Авдій. — „І чимало діла буде, заки ми їх перечистимо трохи“. — А пригадавши собі Олесю, додав: — „Тільки ти, панночко, не вигинайся так дуже, щоб не злетіла з дуба. Рукою за онтую гиляку держися, щоб яка погана куля до тебе не прибукала“.

„Будьте спокійні, Авдію, я тут, біля дідуса“.

Вона до того дідуса дійсно так прилипла, буцім його від маленької дитини знала. А він, що нового завважив, зараз і її показував.

„От-от і перевалиться Москва“, — говорив. — „Вже лиш хвіст за мостом остався. Вози з муніцією переїзджають“.

І дійсно за мостом ще тільки хвіст тієї гадюки вилявся, а ціла вона на долині лежала, аж долина з зеленої чорною зробилася. Ніби гадюка траву зжерла, ніби вона подихом і смородом своїм їдким все життя кругом до решти затроїла.

Аж принишкла, причаїлася, завмерла, — до скоку на свою жертву готовлячись.

„А там, бачиш, дитино, там!“ — показував рукою дідусь. — „Там наші до мосту підкопуються“.

Олеся за дідусевим пальцем зіницями побігла.

До мосту, крізь котрий ще до решти не переповзла московська гадюка, українська гадючка підлазила. Тисяч кілька козацьких рук землю заступами рили, щоби непомітно для москалів до мосту ровом підступити.

Дідусь підскочив на гиляці, аж гиляка під його чобітьми затріщала.

„Дійдуть! Йй Богу дійдуть!“ — кликав, мало з радости в долоні не плескав. — „От молодці! Таки дібються того, чого хотіли! Скоріш, скоріш, щоби не отямилася Москва!“

„Якого чорта ревеш?“ — гукав з долини Авдій, але дідусь не відповідав йому, так сильно захоплений був тим підступом козацьким.

„А диявольські синки, тілький рів за яку там годину вирили і такий глибокий, що й конем переїдеш і ніхто тебе не догляне. Пеські сини. Люблю я їх!“

„Затулило тобі!“ — гукав Авдій. — „Чого репетуєш, як на пуп? Що там такого, питаюся тебе!“

„Козаки до мосту підкопуються“, — відповіла Авдієві Олеся.

„Ну, так що?“

„Міст за москалями зруйнують“.

„Пощо?“

„Щоб москалі вернуться не могли“.

„Ага. Значиться гетьман їх у западню тягне.“

Ну, ну! Побачимо, що з того вийде“.

Незабаром і побачили.

В цей момент, як козаки ровом до мосту під проводом молодшого Гуляницького наближалися, на долині, ніби буря звіялася.

Щось загуло, зашуміло, заграло, загуготіло. Стая вірлів дужим помахом крил на товпища московські налітала, хвиля на ріці знімалася. Це гетьман з кількома тисячами козаків і з кількома польськими хоругвами на армію князя Пожарського, що перейшовши через Сосницю до бою готувилася, в божевільному розгоні насакував. Блестіли шаблі, як крила маяли рукави різноцвітних контушів, тисячами блискучих язиків кінці списів повітря перед собою кололи...

Ось-ось і зударяться!

Олеся до дідуса притулилася.

„Наші ідуть!“ — прошепотіла.

„Наші...“ — відповів, зітхаючи дідусь.

„Наші“, — підхопив на долині Авдій.

„Наші!“ — весело гукнув конюх.

„Наші, наші, наші ідуть“, — зашуміла зелена діброва.

Дідусь, хоч колишній козак, до атаків кінниці привиклий, не міг спокійно дивитися на цей божевільний гін. Кілька тисяч козаків і поляків на кількадесят тисяч московської армії неслося. Що це гетьманові до голови прийшло? Він-же не молодик, не новик у воєнному ремесві, як він може що найкращу свою кінницю на певну погубу вести! І сам він на переді з шаблею на білому коні. Жупан на ньому синій, як те небо над ним і весь він горить, як святий архистратиг Михайло, золотими красками мальований. Шкода і їх і його! Пропадуть, пропадуть що до одного!

Річка шуміти перестала, трава до землі притулилася, ціла природа припинила, задеревіла, зудару козаків з москалями дожидаючи...

Нараз ревнули московські гармати, заторохтіли мушкети, світ димами вповився...

Олеся очі повіками накрила, — не могла бачити того, що творилося перед нею.

Може там, поміж тими вірлами і її батько і Петрусь на певну загибель, в обійми смерті своєї летять.

А всеж таки цікавість перемогла. Розплющила зіниці.

Боже ти мій! Невже-ж це правда? Невже-ж вона від того безнастанного гуку й реву гармат, від того шуму, що мов повинь грізна в долині гуготіла, з ума зійшла! Гетьман перед москалями втівав. Перше він як архистратиг перед полками своїми летів, а тепер на тилах, як заяць перед хортами шульгає. Москалі нашим на карках сидять... Щораз більше й більше летить їх наздогін. Щораз даліше й глибше вдираються в долину, відбиваючися від мосту і від тих позицій, які після переходу заняли були...

А гетьман утікає!

Боже ти мій, це-ж сором, це зневага доброго імені козацького!

Олесині очі сльозами зайшли.

Таку-ж то битву вона бачити хотіла?!

Краще була-б залишилася в монастирі, волосінницю вдягти, чотки за пояс заткнути.

Гетьман Іван Виговський перед москалями з поля бою втікає!

Аж дідусь заспокоїв її:

„Побачиш, що це підступ, дитино. Кажу тобі — підступ. Гетьман князя Пожарського від мосту відтягає. Глянь лиш, як далеко вже світліший загнався. Пожарський гаряча голова. Не вдовольниться чим будь. Він нараз усіх побити хотів би“.

„Одним махом сто душ побіяхом“, — доповіла, сумно всміхаючися, Олеся.

Рада була повірити старому й задурити себе, бо може добре з гетьманом і її батько і Петрусь утікали?

„Всех їх бадьоних матерей вирубем і виплемем, — це звичайна примівка князя“, — говорив дідусь. — „Але, щоби він нині за тую свою відвагу головою не заплатив... А що, не казав-же я?! Не казав? Бач, яку штуку придумав нині гетьман! Не даром він у школі старого Хмеля вчився. І не дурний з нього полководець, не дурний. Під його булавою і служити не жаль!... Так їх, чортових синів, так, щоби не налазили на нас... Так!“

За той час, як москалі під проводом Пожарського збитою лавою рушили на кінницю Виговського, гадаючи, що гетьман не сподівався такої великої московської сили, зжахнувся і соромно втікає, за той час Гуляницький зі своїми людьми тим ровом, який вони так справно й скоро вирили, непомічено до самого мосту відступив.

„Ламайте його!“ — гукнув. — „Хутчіш, хутчіш!“

Кілька сотень кинулося до довгого, доволі кріпко збудованого мосту. Сокирники відрубували бальки, теслі зривали поміст, столярі поралися коло поруч. Все те кидали в воду, між палі, так, що на ріці виросла гать. За хвилину моста ніби й не було. Вода спинювалася на гати, але все ще таки протікала.

„Загатити її до останку!“ — приказав Гуляницький.

Козаки, як муравлі розбіглися здовж річки.

Сдні косили траву й очерет, другі рубали верболіз та рокиту і все те кидали на гать скоро і справно, ніби вони ніколи іншого діла й не робили. А що Гуляницький мав під рукою людей тисяч п'ять, так Сосниця в один момент спинилася в бігу. Лиш болотнисте корито чорнілося там, де ще перед хвилиною синя струя шуміла. Козацька гадючка геть до чиста воду із Сосниці висмокчала.

І тоді то з п'яти тисяч широких грудей залунав по широкій долині голосний, очайдушний регіт...

Козаки своєї радості затаїти не вміли...

Пожарський, почувши цей крик на своїх тилах, і побачивши за собою козаків, зрозумів підступ. Припинив погоню за гетьманською кіннотою і почав свої полки назад завертати.

Але і гетьман зі своїми теж повернувся.

Вже він не заяцем перед Пожарським утікає, але знов, як архистратиг на білому коні перед полками своїми за москалями скаче. Жупан на ньому синій, як те небо над ним, чаплине перо на соболевій шапці, гузики самоцвітами горять, а в руці як блискавиця шабля...

„Наші знов до атаки пішли“, — відітхнула Олеся.

„Наші“... — повторив весело дідусь.

„Наші, наші!“ — вигукував конюх.

„Наші, наші, наші!“ — шуміла зелена діброва.

Пожарський побачивши, що за ним Виговський знов з тими самими силами, що й перше жене, пробував зупинити свої полки й прийняти бій. Зупинялися останні лави й робилися першими, наладжувався стрій, артилерія стала знов на козаків палити. Деякі кулі попадали й викликували чималий заколот.

„Ох, дідусю, ох!“ — трівожно скрикнула Олеся, бо серце її задріжало о долю своїх лицарів, тих „наших“, що перед хвилиною, так гарно, мов вірли летіли.

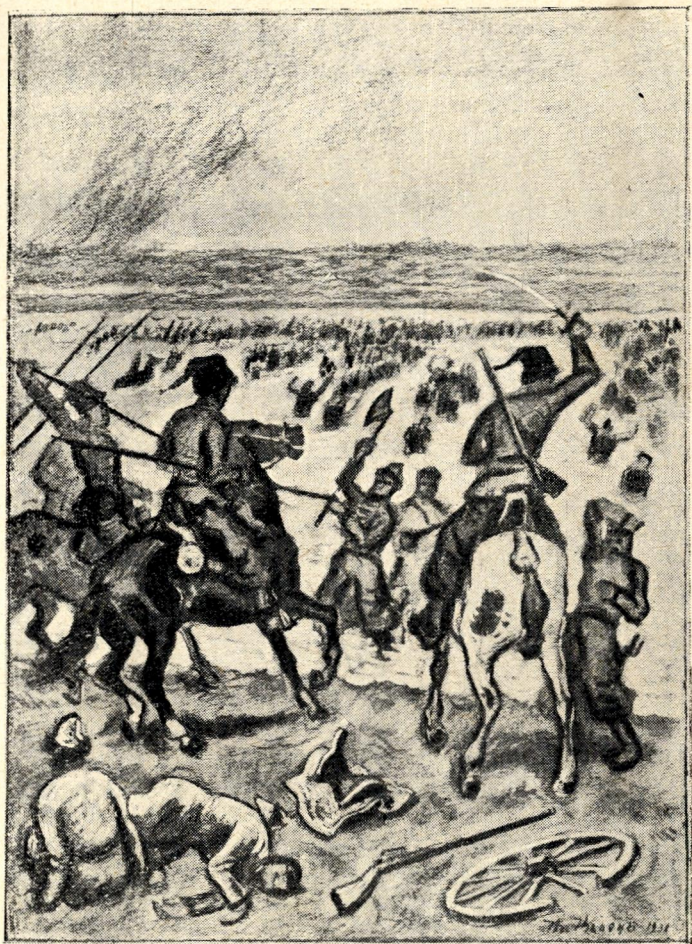
Але в цей момент вереск, якого вона з роду не чула, наповнив собою всі луги і всі левади, всі поля і гаї, весь краєвид по межі виднокруга.

Ніби всі чорти вихопилися з пекла і всі душі грішників, які там каралися і з нестяменним вереском на погибель світу йшли.

„Дідусю, а це що?“ — крикнула й собі Олеся.

„Не бачиш?“ — відповів дідусь. — „Татари збоку на ліве московське крило напали. Тут і султан Калга і мурзи Дзяман-Сайдак і Шурин-бей тут. Бачиш, як хмарами стріл москалів обсипають“.

І дійсно, ніби рої кусливих чмелів татари на Москву стріли свої затруті випускали, півколесом ліве їх крило околюючи.

Москалі опинилися в такій халепі, з якої виходу не було...
(стор. 164).

А на друге крило напирав Виговський.

Хоробрий князь Пожарський не встояв. Даром на породистому коні, не жахаючись ні стрілів татарських, ні козацьких шабель з одного крила на друге перескакував, порядкуючи, захожуючи, картаючи. Трицятьтисячна московська армія, з двох боків козаками і татарами, як залізними кліщами стиснена, стала подаватися назад.

Та не було куди. Гуляницький греблю, яку так дотепно і скоро збудував, в одному місці якраз проти тилів армії Пожарського, прорвати велів.

Відчинилися шлюзи, бухнула вода і повиню по долині розлилася, широко й далеко, кругом. Зпереду ворог, козаки й татари, а ззаду, другий, ще гірший, бо непередбачений, — повинь. Москалі опинилися в такій халепі, з якої виходу не було.

Вода, розливаючись по лузі, робила з нього неперехідне багно. Не котилися гармати, по череву грузли в тім багні коні, як мухи в мазі, піші, в довгих плащах, в чоботах важких, навантажені воєнним тягарем, бовталися, караскалися, як терхани, і — потопали.

Широкі луги понад Сосницею перемінилися в якусь страхітну кітловину, з якої нікому живим виходу не було.

Не хочеш гинути від козацької шаблі, або від татарського спису, так пропадай у тому болоті.

Гусло воно, бухтіло, кисло від туловищ людських і кінських, як тісто в діжі. Клекотіло, пицало, скавуліло, аж Олеся уши пальцями закрила, бо зойків тих і того людського, передсмертного скомління слухати не могла.

А гетьман останки московських полків у тую пекольну розчину мечем своїм, невпинно безпощадно вганяв.

„А подохли-б вони!“ — гукнув нараз дідусь і стрімголов став спускатися з дуба.

Олеся за ним, конюх перший на землю стрибнув, Авдій у стремена скочив.

Ціла валка в один момент на готові стояла.

Князь Трубецький свіжий полк від Конотопу на підмогу Пожарському вислав. Посувався він по-левою глибоко врізаною дорогою, вивозом, так, що здалеку його й не видно було. Там, де дорога не мала досить високих берегів, щоб люди могли сховатися, москалі на черевах повзли.

Тому їх наші й не побачили.

Виговський загнавши москалів у болото і набивши їх та натопивши великі тисячі, кинувся з невеликим відділом за князем Пожарським, котрому всеж таки вдалось вихопитися з того пекла, перебитися з великими стратами крізь козаків і втікати в напрямі Конотопу.

Виговський гонив за ним.

Відбився від боєвища і опянілий рівно побідою, як і охотою ворожого вождя в свої руки дістати, не бачив, що з боків заходить його отсей свіжий полк.

Ось-ось і попадеться гетьман у два огні і замість дістати Пожарського в полон, сам стане його полоненим.

Ось чого так налякався дідусь!

Щоб не було, треба цей московський полк припинити.

Може між тим гетьман упорається з Пожарським, може козаки або татари, побачать небезпеку і наспіють на відбій — треба спинити москалів.

І дідусь зі своєю невеличкою валкою кинувся в напрямі тієї дороги, котрою наступали москалі.

Хто галуззя ламав, хто землю рив і вповперек дороги сипав, досить, що за часок провалля широким валом загатили. На щастя в гайку нарубане дерево стосами поскладане стояло, розбирали його і скочували та скидали туди. А тоді й самі за стосами поскривалися, мушкети і пістолі на готові тримаючи. Олеся біля дідуса стояла.

Підсипала пороху, і поправила скалку.

То на гетьмана дивилася, котрій кілька сот кроків перед нею, допавши москалів, з Пожар-

ським у хороброму двобою потикався, то наслухувала тупоту тисячки чобіт, що все ближче і ближче настигали.

„Пали!“ — почула нараз завзятий голос дідуса і потягнула за курок.

Залопотіли стріли, як ціпи на тоці, обдало її димом, запахло сіркою, по висках хтось ніби молотком застукав.

Ах, як гарячо зробилося нараз!...

Чого-ж ті золоті мухи перед очима літають! Звідки тії червоні колеса беруться! Крутиться світ, підскакує земля: гурра! гурра! гурра!...

Невже це битва, невже-ж так виглядає бій?!

„Наші йдуть, наші!“ — лящить в її ухах.

Та голосніше ще лунає вороже: „гурра!...“

Нараз чорно зробилося. На устах почула щось млісно-солодкого, по жилах розіллявся огонь...

...Де її пістоль? Авдію, пороху підсип! А батько де? Де Петро?... Чорно... Невже-ж вона Богуна не побачить?... Гарний такий!... Де він?... Де пістоль?... Авдію!!! Чого це дідусь деревляною ногою так голосно тупоче? Цього стерпіти годі... Дідусю, не гримай так!... чорно... чорно... чорно...

XXIX.

Ніколи ще сонце не заходило над Конотопом так кріваво, як у второк, 27. червня ст. ст. 1659 р.

Широка долина між Сеймом і Соснівкою кровю сплила. Трицять тисяч московського трупа на боєвищу лягло. Такої кривавої купелі з роду-віку не бачила тутешня земля.

Долину дими смертельною наполомою вкривали. Хмарами галки з усіх сторін налітали, стрівожені ластівки стрілками чорними повітря прошибали, що котра крилом води торкнеться — труп.

Журливо кигикають чайки, гнізд своїх у верболозах понад Соснівкою шукаючи. Бугаї-гупала,¹⁸⁾ як спізнений, далекий відгомін гармат, раз-у-раз вигикають: гу! гу! гу!

Крізь занавіси димів, і крізь чорні хмари галок, що над трупами кричуть, бовваніють вежі далекого, конотопського замку і як ясні зірки мерехтять золочені хрести на куполах замкової церкви.

Боротьба звільна ущухає. Бог війни цілоденною працею утомився, спочинку забажав. Вже й йому наскучила різня, вже й він терпіннями людськими і муками конання на нині вдоводився.

Досить, досить! Лишіть щось і на завтра.

Тому ділу ще кінця не видно.

Воно ще потриває віки, поки не щезне кривда і правда на престолі не сяде.

Нині ви Пожарському за Срібне відплатили. Він там усіх мешканців вирізав, не жалуючи жінок і дітей, а ви тут трицять тисяч його війська тру-

¹⁸⁾ Водна птиця.

пом поклали. Лежать вони в болоті, як снопи на лані, котрий повінь залляла. Ще такого погрому не зазнала Москва. Багато крові вицідили ви з її товстого тіла та не тільки, щоб обезсиліла вона. Минуть роки і вона вам подібний бенкет справить. Віддячиться... Далеко ще, далеко до кінцевого розрахунку...

Гетьман Виговський з білого коня на свого карого пересів, бо білий утомлений дуже. Карий кінь з білою стрілкою вище лівого храпа, той самий, що гетьмана колись на Богданові бої носив, до побіди привик. Правою ніжною гребе, дивлячись, як козаки з боевища московські прапори зносять, як гармати з болота витягають, срібні царські бубни везуть, як перед гетьманом велику царську хоругву з Богородицею і з ликами святих розстеляють.

Дивиться гетьманський кінь і ногою притупує, ніби каже: „так, так“. І бачить Виговського карий, як з усіх сторін бранців московських підводять, бородатих знатних бояр у халатах довгих, золотом перетиканих, у високих бобрових шапках, з кривими золоченими шаблями і з сокирами сріблистими. А є між ними і син славного Прокопа Ляпунова і двох Бутурліних і кількох полковників і сам князь Пожарський.

Цей і в неволю гордо ступає. До гетьмана, як до холопа царського промовляти береться. Але гетьман тільки з гори подивився на його і ханові в дарунку відіслав. Нехай з ханом балакає.

Гетьманові нині не до того.

До нього з усіх сторін козацькі полковники, польські намісники, татарські мурзи, копитами боевими вкриті, і від крові червоні, прискакують, з побідою здоровлять.

А він шапку зняв і ясними очима далеко в майбутнє задивився.

Не діброва це трає, не тирса шумить, не повінь гуде, з усіх сторін з тисячів грудей: „Слава! Слава!“ — несеться.

XXX.

Олеся не бачить і не чує того.

Над нею висить склепіння келії чернечої, на віконці з дрібними шибками пахнуть у глечиках квітки, в углі перед образом Пречистої вічна лямпадка горить

Крізь відчинені двері хвилі пахучого повітря з широких лугів уливаються. Вже те повітря не кровю і сіркою, а всіма пахощами рідної землі пахне, — а вона того не чує.

Все її гук гармат причувається, на Авдія кричить, щоб пороху на пістолю підсипав і діда свого просить, щоби не стукав деревляною ногою.

То знов зривається і кудись бігти хоче, бо „наші, наші йдуть!“, бо гетьман у небезпеці.

Тітка Магдалена не відступає від Олесі. Ігуменя теж біля неї тупцює, рани мастями гоїть, жар зіллями гасить.

Аж одного ясного ранку в келію сотник Шелест з осавулом увійшов.

Олеся розплющила повіки і пізнала їх.

Тітка Магдалена з радости розридалася.

„Не говори багато, дитино, бо ти ще сили не маєш, підійди“.

Олеся подивилася кругом, побачила ту саму келію, в котрій перебувала, заки під Конотоп пішла, побачила батька, Петруся, тітку Магдалену і як колись, безжурним голосом слитала:

„А на Запорозькій Гірці що?“

„Не турбуйся, усе гаразд“, — відповів сотник.

Подивилася на батькову перевязану руку:

„І вас теж порубали?“

„Трохи крові пустили мені. Це здорово. Не треба до цирульника йти“.

„І Петруся також порубали?“

„Поцарапали трохи, та не глибоко, навіть не чув“ — відповів Петрусь.

„А дід?“

„Дід у Запорозькій Гірці“.

„Я не про нього, а про запорожця“.

„Цей під Конотопом лишився. Як ми вам на підмогу поспіли, він весь у крові лежав. Вмираючи дякував Господеві, що на полю битви душу в його руки віддати може і тебе благословив“.

Олеся перехрестилася й прошепотіла молитву.

„А деж Авдій“ — спитала по хвилині.

„Авдієві“ — відповів сотник, — „я гаразд чуба намяти-б повинен, за те, що не гаразд тебе пильнував, але дякуючи Богові за велику перемогу, простив я йому ще й жупан гарний подарував“.

Тут сотник Шелест на тітку Магдалену зпід ока крадьком глянув і ніби байдуже додав:

„Тільки Кирилові Івановичові я не простив би. Собака не лише з полону могого вирвався, але ще й на гетьмана шаблю підняв, кафтан на самій груді розрізав, от-от і до серця дібрався-б. Так кафтан не з дурного шовку був, а під ним ще й дротяна сорочка скривалася. Зісовгнулася боярчукова шабля, гетьман відбився і покотилася Кирилова борода“.

„Великої чести він доступив, що з гетьманової руки погіб“, — сказала Олеся.

„Більшої, ніж заслужив“, — заважив Петро.

Тітка Магдалена важко зітхнула:

„Гарний мушкетер був покійний Кирило Іванович. Жаль тільки, що москаль“.

„Гарне пір'я на вудвуді, лиш смердить“. — відповів сотник, а звертаючись до Олесі спитав: — „А що-ж ми тепер з Петрусем зробимо, Олеся?“

Олеся ліве очко прижмурила, а правим підморгуючи на Петруся, відповіла:

„Як що ви, таточку, кажете, так я за нього піду“.

Петрусь біля постелі прикляк, сотник Шелест долоні на їх голови поклав.

БОГДАН ЛЕПКИЙ

7. 56

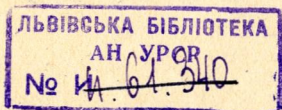
ПІД ЯЛИЦКУ

РІЗДВЯНА ЗБІРКА

о. Др. Осип Кладочний

Л Ї В І В
1930

ВІНЕТКА, ЗАСТАВКИ Й ІЛЮСТРАЦІЇ
СВЯТОСЛАВА ГОРДИНСЬКОГО

3518

ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“ Ч. 766.

З ДРУКАРНІ „ДІЛА“, ЛЬВІВ, РИНОК Ч. 10.

Подільський околіт, соломяні вязки,
Котрими Настя у печі падила,
Пісні чумацькі і тоті казки,
Що їх мені Яницька говорила,
І свічку лоеву на круглому столі,
Ялинку і дідух, я бачу, як у сні.

На галузках зелених „офірки“,
Почіплені тремтячою рукою
Дяка Іллі, палають, як зірки,
Вповиті димом сивим, як імлою,
І ясно так! Так ясно, що ніде
Мені ясніше в світі не буде.

Округлий стіл, білесенький обрус,
Пахучим сіном поміст вже накрився,
Як у стаєнці, де колись Ісус,
Із Пресвятої Діви воплотився, —
Кутя, борщ, риба і розмови щирі,
Чи ти бував коли на кращім пирі?

Ворота — скрип!... Дзеленькнули дзвінки,
Хрустить мороз на стежці під ногами,
В вікні зізда... Ах, це колядники
Прийшли до нас з прастарими піснями!
І ніби відгомін забутих днів
Лунає цей найкращий в світі спів.

— — — — —

Погасли офірки, остання коляда
Прогомоніла. Темно, тихо стало.
Літа плывуть нестримно, як вода,
І чи багато їх нам ще остало?
А всеж таки я крізь простір і час
Згадки на Святий Вечір кличу вас!

Моя перша ялинка

Коли голову припорошить інею, а по спині пробіжить перший, позасвітній вітрець, тоді, як від студені до теплої ватри, біжиш до споминів з діточих літ.

Чим менше від майбутнього чекаєш, тим більше минуле ціниш і дорожиш ним.

Як гарно колись було, як любо і надійно! І питаєшся самого себе, як воно могло статися, що ти цих гарних хвилин не вмів як слід цінити, що нарікав і захочував Бог вість чого?

Згадуєш... Казку розказуєш своїй душі, звичайними, невченими словами, не дбаючи, що скажуть на те читачі і критики вибагливі.

Критики... Може й вони, коли їм голову припорошить інею, а по спині повіє перший, позасвітній вітрець, може й вони побіжать до своїх споминів, як до теплої ватри, і — тоді ми зрозуміємо себе.

Казку розказую своїй душі в зимову довгу ніч, казку про свою першу ялинку...

*

Де вона стояла і хто її світив, що так ясно сяє аж до нині?

Шукаю в закомарках пам'яті і тішуся, що знайшов. І дякую, сам не знаю кому, що мені таку добру пам'ять дав, що минуле зперед пів сотні літ бачу, мов нинішню хвилину.

В пошуках за тією ялинкою, аж до своєї колиски забіг, на Поділля, до Кривенького, до хати емігранта Яроцького, що з Сибіру з якоюсь чухонкою утік. Тая хата й до нині стоїть. Але Яроцького, ані його чухонки вже давно нема між живими. Бавилася зі мною. Казала, що великим паном буду. Не вгадала. А може чухонською мірою мірила моє панство?... Мир душі її!

Картина тієї хати висить у мене на стіні. Знайомий артист привіз її в дарунку. Дивлюся, але не пригадую собі.

Маленьким перевезли мене до Крегульця, до хати мого діда. Там мене охрестили і записали до книг. З Крегульцем зв'язані мої перші діточі спомини. Там вітер знад Збруча колисав мою колиску, а стара Яницька, зубожіла камянецька шляхтянка, дріжучим голосом співала: „Ой ходив чумака сім літ по Дону, та не було пригодоньки ніколи йому“. Пісня у сльозах розливалася.

Мабуть мала Яницька в своїх молодих літах якогось чумака, що занедужав у дорозі і серед степу помер... Не казала...

Яницька помагала на святий вечір мамі в кухні, я бавився сам і, перестрибуючи поріг, спотикнувся і так сильно луснув головою об одвірок, що зімлів.

Прийшов до себе в батька на колінах:

— От, бачиш, уважно ходи, а то можеш ногу зломити, або розбити голову. І що тоді?

Я плакав. Батько заспокоював мене.

Казав, що незабаром зійде перша зірка, ся-демо до святої вечері і ангел принесе ялинку.

Перша зірка, свята вечера, ангел і ялинка, — невжеж від таких ліків не видужаєш і не забудеш про біль? Але перша зірка не сходила, ангел не приносив ялинки і батько, щоб забавити мене, розказував історію святої Геновефи. Тямлю її до нині, хоч ніколи в життю цієї історії не читав. Не хотів собі псувати першого вражіння, боявся, що не буде вона така гарна в книжці, як була в батькових устах.

Терпіння Геновефи і кривди, яких вона зазнала, довели мене до гадки, що моя нещаслива пригода з порогом, то ще не таке велике нещастя.

Я перестав плакати, обмився і підчас вечері сидів за столом чемно і спокійно. Цікавився, чому то нині світяться свічки, а не лампа, випитувався, чому зпід обруса сіно торчить (таж ми його їсти не будемо) і навіть пробував лізти під стіл і квокати, шукаючи золотого горіха.

Подавали кутю, як місцевий учитель, пан Вінярські, прислав мені звізду, правдиву, шестираменну звізду, зі свічкою в середині і з Різдом, ви-мальованим на наоливленім папері. Я певний, що, колиб мені дали пізніше „звізду з брилянтами“, то я не тішився би нею так, як тоді тією паперовою. Цеж була вефлєвська звізда, що вела трьох царів „з Востока“ до стаєнки, де родився Христос! В ній не свічка горіла, а легенда, ясніша від брилянтів. Я був такий захоплений нею, що не міг зважитися приступити ближче і покрутити нею. Але, як зва-

жився раз, то вже не хотів нікого пустити, лиш кричав: „я сам! я сам!“

На жаль, радість моя не тривала довго. Торкнув необережно, зірда перехилилася і — згоріла. Згоріла моя перша зірда і лишився тільки спомин по ній — легенда!

Це було перше розчарування в моїм життю. І нині, коли я думаю, скільки то наших зірді стрінула подібна доля, приходжу до висновку, що причиною тому в першу чергу, це наше нещасливе: „я сам! я сам!“

Але тоді я жадних висновків не робив, плакав і мене зацитькали тим, що ангел з ялинкою іде.

Відчинили двері до „салі“. Була це доволі велика світлиця з чотирма вікнами, з чорною шкіряною канапою, котру я не любив, з ручно кольорованими літографіями: Венеції і Царгороду, з портретом діда з молодих літ над старою „секретаркою“ і з цілою низкою оповідань про несамовиті події, котрі тут буцімто колись збувалися, а котрих я, річ ясна, дуже боявся.

Але там нині нічого несамовитого не було, навпаки там нині діялося чудо, — світили ялинку.

Таких прикрас, як нині, не продавали тоді ні в Копичинцях, ні в Пробіжній. Навіть у Гусятині ні, хоч там продавали з віршиками кармельки і знамениті, пачковані з Росії, цукорки.

Але за те на моїй першій ялинці висіли червоні райські яблочка, золочені горіхи, медяники у формі серця і ланцюги з різнокольорового паперу. На зелених гілках мерехтіла безліч жовтих офірок, котрі, як я пізніше довідався, сукав наш дяк Ілля. Він то й був творцем того архитвору, бо батько мій казав, що ялинка, звичай не наш, а німецький.

За те німець, старенький маляр Швугер, котрий під зиму приходив до нас і малював, дивився на тую ялинку, як на небесну зяву. Пробував навіть співати: „Штілле нахт, гайліге нахт“, так кашель не давав. Тільки сльози капали на сиву бороду, довгу і хвилясту, як у Ліонарда да Вінчі, котрого фотографія висіла в маленьких бронзових рямцях, між сотнею інших славних людей на найбільшій стіні.

Зате я тішився, скакав і плескав у долоні, поки остання свічечка не згасла.

Аж тоді стало мені страшно і я притулився до мами. Пригадав собі одаліску, що її (на літографії) у Босфорі топили і ляцароне, що зі штилетом підкрадався (на другій літографії) до молододі пари, задивленої під палатою дожив у чари венецької ночі, пригадав собі кукурудзу, котрої цілу купу, зерно по зерні накидала якась нечиста сила крізь дірку в шибці з подвіря на підлогу салі, пригадав собі і зі страху тремтів.

Ніч була біла, іскриста. Зеленаві смуги світла вливалися крізь вікна на чорну канапу, котрої я боявся, як морського кита, що Йону проковтнув, на залюблену пару, на бідну одаліску і на тих великих людей, що висіли в маленьких рямцях.

На селі співали перші колядки.

Нараз заграла трубка. Це з Копичинець до Гусятина їхав диліжанс і почтър трубів, щоб вислати когось до брами по почту.

— А може хто до нас на свята приїхав? — сказала мати і батько сам пішов.

Втомлений вражіннями незвичайної днини, я заснув. Крізь сон чув, що приїхали гості, переїздили ріку і лід заломився під ними, вовки за ними гнали. Я хотів збудитися та не міг.

Щойно над раном відчинив ліве око і глипнув. По покою ходила висока, струнка, дуже гарна паня з папіроскою у вузькій, білій, як з алябастру різьбленій руці. Синій димок, як серпанок снувався за нею...

На другий день стрінув я її при сніданку:

— Привитайся! це твоя тітка.

Тітками називали тоді всіх трохи старших пань і тому я спитав:

— Чи правда?

— Найправдивіша, — відповіла вона і показала мені ослика, що кивав головою і кричав „І-і!“, — дарунок, який вона мені привезла зі Львова. Посадила мене на коліна і казала собі вибрати найкращий цукорок. Нараз:

— А це що? У нього на висках сиве волосся!

Всі припали до моєї, трохи за великої голови:

— Справді, у нього за лівим ухом білий пліш.
Це він вчора вдарився і посивів.

Минулося. Розвіялося, як дим з різдвяної ялинки. Настали інші часи і прийшли інші люди. Не їздять диліжанси і серед нічної тиші понад спокійним Крегульцем не лунає звук почтарської трубки. Нема закоханої пари під палатою дожів і не топлять безталанної одаліски в Босфорі.

Під білим покривалом снігу спить Яницька зі своєю чумацькою піснею і дяк Ілля з офірками і маляр Швугер зі слізми на бороді, як у Ліонарда да Вінчі, і всі, всі, що разом зі мною святкували цей мій перший, незабутній святий вечір.

І клаптя сивого волосся на моїй голові вже також не видно. Вирівняв його час.

Тільки тая перша ялинка все ще мигтить у моїх очах, як легенда.

Смеркається. Ослизлий день
Між мурами конає.
В печі червоний блис огонь,
А в сінях вітер грає.

Той тихий і сумний настрій
Несе мене світами,
І я лечу на крилах мрій
До батька і до мами.

— — — — —

Сніжок паде, як срібний пух,
Мороз малює квіти;
Накритий стіл, в куті дідух,
Пустують в сінях діти.

Знайшли собі свистун-горіх
І свищать в перегони,
Лящить в ушах діточий сміх,
З дзвіниці дзвонять дзвони.

Гей, скільки то минуло літ!
А я так добре чую
Кожухів шелест, скрип чобіт,
І щирі пісню тую.

Далекий світ, великий час,
Пливуть літа рікою,
А я все памятаю вас,
Як йдете з колядою.

Ще й нині чую, як Юрко,
Співає: „Бог предвічний“,
Як сопраном пищить Федько,
Баском гука Зарічний.

Скрипливий, наболілий спів,
Такий, як хлопські груди,
Та, хто його раз зрозумів,
До смерти не забуде.

Ще й нині бачу, як Федір
„Вінчоване“ голосить,
Втворились двері нарозтвір
І батько в хату просить.

І починається річна
У пан-отця гостина,
Ціле село еднається,
Немов одна родина.

Засіли газди на лавках,
Начальник на покутті.
Тріщать склянки в кріпких руках,
На стелю мечуть кутю.

Говорять, що важкі літа,
Не вдалися ячмені,
Що правди їм ніде нема,
І — затискають жмені.

Говорять: оком де не кинь,
Усюди кривда й горе;
Чи сяк, чи так, ти, хлопе, гинь,
Біда тебе поборе.

Говорять, а слова летять
Молитвою до Бога,
Та, чи дійдуть, чи долетять?
Щаслива їм дорога!...

Далекий світ, великий час,
Пливають літа рікою,
Гей! Що чувати там у вас?
Чи йдете з колядою?

Чи ще живий Федір, Юрко,
І мій сусід Зарічний?
Чи й нині, як колись, давно,
Співають: „Бог предвічний?“

Чи й нині мерехтять зірки
Над хатою старою...?
Гей, краю мій, не знаєш ти,
Як тужу за тобою?

о. Др. Осип Кладочний

Хто ходив до школи в місті, а на Різдвяні свята їздив на село, до дому, той знає, яка це важна річ, щоб їхати саньми. Возом їдеться на Великдень і на вакації, а на Різдво саньми і тільки саньми.

Віз на Різдво, то так само, як на вакації сани, — сміх, не їзда!

А тут тобі, як на злість, сніг не хоче падати. Чекали, що св. Михайло на білім кони приїде, то знов, що Миколай по снігу пришкандибає — надаремне. Дощ, болото, часом приморозок возьме, а снігу як не було, так і нема. Аж день перед Святим Вечором, саме того ранку, коли нас мали „розпускати“, як не стемниться нараз, як не заревуть вітри, а тоді, як не сипне! В одну мить забіліло

кругом, ні хат не видно, ні дерев, нічого, лиш сніг і сніг кругом.

Про науку вже й мови не було. Кому там у голову лізе латинська грамати́ка, коли він тішиться в душі, що саньми поїде до дому. Та ще й дзвінок при дишлі. А їхати так добре: не гупає, не підкидає, тільки сунеться рівно, гладко, легко, як у байці.

Одна лиш турбота, щоби нас хоч годину скорше пустили. Що ви собі гадаєте: година тягнеться у вічність, як збираєшся їхати до дому! За тую годину можна би сміло цілий тиждень дати, та ще такий, що в нім ані одного свята нема. О, Боже, щоби нас директор хоч в одинацятій пустив!... Але, чи пустить?

Ось терціян на павзу задзвонив. Звичайно братія, ордою на коридор біжить: крик, гамір, біганина.

А нині тихо. Купками хлопці стоять, або, як тії миші із засіку, зпоза дверей, зазирають, чи директор з канцелярії не йде.

Рипнули двері і все у лавках принишкло. Входить господар кляси. Навіть футра не скидає з себе, тільки за катедрою стає, бороду гладить і гугнявим голосом каже: „ogetus“.

Товариш Софрон відмлинкував молитву. Ніби якесь одно довжелезне слово викинув із себе. Бог один міг розібратися в цьому. „Веселих свят! Веселих свят!“ і хлопці кидаються до плащів, шапок і до книжок. Дудонять деревляні сходи; вибігаємо на ринок. А тут сніг по коліна. Рівний, білий, студений. Робимо перші сліди, — на всі сторони світа біжимо, бо там вже певно коні чекають.

Я мешкав у мого діда на „Олімпі“. Таки добре високо. Навіть у погоду задихаєшся, бувало,

поки вийдеш, а тепер, то насилу бродиш, аж тобі піт з чола тече, як при науці латинської мови. Але йдеш, а в голові все те саме питання: чи Мартин уже приїхав і чи приїхав саньми?

Аж ось і брама. Дивишся на сліди. Від коліс, чи від копаниць?... Ні одно, ні друге. В брамі сніг, як біла перина, рівний, нетиканий.

І в очах закрутилися сльози.

Ні обід тобі не смакує, ні з псом не побавишся, тільки від вікна до вікна снуєшся, хухаєш на шибки і дивишся, чи не їдуть коні. Боже, які ті години довгі! І чому той Мартин вже раз не їде? Коні кував, чи саней не приладив, а може й не приїде нині? Може налякалися сніговії і хочуть, щоби я тут святкував? Я не в чужих, що правда, і в діда мені добре, що краще й бути не може, а всеж таки Різдво на селі друга річ. Колядники, хлопці зі звіздою ходять, — буцімто ви не знаєте, яка розкіш Різдво на селі!

Аж десь далеко, коло військового шпиталю, зателенькав дзвінок. Ти весь перемінився в слух. Наш, наш — і вибігаєш на поріг.

Мартин залубнями приїхав.

— Їдемо, їдемо, Мартине!

Але він всміхається лукаво:

— Почекаєте ще трохи, паничу. Дивіть, скільки я маю купувати.

І показує довжезну „конотатку“.

Хоч як любиш дактилі і родзинки, а нині ти лихий на них. Десь не могли скорше купити! Треба буде, Бог вість, як довго чекати, а то вже пізно, друга година минула, а перед четвертою темно стає. І знову від вікна до вікна біжиш, чи не надходить Мартин.

Прийшов і запрягає коні, а тебе ще кавою напувають, бо до Поручина далеко, цілі дві милі. Згоднієш.

Аж і заїхали коні. Ти вже в козушку, в берлячах, шалем обкручений навхрест, вбираєш батькове футро і обсипаний поцілунками й бажаннями „веселих свят“ сунешся до саней, як медведик. Мартин помагає тобі викараскатися на сидження, обтулює бараницями ноги, щоби де не підвіяв вітер, стягає віжки, і — вїо!

Як вітер летиш з гори, минаєш дім за домом, з одної вулиці перелітаєш у другу, якийсь хлопець пробує скочити на дощечку при залубнях ззаду, не попав, і покотився коміть головою, гавкають пси, жидики грудками снігу кидають за тобою, Мартин одного засягнув батою і ось... виїхали за рогатку.

Прощавай, школо, прощавайте Бережани на цілих десять днів! Професори, святкуйте здорові!

Ви (Бережани, а не професори) дуже гарні весною, як устаткується Липа, як у Рурисках зацвітуть фіялки, а конвалії у Глухій Долині, як на Сторожиськах можна грати в кічку і купатися на Глинці. І гарні ви літом, коли то в садах напірівки спіють і паленіють „панни“, коли на Замостовім фільварку перші копи кладуть. Дуже ви гарні тоді, Бережани, зі своїм великим ставом, зі старим замком, зі звіринцем, Лісниками і з Лисонею. Але тепер я вам від щирого серця бажаю, щоби той сніг не переставав падати, щоби всі дороги до вас позадувало, всі мости й містки позасинало і щоби хоч до Йордану можна було не вертати до школи. Того я вам від щирого серця бажаю, мої ви кохані Бережани!

А всеж таки, минувши рогатку, я не відвертаюся від вас. Бачу ратушину вежу, що мов застру-

ганий паль торчить понад дахами, за нею церква, за церквою ліворуч, під горою, „фара“, в котрій він чався Ян Белецькі, а за фарою далеко-далеко, на горі, ледь-не-ледь блимають світла в віконцях бережанського приходства; ніби дивляться, чи далеко я вже заїхав.

О, далеко! Коні шпарко біжать, ось перший горб і Бережани щезли з очей.

Тих горбів буде аж шість, поки до Жукова доїдеш. А між горбами долини, позасипувані снігами.

— Не переїдемо туди, паничу, — обертається до мене Мартин.

Мурашки по спині полізли:

— А щож буде?

— На Гиновичі возьмемо. Попри ґуральню і долинами-долинами аж до дому.

— Най буде. Ідьте, Мартине!

І знову сунуться сани, форкають коні, тельнякає дзвінок. Вітер тихне, сніг перестає падати, бере мороз. Чуєш його, бо щипає в лиця і шарпає за ніс. Але тобі не зимно, бо їдеш до дому, на свята. Від старенької хати з ґаночком на карбованих стовпах таким теплом на тебе подихає, що тобі ще й до нині тепло, хоч тої хати вже давно нема і нема тих, що в ній жили колись...

Дорога копна, залубні не йдуть в затоки, хоч до Гинович спускаєшся попри лісок коміть головою, як з печі. Зїхали, мов на крилах злетіли. Промчали селом і вже ми на долинах. Біло, біло довкола, лиш денедє корчик верболозу торчить і кивається, наче жид „борухи відправляє“. Денедє купина з білого моря виринає, а на купині злодійлиси жирує: знає, що в нас рушниці нема і не втікає, не замітає хвостом сліду за собою.

Долини поперерізувані ровами. Не виминеш їх, мусиш переїздити. Залубні як човен шульгають. Шубовств з гори в долину і знову з долини драпаються в гору. Тоді коні стоять понад тобою, боїшся, що впадуть шкереберть і притолочать тебе. Так раз, другий і третій. Аж за четвертим не коні, тільки ти перекицькуєшся через плечі залубень і разом зі своїми берлячами і з бараницею сидиш у снігах. Тільки голова тобі зі снігу торчить, тільки безрадно вимахувш руками, а видрапатись наверх ані руш.

Хвилину сидиш здивований, що такого сталося. Чекаєш, чи не верне Мартин. Таж не лишить тебе, серед ночі на поталу морозові та вовкам.

Але за Мартином і слух загиб. Далеко і чимраз даліше теленькає дзвінок. Мов крізь сон. Страх обгортає тебе. Почуваєш себе таким безсильним і безрадним, як ніколи в життю. А жаль, так недалеко перед тобою Біще, а за Біщем, між двома горами Поручин. Серединою потік поміж вербами мерзне, а над потоком двома рядками стоять селянські хати. Знаєш кожну з них. В них ще світиться мабуть, печуть колачі на завтра і розказують різдвяні казки, котрі ти так любиш.

Поміж тими хатами одна, трохи вища і більша, з високим комином, з котрого куриться. У ній всього сім вікон, як сім днів у тижні, але всі вони освітлені, бо чекають на тебе.

Поміж верби на круту доріжку зазирають, чи не їдеш.

А ти серед снігів сидиш, чи лежиш, як у сповитку дитина і майже такий безсильний, як вона.

Тільки свідомий свого безрадя і безсилля і тільки страшно і соромно тобі. Страшно, бо ніч, і мороз, і вовки, а соромно, бо ти хлопець якийсь, а боїшся. Ті почуття борикаються з собою і не да-

ють твоїй свідомості вснути. А так хочеться спати. Лиш на хвилинку примкнути повіки і не рухатися, не думати ні про що, хіба про ялинку, що завтра свічками засяє, про колядників, зізду і „Бог предвічний“... Тільки про те...

Пригадується Андерсенова „Дівчинка з сірничками“ і наша „Пещена дитина“.

Ні, ні, — спати не вільно! Ти знаєш, це вічний сон, а там чекають на тебе, там завтра Святий Вечір! І пручаєшся, зриваєшся, стаєш — гу-у! Як страшно, як жахливо кругом! Долом біло, а горою чорно. Більше нічого нема. Хочби світильце одно, хочби голос який людський або звірячий, щоб знав, куди йти. А то сніг, як море, і ти, як тріска на ньому, роби з собою, що хоч!

Мороз кріпшає, перед очима мерехтять зірки, і меркнуть буцім — кануть у безодню. Що значиш ти? Зі своїми кількома роками науки, зі сотнею перчитаних книжок і з охотою бути завтра на Святий Вечір у хаті! Що значиш ти, марний, блідий хлопча, що навіть доброї „кампи“ зловити не вмієш і боїшся перепливати Глинку! Таких, як ти безліч на світі, чого ти так турбуєшся собою? Сідай і нехай буде, що хоче...

Але самозбереження сильніше від філософії хлоп'ячого мізку. Збираю останки сил — іду.

Який там хід! Два-три кроки і стаєш, бо сніг по сам пояс. Як не було, то не було, а як впав, то міру згубив! Мов навмисне, щоби ти йти не міг. Хоч сядь і плач.

Коби знаття, що добре йдеш, а то і того не знаєш. Може, якраз, замість у село, в ліси мандруєш, а графські ліси величезні, дубові. Чуєш, як шумлять? А в лісах звірина всіляка, — груба. Ні, ні, ти вже пропав. Нема рятунку для тебе!

А всеж таки знову зателенькав дзвінок. Зразу далеко і легенько, як крізь сон, а там голосніше і виразніше, ніби біжить до мене і кличе: де ти, де?

— Я тут, Мартине, Мартине! — кричу з цілої сили.

Мартин заклопотано чіхає чуприну:

— Ов, ов, ов! Ну, сідайте паничу!

Двічі не потребує казати. Сиджу, гейби нічого й не було.

— А тримайтеся mocno поруча!

— Не бійтеся, я вже не вилечу, Мартине.

І знов їзда через рови, попри грушку, коло млина. Сани, як на крилах вітру летять, але Мартин раз-у-раз обертається поза себе і дивиться, чи я сиджу.

— А дуже боялися, паничу?

— Боятися!... Чого?

— А не скажете нікому?

— Що я маю казати.

— Памятайте!

— — — — —
Вїзджаємо в село. Ось місток, звідки, як кажуть, любить вискакувати чорний баран, ось коваль, що на великдень з моздирів стріляє, а ось і наша брама.

Пси аж на залубні скачуть, витаються. Пастух з ліхтарнею іде, відчиняються двері від сіней, а там — радість одна!

— — — — —
— Добре, що ти приїхав. Ми вже так боялися за тебе.

— Чого?

— Позакурювало дороги, міг вас чіпитися блуд, всяка біда буває... Знаєш, нам уже з годину тому причувалося, що ти приїхав. Василь кленеть-

ся, що видів, як залубні вїхали були на подвіря і завернули, а Доська божиться, що чула дзвінок.

— Бо таки чула, щоби я з того місця не рушилася, як не чула, — бється кулаком у груди перелякана Доська.

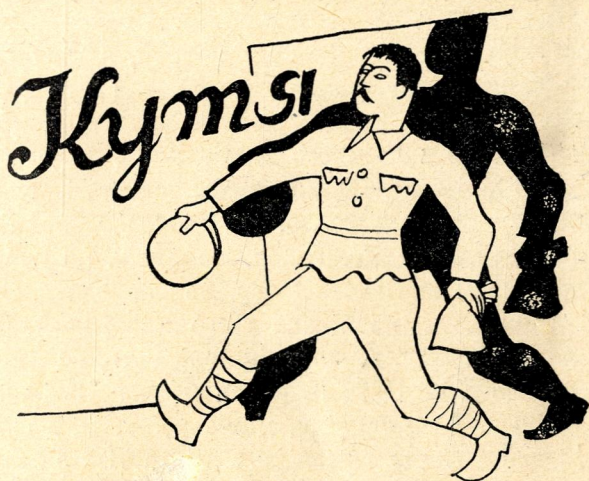
Я тільки підсміхаюся. Деж би я міг зрадити Мартина! І пощо? Добре, що ми приїхали щасливо.

А в хаті так тепло. Все помите, почищене, аж блищить.

А завтра Святий Вечір.

Чуєте?

Святий Вечір!

Не Мартин, а війна везе мене на червоних саннях і губить по ровах. То в Карпатах, то в Сатмар Неметі, в Родавн, у Раштаті і в Вецлярі, над Ляном. Тільки, що я не сам, як колись, на ставищі, між Гиновичами і Біщем. Нас тепер душ п'ять. Їхали на велике свято, на Різдво нашої волі і — доїхати не могли. Сидимо у Вецлярі (там де Гете колись з Льютою пізнався) і — журимося.

Завтра Святий Вечір, а тут усе на картки.

На картки хліб, три шматочки на день, такі тоненькі, що крізь них Карльсмунд видно і мармоляда, котра має ту чудесну прикмету, що скільки її зїш нині, стільки завтра прибуде і фунт мяса на п'ять осіб раз на тиждень і раз на місяць пів яйця на душу, та ще трохи якоїсь логази.

І тільки всього і все на картки.

Мало — кажеш? Решту можна промислом добути. За добрі гроші, замість цукру, на котрий на-

віть подивитися не дають, дістанеш сахарини, від котрої тебе під грудьми буде палити, а на омасту стопи ловьву свічку. Кажеш, що в устах неприємно? Правда, — але й на це рада знайдеться. Попивай чорною кавою з паленого жита, але горячою, такою, щоб шкіра з язика злазила; тоді й лій смакуватиме, як десерове масло. Це, добродію, війна! Не забагай, Бог зна, чого. Тішся, що живеш. Ви і так за багато їли. Попостіть-же тепер. Не зашкодить. Стратите ревматизм і по кілька кіло живої ваги. Буде вам легше ходити. А що зуби холітаються і падають, так велике діло! Зуби вставити можна. Цілі щоки. Потерпіть!... І ми терпіли, місяць, другий, десятий, аж Різдвяні Свята прийшли. Святий Вечір завтра. А все на картки.

Що то нам, мущинам! Ми маємо в таборі роботу цілий день. А прийдеш уночі до дому, то засипляєш, як тая муха під осінь. Велике діло Святий Вечір! От, сентимент!

Але жінка і діти, це друга „стаття“.

Пригадають собі рідний край, голубці, кутю, колядки, пригадають собі тих, до котрих очі і серце звикло, а котрих нема і буде плач, ой буде плач.

Ціла потіха — ялинка. Наша хазяйка, німка, вже відсвяткувала Різдво і замість викидати свій „танненбаум“ на сніг, позичить нам. Трохи недопалених свічечок маємо ще з тамтого року, а цукорки нехай собі діти повішають в уяві. Головна річ, щоб було деревце, зелене і кріслате, на котрім так привабливо гойдаються діточі мрії, кращі від найдорожчих прикрас. Ще якби так кутя, хоч по ложці куті, нехайби вже і без меду і тільки з сахариною, а — було би якось.

Але звідки тепер добути пшениці? От захочуться печеного леду.

Журимося, аж хтось у двері: стук, стук.

Один з полонених прийшов: він у сусідньому селі, в мельника працює.

— Сідайте!

— Спасибі. Я лиш на хвилину зазочив. У табор іду, на свята. Чотири дні відпустки маю. А оце я для вас приніс...

І з глибоких, як море шараварів добуває мішочок та кладе на столі.

— Та що ви це? Я прийняти не можу.

Всміхається.

— Не можете? А подивіться лиш.

І розв'язує мішочок. Пшениця, як золото мигтить. Фунтів два.

— Це для вас назавтра, на кутю.

— — — — —

Ніколи кутя не смакувала мені так, як тоді.

* * *

Горять свічки, синявий дим
Снується попід стелю, —
Думки твої біжать за ним
У батьківську оселю.

Спішаться, бо далеко їм,
Далеко, брате, дуже...
Прибігли... Боже! Де наш дім?...
Лише колядка тужить.

Лише колядка та сама,
І ті самі звичаї,
А люди? Люди де? Нема...
Де ділися?... Не знаю...

Колядка чайкою літа
Від Дунаю до Дону.
Колиж прийде година та,
Що вернемо до дому?

І де той дім, де наш хором,
На тисовім помості?
Чи те, що предкам було сном,
Прийде до нас у гості?

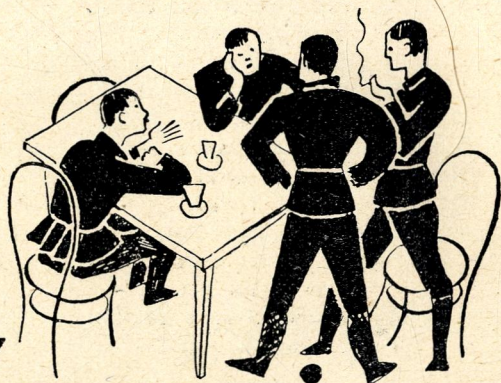
Чи сядем, братя, по хатах,
Як газди до вечері,
Й відложимо журбу та жах,
Надії втворим двері?

Не даром пісня тисяч літ,
А може й більше тужить, —
Далекий шлях, великий світ,
Не тратьмо віри, друже!

— — — — —

Горять свічки, синявий дим
Снується попід стелю, —
Думки твої біжать за ним
У батьківську оселю.

о. Др. Осип Гладочний

Хто побідить?

Прийшли з Різдом поздоровити.

Самі молоді старшини, українці.

Той на Мазурських болотах у полон попав, той під Перемишлем, третій під Горлицями. Один тільки старший, літ коло сорок, штабскапітан Гриценко. Його щойно офензива Керенського в табор пригнала. Всі причепурилися, як могли. В таборівім театрі є свій кравець, швець і „парікмахер“. І то не будь які. Мистці! Як позашивають і полатають мундир, як голову підстрижуть і напахтять, а лице виголять гладенько, то німки аж очі собі зривають. Знай наших...!

— Сідайте, панове. Щож там у таборі чувати?

— Спасибі. Гаразд. Святкуємо. Виж були нині в таборі?

— Уранці був, а коло полудня на обід до дому пішов.

— А ми пообідали гарненько. Мали „суп з гємюзою“ і „гемюзу з супом“, ще й німецьким чайком попили, — каже один.

А другий доповідає:

— Чудовий напитек, отсей німецький чай.

А третій додає:

— Тільки трішки тухлим сіном заносить.

— Не сіном, лиш отавою, такою знаєте, що то в копицях зіпріє.

Жартують, з голоду насміхаються. Аж один:

— Знаєте, панове, то не жарти. Німці вже та кож не мають що їсти. В офіцерськім домі лише двічі в тиждень мясо готують, і то, хто його зна, що за мясо. Мабуть і їм вже голод заглядає в вічі.

— А нехай! Може і замиряться скорше.

— Не гадаю. На фронті ще про голод не чути.

— Остатки на фронт посилають.

— А в краю?

— Відомо, як в краю. Селянин має що їсти, але по містах біда. Діти ходять, як снасть. Мліють у школі. Боляками їх пообкидало.

— А зуби холітаються як клявіші — і показує на фортеп'яні.

— Цинга, чи щось такого.

І поважніють. Короткий зимовий день кінчиться. З кутів тіни вилазять. І тінями заходять обличчя офіцерів. Штабскапітан Гриценко зітхає:

— Гей, не знати, як там тепер у нас! — і голову обіймає руками.

— Як там тепер у нас? — питаються і тамті.

Але відповідь ховає кожний для себе. Настає гнітюча тишина. Загальна мовчанка. Ще, коли ти сам мовчиш, то нічого, але, як товариство перестане нарікати і клясти, як вже і лягтися набридне, тоді... краще й не казати, що тоді буває... В кожному таборі є такі могили, що їх не запечатав священик і в кожному таборі є такі полонені, що їм хтось у голові розум запечатав... Це після такої мовчанки. Жартами бороняться від того.

Наймолодший з товариства, опошнянський попович, поручик Попенко-в, особливо до жартів скорий. Не диво: земляк Котляревського, а до того тамошня земля родюча, сливи такі смаковиті і глечики такі розкішні, наче одні і другі до тебе сміються. Але й Попенкові нині чомусь то не до жартів. Всі чекають, щоби він щось смішного сказав, а він ліве коліно руками обняв і похитується злегка, як тая опошнянська слива під вітер.

— Так воно, так, панове товариство.

— Як?

— Нудно...

— О, то зле, коли вже і Попенкові нудно.

— Та-же не добре. І якби не театр, то було би ще гірше. А так, спасибі нашим драматургам, що про ковбасу та чарку не забувають, все таки чоловік і поїсть і поне собі, хоч на сцені.

— Та що ти москаля везеш, товаришу! Буцім-то ми не знаємо, що ви там на сцені їсте мальовану ковбасу та і впиваєтеся водою.

— Ну, так. Але, якщо ти справжній артист і переймешся своєю ролею, то й мальованою ковбасою наїшся, а водою голову собі замакітриш. У тім то й річ. Але нині, щоби ви знали, нині ми таки справжню горівку матимем на сцені.

— Та невже?

— Егеж.

— З о-де-колону?

— Куди! Німці вже покмітили, що ми загато одеколону потребуємо для театру і тепер уже лиш на одну пляшку в місяць квіток дають.

— Так звідки тоді добудете горівки?

— Звідки?... Коваль самогон зготовив.

— Коваль самогон зготовив?!... — скрикує товариство і німіє з дива.

Всі знали, що Коваль до всякого діла мистець. Він уже не одну таку штуку встругав, що німці тільки губи роззявили здива, але щоб у таборі готовити самогон?... Ні, ні, цього бути не може! — Якже він його зготовив? Говори!

— Або я знаю як. До хазяйської школи ходить. А в тій школі є хемічна лябораторія, а в тій лябораторії всіяке потрібне знадіба, як ось: пляшкки, рурки, реторти, тощо. А що професор довірив Ковалеві ключ від лябораторії, так він там і занімався, працював, поки не добився свого.

— Коваль!

— От і штуку втяв.

— Хемік!

Не можуть нахвалитися Ковалю.

Не в самогоні справа. Бо який у йому смак? От гидота! Але той хміль, що він по собі лишає, той хміль! Зразу імличкою очи тобі заходять, серпанок перед тобою хитається, щось і тобою хита, колихаєшся, скорше, скорше, аж голова ходором піде. І забудеш тоді про війну і полон, про голод і всілякі наруги, про нинішнє сумне Різдво, про все!

Коваль самогон зготовив.

І ще вони його не бачили й не коштували, а вже хміль у головах чують. Одному ввижається що Росія таки побідила. Керенський фронт переломив, над Райн іде, полонених своїх визволяти. Другий, — буцім-то з табору втік. Німці з псами за ним женуть, а він зашився у лісах і — сміється. Завтра перейде кордон. Третій про революцію мріє. Мітіні, тисячі народу, він промову балака. Пірвав юрбу, юрба підняла його на руках: „Ось наш вожд!“ — гукає.

На дворі настала ніч. Висипалися зорі, місяць видрапався на Кальсмунд, сів на щербатій вежі і — позіхає. Червоний, надутий, мов напух.

У хаті темно.

Та ніхто електрики не світить. По що людям заглядати в очі? Що в них цікавого побачиш?

Коваль самогон зготовив...

Донька стіл до підвечірку накрила. Біла сервета зі смерічковими гиялками і чисті тарілки. На мисці з таборової гончарні кілька шматків білого хліба. Хазяйка-німка звідкись його для нас на свята добула, а ми поділимося з ними. (Біда краще ділитися учить, ніж багатство). Жінка каву з паленого жита приносить. Замість сметанки биті жовтка, також святочний дарунок від хазяйки.

— Чим хата богата, тим і рада. Пийте, панове!

Не спішаться, а хліб по кришечці до уст несуть, щоб на довше стало. Пощо хто має гадати, що вони голодні і що білого хліба не бачили два роки.

Гриценкові очі імлюю заходять. Зникає віддаль від Райну по Дніпро. Хоче щось сказати, щось дуже важне для нього і потрібне, а боїться, щоби смішно не вийшло. Три роки не сидів за столом, накритим білою серветою, в жіночім товаристві. Три роки тільки й думає про те. А тепер дивиться на доньку господарів, дівчинку десятилітню і хоче щось сказати. Щось дуже, дуже важне для нього. І мабуть тому, так важко це сказати. Аж і почав:

— У мене, в дома, теж... така... донечка осталась.

Скінчив і — кров ударила до висок. Світ захитався і сколихнулася земля. Але він утримав рівновагу, не полетів. Здивований дивиться на товаришів, на господаря хати, на господиню і на їх доньку. Бачить спочуття на їх обличчях і вичитує жаль з їх очей. Це осмілює його. Хочеться далі розказувати про доньку і яка вона гарна і яка розумна і як свого батька любила.

— А співачка така, що раз якусь пісню почує і вже вам її проспівася цілу, з початку до кінця. Наші, народні пісні, українські.

В хаті стає тихо, так тихо, що чути, як десь на Полтавщині дівчата колядують. (Гарні німецькі коляди, так наші колядки ще кращі. Особливо здаєка, з другого кінця Європи).

— Як мене покликали до полку, вірите?, я не попрощався ні з дружиною, ні з донькою. В ночі

з хати втік, як злодій. Не було сили сказати їм, що йду.

Гриценкові уста дріжали. Голос йому ломився, Товариші боялися, що не докінчить.

Тепер на Попенка пора. Може він для контрасту щось веселого скаже. Але по очах Попенка видно, що він нині до жартів не скорий.

— А в мене, — каже, — якраз стільки сестричка є. Вже мабуть гімназистка. Сині очі і чорна коса. До самих колін. Красуня. Ніяк мене не хотіла пустити. На шиї мені повисла, рученятами обхопила: „Не йди! Не йди!“... До нині чую той крик.

І всі почули той крик: „Не йди! Не йди!“ І побачили зажурені голови батьків і материні заплакані очі і жах на обличчях жінок. Тисячі рук простягалося за ними, чіпалося стремен, тягнуло за шинелі: „Не йди! Не йди! За когоч ти битися маєш? За що? За яке? Що вони тобі завинили, а ти їм? Не вже це справді твої вороги? Не йди! Не йди!“

І голос цей сильніше лунав від реву гармат і від лускоту шрапнелів.

І коли вони, забуваючи про пізню годину і про самогон, який зготував Коваль, стали балакати про події на фронті, а Попенко спитав, хто врешті-решт побідить, то Гриценко, не надумуючися рішив:

— Врешті-решт побідить любов.

— Скінчиться війна.

— І вернемо до наших домів.

— І до наших родин.

— І знову заживемо, як люди.

— І будемо землю орати.

— І поженимося.

— І виховаємо дітей.

— І розкажемо їм, який то жах війна, — говорили, мов прочитували з книжки. Один наперед другого малювали привабливі картини майбутнього добра.

А місяць видрاپався на щербату вежу, крізь шибку заглядав до них і усміхався злобно.

Що святий везір

Скінчив ординувати. Скинув білий плащ, обмив руки, передягнувся і пішов на другий бік хати, де були мешкальні покої.

Подзвонив на покоївку:

— Пані є?

— Перед годинкою поїхали до міста.

— Не казали до кого?

— Ні.

— А коли вернуть?

— Не знаю.

Позіхнув. У тих пишно обставлених покоях, серед дорогих меблів, різьб, образів і всіляких цяцьок, яких його жінці ніколи не було за багато, нараз стало пусто.

По смиренських килимах проходжувалася нудьга і полинялими, майже білими зіницями дивилася на нього. Двічі потиснув електричний гудзик.

— Почта!

Служачий мовчки подав на таці листи й газети. Доктор переглянув від кого і казав покласти на бюро: нехай підіждуть до завтра. Розгорнув ча-

сопис, один, другий, прочитав кілька крикливих наголовків і кинув... Трамтадрата... Лише цькують! Ненависть сіють і зберуть колись бурю.

Бубнив пальцями по столі.

Нудьга по покоях ходила.

А можеб і йому піти?

Відхунав шибку і глянув на термометер... 21 ступенів Реоміра нижче нулі... Зимно.

Положився на отомані в своїм покою і думав...
...Глупо... На те двацять літ учився і здавав двацять іспитів, щоб тепер позіхати з нудьги?...

Вважали його одним із кращих лікарів у місті, заробляв кілька тисяч у місяць, але що він властиво мав за те? Яку приємність, яке вдоволення з життя? Від осьмої рано до восьмої вечір працює, часом вночі збудять його, мусить збиратися і йти до хорого, а по роботі — о, таке о!... І знову позіхнув.

До клубу його не тягне. До театру і на концерт іде хіба для жінки, щоби їх люди побачили разом, виїхати нікуди не може, бо хорі не пускають. Що він властиво здобув за ціну двацятьох літ праці? Оті ґрати, ті цяцьки, ті шмати на підлозі? Пощо вони йому? Хата на селі, білі, чисті стіни, а в хаті багато сонця, а перед хатою мурава, а на мураві двоє-троє розбавлених дітей, з ляльками, з собакою, ну, з чим там хочете, але веселих, з очима, що з радости скачуть, живих, своїх дітей. От, у чім краса! А то смиренські дивани й голяндські порцелянові звірки і ти сам, бо жінка поїхала кудись, до когось, по щось... І так день за днем минає, один до другого подібний як дві краплі води, а люди заздять тобі, бо заробляєш кілька тисяч на місяць, тримаєш льокая, фірмана і коні, — кухарку і покоївку, розуміється, також. Самі дармо-

їди; властиво, як подумати добре, то дійсно самі дармоїди, бо праця їх непродуктивна. На селі він міг би так само людей лічити і було би досить одної здорової дівки, щоб зварити обід та попрятати в хаті. На селі... В тім то й біда, що він, сільська дитина, зрадив село. Відірвав своє серце від нього, а до міста душею не приляг. Оженився для грошей, з людиною, яка його не розуміє. Ідіотизм! Треба було потерпіти ще рік-два і був би мав свої. А так...

Відчув несмак. Наче з малиною зїв огидливо гірку малинову мушку... А могло бути інакше... Могло...

Пригадалося попівство... Оля... ранок... жнива. Махнув рукою: „пропало!“

Але тепер? Що робити тепер?

Годинник вдарив пів до девятої. Здавалося, що хтось дзвонив. Наслухувався, чи не вернула жінка. Ні... Властиво то ціла біда в тім, що він, крім обов'язків нічого в життя не має. Мав і не має. Позбувся, відвик, забув. А в життя треба щось мати, любити, цінити, ставити вище, ніж гріш і вигоду. Треба...

Хтось застукав у двері.

— Увійдіть!

На порозі появився служачий. Одинокий спомин з його рідного села. Тоді, як доктор служив у війську, Стефан був за „форисица“ в нього. Доктор до Стефана звик, узяв його з собою і Стефан служить до нині.

— Нехай пан доктор, не гніваються на мене, але я... я, — замнявся і не міг речення докінчити.

— Що ти? — помагав йому доктор. — Ну, що? Говори!

— Я мушу подякувати за службу, — докінчив Стефан.

Доктор зірвався з отомани, сів... Маєш тобі!.. І цей мене покине... Може самотній чоловік, вірний мені... Не пущу.

— Женишся? — спитав.

— Ні.

— Наскучила служба в мене?

— Ні.

— За мало тобі плачу?

— Ні.

— Так чого хочеш, тумане? — крикнув доктор, бо здавалося йому, що цілий світ змовився нині на нього.

— Я вже з ними витримати не годен, — почав по хвилині Стефан.

— З ким?

— А з кухаркою і фірманом. Докучають мені.

— Як?

— Ріжно, прошу пана доктора.

— А всеж таки як?

— Ріжно. Кажуть, що зхлопська затинаю. „Иминини, алилуях“ — покривляються мені. Всячику вигадують на нас.

Доктор ходив по своїм кабінеті. Відсував фотелі попід стіни, потрутив якийсь непотрібний столик. Тісно йому було.

— А чому ти мені того перше не сказав, га? — кинув Стефанови через плече.

— Бо я не хотів прикристи панови робити. Пані казав.

— А паня?

— Викричала на мене. Паня казала, казала...

— Ну, кажи, що тобі паня казала!

— Паня казала, що я хлоп. Але я терпів, бо не хотів покидати пана доктора. Знаємося від таких о, хлопців, — і показав рукою на коліна.

Доктор став і подивився на Степана.

— Так, знаємося від дітей, з тої пори, як ти приходив бавитися зі мною до саду.

— Ой, які там яблука були, прошу пана. Таких папіривок я вже не їв, ані таких дуль, як цукор...

Доктор сів.

— А пам'ятаєш, як ми їздили з кіньми на ніч на Клебанію, як дика вбили в кукурудзі?

— О щєб то ні? Я всьо пам'ятаю, прошу пана.

— Чогож ти стоїш? Сідай собі Стефане. А по бережникову Досю пригадуєш собі?

— Тую, що її лісничий застрілив? — і Стефан перехрестився.

— Ну, так, тую... — і доктор знов став ходити по хаті.

А потім став перед Стефаном:

— А чомуж тобі якраз нині стрілило до голови дякувати за службу?

— Бо я нині пощу, прошу пана доктора, а кухарка мені зі смальцьом зварила: „їдж“, каже. „Мене твої рускі пости не обходять. Ми вже відсвяткували Різдво“.

— Не розумію тебе. Чогож ти постив нині?

— Чого? Бо нині святий вечір, прошу пана.

А я своєї віри не кину. Я того не встидаюся, що я з хлопів. Я господарський син і не хочу, щоби мені така о, (вкусився за язик і не доповів яка), щоби вона насміхалася з моєї мови і віри, зі всього, що мені святе.

Доктор поправляв скипки в коминку. Ватра спалахнула ясніше... Ясніше стало на душі.

— То нині в нас святий вечір, кажеш?

— Так, прошу пана. Нині наш святий вечір. У Ріпинцях вже десь колядують. Хлопці зі звіздою ходять... Гарно так.

Доктор руку Стефанови на рамя поклав:

— Відсвяткуємо і ми наш святий вечір. А на другий рік поїдемо на село. Ось тобі моя рука.

Стефан захопив докторову руку.

— Не треба, Стефане, не треба. Знаємося від дітей. Подзвониш до Добріка, щоби нам зараз прислав полумисок гарної риби і кошик з овочами, горіхами, цукорками; як на святий вечір, скажеш. Розумієш мене?

— Розумію, прошу пана.

— І накриєш в їдальні великий стіл, коньяк, пляшка доброго вина і т. д. Іди!

*
* *
* *

Доктор кінчив вечеру, коли докторова вернула з міста. В куті світилася ялинка. Стефан наливав вино. Мав на собі новий одяг, гранатовий, обшитий жовтим сукном і з гудзиками золотими. На руках білі рукавиці.

— А це що? — спитала докторова.

— Мій святий вечір, — відповів доктор спокійно, але рішучо. — А другий святкуватиму на селі.

— На селі? — повторила перелякана докторова.

— Так. У Ріпинцях. Куплю собі декілька моргів поля і побудую хату. Звичайну, сільську хату з ганочком. Білі стіни і великі вікна, щоб було ясно і весело. Гадаєш, не стати мене на це?

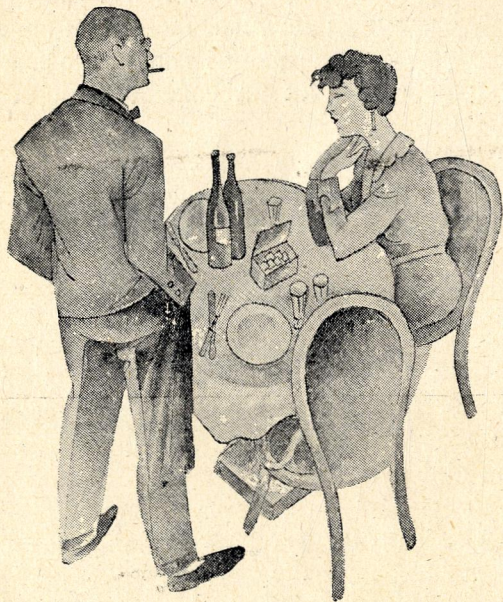
Стефан глянув на доктора і подався до кухні, парити чай.

Докторова сіла за стіл, напроти мужа.

— Може дозволиш риби? Знамениту рибу при-
слав мені Добрік. Спрібуй.

Закопилила губи.

— А може налити тобі вина?... Ні?... Так бери
сушений виноград... Не хочеш святкувати зі мною
моїх свят?

— Хочу... Чому би ні... Тільки я не знаю,
звідки нараз така зміна, звідки таке нагле рішен-
ня... Не розумію!

— З серця, моя пані, з серця. Хочу ще по-
жити трохи, як чоловік. Хочу працювати серед
своїх і для своїх, хочу мати вдоволення з життя.

— А я?

— Ти? Ти також, як схочеш. Схочеш, то поїдеш зі мною, а не схочеш, то лишишся тут. Не силую тебе, але й себе довше силувати не можу.

— Жартуєш?

— Слово честі, що ні. Це мій останній святий вечір в тій хаті.

— — — — —

Докторова хрупала горіх, а Стефан у своїй комірці співав „Бог предвічний“. Перший раз чули, що й він має голос.

Доктор радо пішов би був до нього, щоб заспівати в двійку. Але це вже таки не випадало.

Київ борщ, ушка з грибками переверталися в горшку, як живі і риба студилася на ганку, як добродійка Метелицева схопилася за голову: „Ой, йой! Та же нас нині не буде до пари!“

Забула „на смерть“, що від останнього Святого вечера їх родина побільшилася, бо Бобо прийшов на світ. І, як звичайно у таких непередбачених припадках, побігла до свого чоловіка.

Метелиця, також, як звичайно, сидів над зшитками. Поправляв вправи з грецької мови. Хоч було зимно, прів над ними, — так багато похибок хлопці робили. А до того Метелиця спішився; хотів вбити того стоголового смока, себто виправити всі зшитки, щоб мати свята спокійні.

— Татуську! — почув над собою голосок як дзвіночок, і підніс голову знад стола.

Перед ним стояла його Павліця: кругленька, рум'янюнька, зіркателька, — гарна така!

Хустка на голові, щоб волосся в борщ не летіло, біла запаска з шельками через плечі, за поясом ключі. Таке вбрання робило її ще молодшою і ще привабливішою, — наскільки це було можливе. Метелиця глянув і облизався.

— Чого тобі, серце? — спитав оксамитним барітоном.

— Нас нині не буде до пари, — відповіла трагічним голосом.

Метелиця витер перо в стрепіхату чуприну, забуваючи, що воно з червоним атраментом і почав рахувати на пальцях:

— Ти і я, то двоє, Петрик і Ньюта, то четверо, а Бобо п'ятий. Знаєш? Нас дійсно не буде до пари.

— Новину мені сказали пан професор! Буцім я до п'ятох не вмію рахувати.

— А таки, що не вмієш.

— Е-ет!

— Не еткай, а скажи мені, кільки буде півп'яти і півп'яти?

— Дев'ять, — відповіла не надумуючися Метелицева.

— Неправда!

— Що?

— Півп'яти і півп'яти, то буде ціла п'ята. — заявив Метелиця.

— І-ді-йот! — почув у відповідь. — Я журюся, що не буде до пари, а йому дурниці в голові!

— А щож я тобі пораджу, серце, на тоє? Якби ти мені скорше сказала.

— Ти знов жартуєш?!

— Якби ти мені скорше сказала, то може я попросив би був когось з кавалерів-суплєнтів, а так не буду бігати по місті, як дурний і шукати шестого, до вечері.

— Так тоді що?

— Або я знаю що! — і Метелиця перечеислював зшитки та зв'язував їх шнурком.

— А ти знаєш, що то значить, як без пари сісти до святої вечері? — питала Павлінця.

Метелиця мовчав. Затилав корком плящинку з атраментом.

— А Нюта кашляє, а Бобо зубки дістає, — ломила губи професорова. — А тобі, щоб поправити зшитки й переспатися по обіді, а по вечері піти на прохід. Всі ви такі, самолюби, еґоїсти, без серця, без чуття, без... — і голос її переходив у голосіння.

Метелиця висадив зшитки на шафу і зітхнув. Не любив слухати жіночого плачу. Він попович, вихований на книшах, хлоп, як мур, а вона донька „пана радці“, одиначка, вихована в вигодах, в аристократичних звичках. Дивився на неї, як на жертву, бо чи не жертвувала вона собою, виховуючи дітей та піклуючися хатою? Не любив сліз на її веселих, живих очах, совість не давала йому спокою. Шукав за якоюсь радою у голові.

— Геврека! — крикнув і плеснув у долоні.
— Посадимо нашу наймичку і буде нас шестеро, серце.

— Катрусю?

— Егеж...

Метелицева глянула на чоловіка, охнула і повалилася на крісло.

Він побіг по воду. Та заки вернув, жінка прийшла до себе:

— Буцім то мудрий чоловік, філософію кінчив, здав іспит професорський, а часом таке дурне скажеш, що хоч хрестися.

— Чому?

— Або я знаю чому! Може тому, що Катруся з вашого села, а для тебе, що з вашого села, то найкраще, а може що вона білявка і синьоока, а ти „в таких густувш“. Не знаю.

Метелиця присунувся з кріслом до жінки:

— Тільки без злоби і без злости, дитино, бо злість шкодить красі.

— Дай мені спокій! — і кинула собою, як риба.

— Послухай, я тобі щось скажу.

— Говори скоро, не нудь!

— У римлян був такий звичай, що одного дня в році невільники сідали за стіл, а їх пани, патриції, обслуговували їх, подавали напитки та стрзви.

— Так що?

— Так тоді, чомуб ми не могли посадити Катрі при нашім столі, щоб вона раз у рік зїла з нами вечеру? Вонаж також людина!

— І гарна така, синьоока, правда?

— Правда, але тут не в красі річ, а в тім, щоб було до пари.

— Не вірю. А що до Риму, то де він тепер і хто знає, чи правду понаписували твої історики? То було колись.

Метелиця не піддавався.

— Якщо ти колишньому не віриш, так тоді знай, що ще й нині, в Данії, Швеції, чи в Норвегії, вже собі не пригадую де, є такий гарний звичай, що на Святий Вечір пани і слуги за одним столом сідають до вечері.

— А може ще і з одної миски їдять? — підхопила паня Павліна.

— Ні, того там нема, бо це стара й негігієнічна та некультурна звичка. Але по вечері всі йдуть до світлиці...

— До сальону...

— Так є, до світлиці а то й до сальону, або навіть до балевої салі, розбирають дарунки знід ялинки, колядують...

— А потім танцюють.

— А щоб ти знала, що й танцюють. Панночки з парубками, а паничі з дівчатами. Такий святий вечір є навіть описаний у якогось з визначних скандинавських письменників, тільки вже не пригадую собі в котрого.

— Дурний писав, а немудрі читають, — відрубала паня Павліна.

А Метелиця, замість загніватися на неї, погладив її попід бороду. Ніби свіжої, пушистої заліщицької морелі доторкнувся. Ні-ні! Ще куди краще було.

— Йди собі геть! — крикнула на нього дружина і відтрутила руку. — Голубці прикуряться. Гадаєш, що я так маю час, як ти. Що тобі! Тобі, щоб переспатися по обіді, а по вечері піти на прохід. А тут Бобо зубчики дістає, а Нюта так кашляє,

що я спати не можу, а нас пятеро сяде до святої вечері... у-у-у...

Плакала, аж захлипувалася.

Метелиця спіловував сльози.

— Любонцю! В тій тяжкій ситуації, я бачу тільки альтернативу. Або ти перестанеш вірити в пересуди і сяде нас пятеро до стола, або не перестанеш вірити і посадиш як шесту Катрусю. *Tertium non datur*. В тому другому випадкові я нічого страшного, ані незвичайного не бачу. В наших предків колись також хазяї і челядь до вечері разом сідали. Не зашкодило би, якби ми дещо з нашої старовини назад до життя привернули. Вір мені, там чимало було гарного і цінного. А не забувай також, що Христос не в палаті, а в вертепі родився і що перед царями пастиухи прийшли до Нього з поклоном. Так тоді, чомуб нам не повечеряти з Катрусєю? Буде нас до пари, а її також буде приємніше. Бо подумай, який то святий вечір у кухні, та ще самій одній. Подумай! Вонаж також людина.

Метелицева зірвалася і побігла до кухні. З одного боку віра, що воно не добре, як на Святий Вечір сідати до стола не до пари, а з другого погляд на служницю, як на людину якоїсь нижчої породи, — роби що хоч!

І паня Павліна злісно сувала горшками. Але все таки побідила материнська любов. З огляду на Бобцеві зубки і на Нютин кашель, казала Катрусі сідати до спільного стола.

Катруся приносила з кухні страви, а тоді присідала на краєчку крісла, як пташка на гиллячці, готова кожної хвилини злопотіти крильми і відлетіти.

На ялинці свічечка остання
Згасла.

„Спати час!“ — сказала няня,
Провела молитву, проспівала,
Як Пречиста Сина вновивала,
І, як „Тріє цари йшли со дари“. —
Аж сховався місяць поза хмари,
Зпоза хмари блисла ясна зірка
І вкотилася в подвіря чвірка.
Коні білі, золоті копита
І карита будою накрита.
З неї скаче молоденький пажик
І кланяється і чемно каже:
„Пане мій! Вбирайтеся, будь ласка!
Бо чекає королівна-казка;
Синьоока, золотоволоса
На Свят-Вечір вас до себе просить!“

„Га, як просить, я готовий, їдьмо!“

*

„Уступайся нам з дороги, відьмо,
Бо недобра ти і препогана,
А царівна гарна і кохана!

В неї замок з жемчугу, віконця,
Не зі скла, а лиш з самого сонця,
Гарно там і так весело дуже,
Що ніхто не плаче і не тужить,
Дістає, що тільки забажає...“
Лиш царівна в замку тім зітхає.
Бо пощо їй з жемчугів палати,
Як нема з ким любо розмовляти?
І пощо їй коні і карити,
Як нема кого у них возити?...

*

Білі коні, золоті підкови,
Поспішайте крізь ліси-діброви!
Понад пропасти летить вітрами,
Бо вона чекає коло брами!
Розпустила золотії коси,
Усміхається і чемно просить:
„Будь у мене, як у себе, в хаті!
Ось для тебе чури два крилаті,
Кінь вороний, золоті підкови,
Де захочеш їхати готовий.
На склянну гору він духом скаче.
А тут мечик маєш, мій козаче,
В кремінь бий, а ти його не зломиш,
Вірю, що мене не осорوميш.
А тепер...“ (і відчинила двері),
„А тепер підімо до вечері!“

*

По вечері біля ватри сіла,
Взяла гарфу, струни настроїла,
Боже мій! Які чудові звуки
Добувають ті маленькі руки!
Білі руки, золоті перстені,
Любі звуки, а слова пещені.

*

Аж нараз счинилася тривога,
Порохами вкрилася дорога,
Надтягають вороги, як хмари:
Печеніги, турки і татари.
Як дракони пруться до палати,
Королівну хочуть добувати,
Королівну ханові дружину.
„Де мій меч, нехай за неї згину!“

Вхопив меч. Хан в сміх: „Вважай, хлопчино,
Бо тобою я на хмару кину,
Черевиком розітру, як муху,
Мент один і вже лежиш без руху!
Молочко тобі і кашка з проса,
Не царівна золотоволоса!“

Я на те: „Нема розмов між нами,
Поговоримо собі мечами!
Хай вони рішать, кому з нас жити,
Королівну по садку водити,
А кому степи і бездоріжжя
І могила в полі серед збіжжя.
Над могилою вірли літають...
Боронись! бо я вже наступаю!“

Зустрілися мечі й блискавки
Розвиднили нічку перед нами,
Скачуть іскри з дамаської сталі,
Як з заліза в кузні, на ковалі;
Ще раз, ще раз... аж мій меч, як блисне,
Ворог впав, лежить... і вже не писне.
Простягнувся смок песиголовий.

*

„Королівно! Бачиш? Я готовий.
Світ цілий нехай почує хто ми!
Я тебе мабуть не осоромив...
Де мій карий кінь?“

Сідаю, їду.

„Ти не плач, я ще колись приїду“.

*

Білий ранок, морозець іскристий
На шибках у вікнах пише листи.

— — — — —
Гей, які то дітям на Свят-вечір
Не ввижаються чудові речі!
І які їм сни дивні не сняться, —
Тії сни, ті сни, що не здійсняться.

— Присунь мене, Тересо, ближче до коминка. Ще ближче, до самої ватри. Зимно мені.

І Тереса прикотила візок зі своєю панею до старосвітського коминка з мармуровими стовпцями.

— На дворі нині мабуть страшний мороз?

— Бере трохи, прошу пані, під вечір.

— Обтули мені ноги. Тягне від дверей... Таак... Добре. А тепер можеш скочити до міста... Не забудь про салату до індика. А чи індик крухий?

— Як масло, прошу пані.

— То добре, то дуже добре, бо знаєш, які я зуби маю. А купи також овочів, Тересо!

Глянула на ялинку:

— Як гадаєш? Чи не за мало на ній прикрас?

Тереса раменами здвигнула:

— А пощо нам більше, прошу пані?

— Пощо? Пощо? Так, якби мені вже нічого й не треба. Буцім я стара, не бачу і не чую. А старі

люди не гірше від молодих чують, може не так палко, та за те ніжніше. Але ти того не розумієш, Тересо, бо ти ще молода. Скільки тобі літ?

— Шістдесят девять.

— О, бачиш! Я вже була вдовою, як ти ще лежала в колисці. Трицять літ, то добрий шмат часу! Хоч властиво не в літах річ, а в переживаннях. Один за трицять днів переживє більше, ніж другий за трицять літ. ...А вина, Тересо, чи не буде за мало? Не забувай, що трьох панів на вечеру прийде, трьох делегатів. Не хочу, щоб терпіли спрагу. Нехай пють за моє здоров'я, за здоров'я почесного члена нашого славного товариства.

Сказала це так гордо, як королева, що на престолі сидить і приказує, хоч був це не престіл, а візок, в яким її Тереса вже третій рік возила.

Тереса одягалася до міста.

— А ключ від дверей можеш взяти з собою. Тільки не барися. Найдалше за годинку вертай!

І Тереса пішла. А вона глянула на курантовий годинник. Побачила бронзового Амора і Психе, як прощалися з собою. Але вказівки на щиті поміж ними, ніби хтось серпанком прислонив. Не могла відчитати години. Годинник зрозумів це і продзвонив четверту.

Четверта, а на шесту делегати заповіли свій прихід. Ще багато часу. Упораються. Стіл уже накритий, на чотири особи, — їх трьох і вона четверта... До пари... Тереса нині повечеряє сама... Як вона гарно стіл прибрала. Перед кожним тарелем соснова галузка і білий гвоздик. Круг обруса така сама гірлянда. В хаті ні порошинки. Паркет як зеркало, а в зеркалах відбиваються образи, лаврові вінки з полинялими стяжками і вона. Не вже-ж це вона, та безсила бабуся у візку на гумових коле-

сах? Невже-ж це та сама гарна паня, що на портреті Вінтергальтера, та сама, якій приносили колись отсі вінки?

Відвернулася і очі її впали на велике, венецьке вікно. Мутніло. Ніби хтось дихав на нього і зі скла вичаровував цвіти. Білі, жемчужні цвіти, душі тих цвітів, що літом процвітали... (Ростини мають нерви, чують біль і радість існування, — чому ж би їм і душі не мати? Нічого бездушного нема). Яке багатство форм, який казковий рисунок. Незрима рука невідомого творця пише одну зі своїх прегарних поем про змінливість форм і про вічність змісту... Панта рей! Безконечність хвилин, а в кожній з них зміст і форма — одно.

— Стара поетка з мене... І махнула рукою. „Стара“ і „поетка!“... Ці слова не римуються з собою. Невжеж постарівся Гете? Старіються тільки читачі його вічно молодих творів. Або, хто скаже, що Нефретес стара? Хіба дурний, або запаморочений напрямими новими новичок... Нові напрями... Смішне!... Зміняються чарки, а напитек той сам... Невжеж псується, коли старіється вино? Ні, ні! Що гарне, то вічно молоде... У мистецтві... Так, лиш у мистецтві... Бо що таке мистецтво? Туга за вічною красою, жаль, що зміняються люди, охота, щоби те, що маєш гарного в груди, зберегти й невягучим зробити, щоб колись, коли в могилі ляжеш ти, за тебе твори твої могли жити. Або, що таке слава, як не охота якнайдовше залишитися в людській пам'яті? В пам'яті людей, котрих ти не побачиш, півбогів чи полувіврів?... Людей.

Задумалася.

В хаті тихо. Лиш годинник тикоче і тріскотять соснові скипки. Вікно виходить на город, на старий запущений сад. Аж за ним, у далечині пливе

потік життя, шумить, бурлить, переливається невгавно. А вона прикріплена до місця. Третій рік, як ходити не може. Зате думками літає у колишнє, в давно минулі часи... Згадує.

Донька придворного урядовця в одній з малих держав. Батько, вертаючи з бюро, розказував про новини двірські. Мати слухала побожно. Батько про герцога ніколи інакше не відізвався, як „його величність“, „його милість“, „найдостойніший наш пан“. Навіть про княжих дітей з пошаною: „їх світлости“, казав. Мати зітхала. Клявдина бачила крізь вікно свого приземного мешкання розкішні двірські карити, коней в упряжі золотистій, стангретів і форесів з блискучими гудзиками і в білих рукавицях. А в каритах бачила жінок, як екзотичні рослини і мушкетерів, випрямлених, непорушливих, наче викутих з мармору.

Засипляючи в своїм залізнім ліжку, в малій і низькій кімнатці, де тхнуло цвіллю, думала про княжий двір, як про зачарований світ з казки. Як там гарно, весело, ясно! А від них журба не вилазила з хати. Батько працював, а мати насилу зводила кінці до купи.

І в голові бідної дівчини явилася бажання перейти у цей вищий і кращий, цей казковий світ...

Аж прийшов час, що тії мрії здійснилися. Виросла і пішла з батьком на бал. (Мати лишилася в хаті, бо на другу сукню батька не стало. Виправдали її). І Клявдина була королевою балу, а наслідник престолоа зробив їй честь своєю достойною увагою. Вона переступила поріг з життя до казки. Це дійсно була казка, отся перша щира і безталанна любов, повна зворушливих хвилин і трагічних моментів. Клявдина не сходила з людських уст. Про

неї говорила ціла столиця, тисячі жінок заздрило їй. Ану ж герцог оженився з нею, обжемчужить її, до історії впровадить!

Зайвий ваш страх, зависливі жінки!

Престолонаслідника вислали в подорож до-вкола світа, а Клявдину віддали за офіцера від драгонів. З хмар злетіла на землю. Він мав невеличкий маєток, а вона протекцію принесла йому у віні. Був пильний, талановитий, відважний. Віщували йому світлу будучність: генералом стане, командантом корпусу, і — вище. Герцог любив його...

І знов здалеку всміхнулася слава до Клявдини. Усміхнулася і — згасла...

Клявдина пригадує собі цей вечір, похмурий, повний якоїсь дивної тривоги. Недалеко, за границею, лютувала війна. Її муж пішов з дивізією. Лист за листом слав. Самі добрі вістки. Побіда певна. Австрія мусить програти.

Аж нараз, того тривожного вечора, хтось подзвонив до брами. Серце завмерло в грудях... Це не він, не він, тільки вістка про нього... Хтось по сходах іде... Важкувато, не поспішаючись... Подзвонюють остроги.

— Пані, вибачте! Сповняючи прикру повинність, приношу вість, що ваш муж...

Не треба, не треба! Чути того не хоче, не може, це неправда, брехня!... Вона його любила, до них усміхалася доля. Це брехня...

А всеж таки була це правда. Муж Клявдини під Кенігрецом поляг. Її з дитиною лишив. З дівчинкою. Треба було добре взятися до роботи, неоднєї ночі не доспати, щоб втриматися на плесі життя. Трималася... Не йшло... Ніяк не могла кінців звести до купи. Тоді то пригадала собі, що має голос. Ще колись, як ходила до школи, віщували її

гарну будучність, але покійний батько навіть слухати не хотів, щоб його донька була співачкою, донька двірського урядовця! Пригадала собі тепер і, (чого то мати для дитини не зробить!), і щоб донці забезпечити будучність — лекції співу брала, до двірської опери дісталася, прем'єра, успіх і — знов усміхнулася слава. Артистична, химерна слава. Оплески, лаври, поклони. Чимраз частіше і чимраз краще писали про неї місцеві газети. Від поклонників своєї вроди й таланту обігнатися не могла.

Аж вибрала одного. Збіднілий аристократ. Він мав графський титул, а вона гарну гажу. Пібралися.

На другого мужа також нарікати не може. Любив і шанував свою Клявдину. Ніколи не вразив її невважним, ані зневажливим словом. Минулого не викликував з гробу. Першої любови не торкав... Перша любов...

(Тепліше стало в покою. Жвавіше кров побігла по жилах. Хотілося вставати і йти там, де птахи співають і де троянди цвітуть. Перша любов...).

Її другий муж був надто культурним чоловіком, щоб торкатися таких тонких питань. Жили добре з собою і сподівалися, що житимуть ще краще. Клявдина мала перейти на більшу сцену, у столиці. Ось-ось і сповняться її дівочі мрії, стане кс-ролівною з казки, предметом недосяжних мрій для неогного. Про неї заговорить світ, малярі будуть малювати, а різьбарі різьбити її клясичний профіль.

Аж... і знов те погане словечко: „аж!“

Аж одного разу сталося щось таке, чого не прочувала ніколи, ні вона, ні її муж, ніхто.

Співала на двірським балю. Між слухачами був колишній престолонаслідник, тепер вже герцог

ї — жонатий. Не чула жалю до нього. Цеж таке ясно, що не міг оженитися з нею, з донькою свого урядовця! Досить, що любив її колись, що спомини лишив, яких інші не мають, спомини королевича з казки. Не мала жалю до нього. За що? Хібаж він винен тому, що так збудований світ? ...Співаючи дивилася на нього і співала так гарно, як ще ніколи, — останню і найкращу пісню.

Пройшов концерт, гості розбрилися по салях. Герцог стрів Клявдину в зимовім огороді між пальмами, в затишнім кутку.

— Клявдино, ти не покинеш свого рідного міста, ти не покинеш мене...

— Я вже підписала контракт, — відповіла.

— Контракт зірвати можна. Витрати покрий моя приватна каса. Я не пущу тебе від себе, я люблю тебе.

За кого він її має?... Грішми купити хоче?... Такий то він?...

Схвильована вибігла зпоміж пальм і відшукала свого чоловіка.

— Їдемо до дому, мені погано, чую гарячку.

Переконував, що так не годиться, бо герцога образить і стане предметом усяких спліток. Не переконав.

Вбралися і вибігли з палати. Коней ще не було. Довелося ждати хвилину. Був мороз. Перестудилася і на другий день не вставала з ліжка. Хронічне запалення горла. Минали дні, минали тижні, а хрипка не минала. Лікарі вислали її на полудне. Ніца, Сардинія, Єгипет. Скрізь шукала свого колишнього голосу і не найшла. А був він її гордощами, надією, маєтком.

Як сироти вертали до хати. Біда волочилася за ними. Чоловік відганяв її завзято. Останки гро-

шей вкладав у привабливі, але непевні підприємства і — тратив. Прібував щастя в Остенді, — не знайшов. У Монте Карльо останки програв. Там і лишився. (На цвинтарі). А її лишив з донькою. Що вона тоді пережила, Боже! Ті, що перше шукали її ласки, відвернулися тепер від неї. Не знали її, раменами здвигали. Бо хто вона таке?

Не могла того стерпіти, продала останки добра і виїхала далеко від свого рідного міста, де, ані вона нікого, ані ніхто її не знав. Там шукала способів до життя, щоб удержати себе і дитину. Як тяжко було знайти щось такого, щоб не втратити місця й не піти з дитиною на брук. Хто знав, може якраз дитина й додавала їй завзяття в боротьбі за існування? Може без неї покінчила би була з собою? Бог беріг... Виховала свою доньку, прибився надійний чоловік, віддала. Поїхали молоді далеко, до кольоній, а вона не хотіла їм тягарем бути. Лишилася сама одна, як палець. Попала в солідний ресторан за касірку. Матеріально місце було добре. Харч, мешкання і сотня марок платні. Гірше з морального боку. Треба бути для кожного ввічливою, чемною, всміхненою, треба вдавати вдоволену, хочби тобі Бог знав, як гірко було. Вдавала. І ніколи і перед ніким не зрадилася, ким вона була. Донька урядовця двірського в одній з менших держав. Чимало їх колись перед Бісмарком було! Нікому й на гадку не приходила її колишня світла минувшість і її сні про славу. Сні, що ставали дійсністю, чимраз певнішою і розкішнішою. Ставали, але не стали. В своїй праці за лядою мала Клявдина чимало вільних хвилин. Читала тоді книжки. Згодом розширила свою освіту, збагатила своє знання і — сама прібувала писати. В стрічки переливала свій досвід життєвий, свої почуття, свій

погляд на людей. Писала щиро, бо не потрібувала химерною формою покривати бідноти змісту. Невжеж мало натерпілася вона? І невжеж вибаглива форма не шкодила би була змістові тому? А не забудьмо, що вона писала для себе, тільки для себе, не думаючи навіть, що хтось колись ті її вірші прочитає.

А всеж таки явився цей „хтось“.

Приходив на вечері. Виїмково симпатичний пан, один з тих, до яких не треба привикати. Зразу тільки здоровив її, входячи й виходячи з ресторану, згодом умів знайти якусь причину, щоб підійти до неї і порозмовляти. Робив це з незвичайним почуттям такту і міри. В поведінці його пробивалася з одного боку щирість, а з другого достойність, не знижувався до неї, не робив її ласки, — як рівний з рівною поводився з нею, він, визначний артист з нею, з такою собі звичайною касієркою в одному з кращих ресторанів портового, торговельного міста. Минуло кілька місяців і вона почувала пустку, коли він день, або два не зайшов до ресторану. Звикла до симпатичного гостя. І він звик до неї. Як кріпко стискав її руку, коли по двох-трьох днях знов приходив на вечеру. Не спішився з їжою, ї не пив скоро пива, чекав, аж трохи порозходяться люди, щоб побалакати з нею. Раз, незвичайно ввічливо спитав, що вона таке пише і чому так ховає свій записник під касову книжку? Спаленіла, хотіла викручуватися, але чула, що його оббрівати не може. Призналася. Він попросив, щоб позичила йому цей зшиток до завтра. Світ її закрутився, довго не могла прийти до себе. Але позичила... А на другий день він на обід прийшов, бо казав, що наміг вечері діждатись.

— Цеж поезія, пані, цеж живі, а не паперові цвіти, — говорив, а очі йому з радості горіли. — Я вже давно не читав таких гарних віршів. Давно. Требаж і людей допустити до того бенкету, який ви зготовили мені.

— Себто? — спитала трівожно.

— Треба видрукувати ваші поезії, моя ласкава пані.

Відпрошувалася, казала, що не вірить у свій талант, що боїться критики, що не хоче виставляти себе на сміх. Так багато віршів друкують тепер поети.

— Але не таких, — відповів рішучо. — Ви з божої ласки поетка, пані. Це був би невибачний гріх закопати такий великий талант у землю.

Не могла відмовити йому. Згодилася на друк, але: під псевдонімом і з задержанням тайни! Бо подумати тільки, яке прикре вражіння викликала би вість, що авторкою „Жмутка думок“ є касієрка ресторану „Під Морським вовком“! Сказали би, що на сензацію полює, гошштаплеркою назвали би її. Не хотіла своїх віршів поганити такими підзорами і „Жмуток думок“ вийшов під прибраним іменем Льоти Лінд.

Успіх був незвичайний. Всі критики заговорили про нового, великого поета. Поета, який скривається під псевдонімом жінки. Здогадам не було кінця. Підозрівали в авторові одного з кращих сучасних поетів. Критики числилися з тим і переганялися в похвалах, підчеркуючи цей новий, свіжий, молодечий тон, в який він ударив, бо що це не пише новик, це було для них певне й безсумнівне. Клявдина бачила нераз гостей у ресторані „Під морським вовком“ з її книжкою в руках і чула їх захоплені розмови на теми її віршів. Її приятель мовчав. Не зрадив Клявдини ані одним словом і хоч

книжку видав своїм заходом, умів так діло повести, що ніхто не догадався правди. „Жмуток думок“ розходився скоро. Наклад за накладом розхоплювали люди і протягом року Клявдина дістала з рук свого приятеля стільки гонорарів, що могла подякувати за місце касієрки, наняла собі гарне мешкання, урядилася й зажила невибагливим, але вигідним життям.

Він бував її гостем. Намовляв до дальшої праці, перший читав її твори, критикував і давав свої поради. Був посередником між нею і накладниками, друкарями і книгарями, між її творами і світом. Робив це безкорисно. Так — безкорисно, як справжній друг і тільки, як друг! Завдавав брехню тим людям, які кажуть, що між жінкою і мущиною правдивої приязни бути не може. Вони були приятелями, щирими й незмінливими. Їх життя мало всі прикмети гарної осінньої погоди, тих днів, коли з дерев падуть доспілі яблука, а ліси пишаться золотом і пурпурою листків, коли ріки журливо шумлять, а сонце вдумчиво дивиться на землю. Їх осінь тривала довгими роками і слава Льоти Лінд росла. Її твори перекладали на чужі мови і скрізь висловлювали жаль, що вона так загарливо береже свій псевдонім, що не хоче скинути маски зі свого поетичного обличчя.

А вона не хотіла. Добре їй було з тим „інкогніт-ом“, з тим ровом, що ділив її від злоби дня. Знала, що з хвилиною, коли виявить своє авторське „я“, з тою хвилиною взаємини між нею, її книжкою і світом приберуть зовсім інші форми. Цікавість людська, як гівна, кинеться на її минуле, переверне гроби, перерие листи, позбірає всі сплітки по світі, щоб „людству показати правду, бо правда дорожча від усього“...

Ах, моїж ви правдолюби, мої ви добродії людства! Ви таки добилися свого, як звичайно, і як скрізь!

Одної днини її добрий приятель не прийшов до неї. Не відвідав її, як звичайно. Чекала кілька днів, а тоді поїхала до нього. Лежав недужий. Доглядала його. Хотіла віддячитися за його добре серце, за все добро, чого зазнала від нього. Бо чи міг хто більше зробити для неї, як він? Він не тільки забезпечив її матеріально і зробив панею свого часу, але й морально обновив Клявдину, вернув віру в життя, натхнув охотою до праці, був найкращою людиною, яку вона стрінула в своїй життєвій мандрівці. Казала йому це, сидячи біля його ліжка, щоб облегчити терпіння невилічимої недуги, дякувала, стискала його дріжучу руку. Пробувала малювати привабливі картини їх майбутнього життя, перший сніг, на який вони глядітимуть у двійку. Він тільки усміхався до неї, усміхом невисловленої любови.

З тою усмішкою і відійшов від неї в зимовий білий ранок, коли на вікна його спальні посипалися холодні платки першого снігу...

Не хоче згадувати тих хвилин. Занадто вони болючі для неї, а нині святий вечір, нині день її уродин, її великий день, коли делегація товариства письменників принесе їй диплом почесного члена, а всі часописи заговорять про неї...

По смерті свого друга вона мусіла зняти шолом і показати лице. Покійний записав їй свій мавток і в заповіті мусів також виявити її справжнє ім'я, як авторки творів, якими піклувався. Счинився шум. Зразу одно велике „а-а-а!“ — Не замикалися двері перед репортерами, перед критиками і товаришами пера. Стала модною, голосною, майже славною.

Так кілька літ.

А потім?

Потім, як звичайно: „ще ся той не вродив, щоби всім догодив“. І вона не могла для всіх бути однаково прихильною, ввічливою і податливою супроти їх бажань, не могла догодити рецензентам своїх нових і критикам давніших творів. Стали придиратися до неї. „Переспівує себе, нічого нового не сказала, не йде з духом часу, не працює над літературною мовою, не шукає нової форми“ і т. д. Закиди, які можна зробити кожному письменникові і які, все таки, матимуть деяку, оправдану підставу, бо кожний письменник згодом вироблює собі свій власний спосіб літературного вислову, має свою власну мову, форму, свій круг ідей. Смішно було читати, як ті самі критики, що перше не могли нахвалитися творів Клявдини, тепер обезцінювали їх. А що загал всеж таки в значній мірі піддається впливам преси і дає себе критикам провадити за ніс, так і Клявдина, чи там Льота Лінд, згодом пішла у забуття. Ще тільки деякі спілтки шушукано про неї, ще тільки дехто виявляв здивування, що вона чомусь-то почула іскру Божу аж тоді, як познайомилася з таким артистом і знавцем літератури, яким був її покійний друг Вальтер, ще тільки в „товаристві“ згадували іноді її ім'я поруч імені герцога і — тихо стало. Клявдина, чи там Льота Лінд пішла у забуття, як кожний, хто не вмів в свій час умерти, хто знудився людям, бо пережив себе. Прийшли нові події, появилися нові літературні напрями, виробився новий артистичний смак і світ забув про колишню поетку. Линяли стяжки при пожовклих вінках, Клявдина сивіла і скидалася на бабцю своїх власних портретів. „Жмуток думок“ можна було дістати тільки в більших бібліотеках

і тільки кращі історики літератури знали, хто тую книжку написав.

Тихо і наче безжурно доживала Клявдина віку у своїм власнім домі, під опікою вірної Тереси, яка нею піклувалася щиро, і про яку Клявдина не забула у своїм заповіті, зложенім у нотаря.

Аж недавно пригадав собі хтось, що в їх горі живє колишня Льота Лінд і що 24 грудня мине їй сто літ від роду. Поетка, яка дожила сотні літ, це на всякий спосіб небувала поява! І пригадав собі світ авторку „Жмутка думок“, появилися її життєписи й портрети в різних, своїх і чужих журналах, і по цілїм краю готовилися святкувати її ювілей. Особливо жінки гордилися нею. Надходили привіти з далеких країв від різних жіночих товариств і листоноші з дива не могли вийти, що старенька Клявдина, яка цілими роками від нікого не діставала листів, тепер дістає їх цілими сотнями. В часописах появилася вість, що університет у ріднім місті Льоти Лінд має іменувати її почесним доктором і що найбільше і найстарше товариство письменників уже її іменувало своїм почесним членом.

І отсе нині трьох делегатів того товариства прийде до неї з дипломом і привітом. Просила їх телефонічно, щоб повечеряли з нею і вони, чого можна було сподіватися, не відмовилися. За хвилинку верне з міста Тереса, а за годинку і подзвонять пацове. Запалають всі свічки, замигтять ялинка, пічнеться свято, на яке Клявдина так довго ждала... Свято слави!

Воно вже й почалося в її душі. Чув, як серце голосніше бється, як кров жвавіше переливається по жилах, бачить, як цвіти на шибах паленіють,

яснішають стіни, мигтять зеркала, Ерос і Психе
золотом палають, іскриться скло..., в паркеті ясний
блеск... хтось у хаті запалив тиміям... аж душно від
нього, тепло так... горячо...

— Тересо! Де ти, Тересо!... Горить!

— — — — —

Вечірні часописи принесли жахливу вістку,
що знаменита письменниця Льота Лінд у день своїх
сотих уродин, нині, на самий Святий Вечір при ко-
минку, в своїм візочку, згоріла.

Немов далекий, гарний сон
Село ввижається мені.
Хати стоять в вінку сосон
І квіти на шибках вікон
Мороз малює чарівні.

Крізь квіти видно: білий стіл,
Родина при столі сидить,
В куті сніп хилиться у діл
І дідухом прикритий піл
І пісня гомонить.

Старинна пісня! Про похід
В невідомі краї
По шуби, золото і мід, —
Похід по славу, аж на схід
У теплі вирії.

Старинна пісня! Ніби дзвін
З забутих цвинтарів,
А в ній, дивись, який розгін,
Великий гін, гень, аж над Дін
Окрилених мечів!

І щастя сміх і долі глум,
Розбурханих надій,
А в ній, чи чуєш? — грає шум
І гомін предковічних дум,
І зойк розбитих мрій.

Все, що нам снилося колись
У гордім слави сні,
Йи пропало, ділося кудись,
Забулося, нараз — дивись!
Вертають нам пісні.

*

Велика пісня давніх днів,
Мов дзвони зпід могил,
Мов брязк окрилених мечів,
Мов предків зойк, мов крик дідів:
„Добудьте решти сил!“

„Добудьте сил, бо Господь вість,
Чи ще далекий день,
Що злий за злочин відповість,
Що згине кривда, щезне злість,
Настане правди день!“

*

*

*

Немов далекий, гарний сон
Село ввижається мені,
Хати стоять в вінку сосон,
І квіти на шибках вікон
Мороз малює чарівні.

Петрусь виліз на ослін, обома ліктями сперся на скриню і гриз перо.

Перед ним лежав лист білого паперу.

Видно, збирався писати та не знав як.

Ще ніколи листу не писав, тільки чув, як Ганька татуневі листи з війни читала і як відписувала на них.

А тут і думати нема коли, бо мамуні з міста ледви не видно, а їм не треба знати, що і до кого він пише. Замачав перо, розмахнувся, але в час руку від паперу відняв. Зітхнув... — Ні, так зачинати не можна!... Великий, потужний... всього того за мало.

Чіхав головою лівою рукою, але нічого мудрого не міг вичіхати. Аж нараз йому очі радісно заблищали. — Найкраще буде так, як в Отче-наші!

Перо скрипіло, по папері лазили „літери“, як хрущі.

„Отче наш, іже еси на небесіх!“

(Такий великий викличник поставив, як батіг. Хвилину надумувався, чи не зіскробати його ножиком, але лишив. Най буде!).

„Света йдуть (писав далі) — а мама ходє і плачут. Та як не плакати, коли нас тая война так кривдит!“

(Відсапнув, прочитав написане і всіхнувся. Добре пише. Ану лиш дальше).

„Колісту, як луснув ґранат у нашу стайню, то корову на двоє роздерло, а теле тепер на ціле село реве“.

(Останнє „е“ заллялося і виглядало, як жид. Петрусь злизав і написав нове, гарніше).

„Через наше село пересунули всі народи, які де є: німці, чехи, москалі, мадяри, навіть турки. Повиїдали, що було. Мамуня як зварат кашу, то крупа крупу гонит. Омасти нема на лік. Всі на курічу сліпоту хорують“.

(Слова перлися на папір, як вівці у кошару. Петрусь не міг собі з ними дати раду. Не знав котре пустити, а котре ні).

„Нашу Ганьку також взяли були мацкалі до воська і казали, що її унтером зробе. Але вже її пустили, і тепер куди ходє, то плаче. Теле реве у стайні, а вона в хаті“.

(Таку моцну крапку поставив, що перо затріщало і мало не зломалося. Прібував лекше писати).

„Хіба тільки пожитку, що на квартирі в нас стояв дечок і навчив мене писати. І тепер я пишу і питаюся, чи таке на Різдво повинно бути? Ні голубців, ні куті, ні навіть запалити в печі нема чим“.

(Прочитав останнє речення і такий його жаль за серце вхопив, що сльоза капнула на папір. Обтер папір і очі і кінчив:)

„Ще, якби так татуньо з воська прийшли, то може би що порадили, може би хоч який патик при- таскали з ліса, бо я ще малий і не можу. І може би мамуня перестали заводити і кричати на мене за біздурно. Тому то я Тебе прошу, Господи Боже, щоби Ти казав татуня з воська до нас на свята від- пустити, а я, як виросту колись, то таку Тобі свічку в церкві поставлю, як друк, що дай Боже амінь“.

(Відсапнув і хитро усміхнувся. Ладно писав, лиш забув ще сказати, як його татуня звуть).

„А татуньо називаються Федь Крутий, Петро- вий і служе при наших стрільцях“, — шлюс.

*

Аж задихався. Нелегка річ писати лист та ще такий.

Всунув лист до куверти, лизнув язиком, сплю- нув і почав адресувати. Але як?... Хотів знов так. як в Отчєнаші, але дав спокій. Написав тільки: „До Пана Бога в небі“ і — крапка.

(Букви сами перлися вгору, буцім лізли на небо). А тоді дихав на письмо, поки не висохло і сховав до кишені.

Щоб лиш мамуня не переймили його по до- розі, побіжить на пошту і кине.

*

В сусіднім селі наші на квартирі стояли.

На фронті трохи втихло, ворога відперли, можна було про свята погадати.

У місцевого лікаря старшини на чай прихо- дили. І в карти кинули собі.

Приходив також почтар з сусідного села. Бо яка там тепер почта? Тільки слави, що скринка коло дверей.

Якось кілька днів перед святами він з листом у руці до лікаря зайшов.

— Панове ще певно такого листу і до такого високого адресата не читали, — сказав до граючих старшин.

— Ануте, нуте, прочитайте!

І почтар читав: „До Пана Бога в небі“, це адреса. А титул: „Отче наш, іже єси на небесіх“, а лист: „Света йдуть, а мама ходє і плачут. Та, як не плакати, коли нас так тая війна кривдит“, — і так дальше аж до кінця.

Слухачі зразу сміялися, але чим далі, тим більше їх лица поважніли.

— Так воно, так, навіть діти терплять, — зітхав лікар.

— А кільки їх погибло!

— А кільки ще погибне!

— Або виросте, як той хабуз!

Сотник папіроску від папіроски закурював.

— І щож ви, пане почмайстер, зробите з тим листом? — спитав.

— А щож я можу зробити? До Бога не понесу. Я того хлопця, що писав, знаю. Йому шість літ, а мудрий, як старий.

— І все таки пише.

— Ще й як. Як хочете, то візьміть собі цей документ часу до свого воєнного архіву.

Сотник надумувався хвилину.

— Ні, панове, ми зробимо ось що. Пане товаришу, — звернувся до адютанта, — напишіть прохання до команди, щоб Федя Крутого відпустили на свята до дому і долучить цей лист.

*

І Федь Крутий прийшов до дому на свята.

Приніс консервів, цеголку російського чаю і два фунти цукру.

Обтулив загатою хату, полатав якось розбиту стайню і притаскав з ліса патик.

Крутиха пообтирала сльози, Ганька перестала ревіти, бо за неї теля в стайні ревіло.

Як сіли до святої вечері, то Петрусь не втерпів:

— Я щось знаю,— почав, але вкусився за язик і тільки на образи вдячним оком дивився.

Пята година. Сутеніє.

На майдані, де ще нині рано стояло так багато ялинок, ніби ліс цілий прийшов до міста на свята, тепер лиш перебірки торчать.

Їх ніхто вже не прибере свічками і чічками і до них діти не будуть підскакувати і плескати в долоні.

Заїде віз, що сміття вивозить з міста і — „будь ласка, сідайте! Поїдемо!“

Але покищо, торг ще не вгаває. Продають дешевше, а все таки продають.

— О, бо то є, прошу я вас, такі, що вмисно до самого вечера чекають, щоб за півдурно дістати.

— Є, і не бідні!

— Гадаєте тая, о, бідна? Два кіля щупака купила, а за ялинку золотого дає. Сорому люди не мають.

— І не бояться гріха.

— Ая, бояться. Ану, лиш відверніться...

Політує сніжок, туляться тіни до мурів.

— Що хочете за тую калічку?

— В мене не шпиталь, я добрий товар продаю.

— Пів золотого беріть. Більше не варта.

— Хто? Ви, чи ялинка?

Гість відходить. Торговець притупує ногами, бо мороз. „Калічка! А щоб ти окалічив ще нині!“

Перша зірка вискакує на небо.

Переганяються авта по місті.

*

Під ліхтарнею двоє дітей. Дівчинка літ десяти і хлопець шестиліток. Зпід хустки і зпід шапки зачервленені носики торчать; світяться очі, її сині, а його чорні, як вуглі.

Ними вони просто їдять одну ялинку.

Лежить у снігу, забута, а така гарна.

Боже! Якби так її дістати! То були-б свята раз!... Але в них лиш 35 грошів. Цілий місяць складали. А купець такий сердитий, так лається...

*

Побачив їх.

— А вам чого? — кричить.

Діти поштовхують себе:

— Ну, говори, Ганю!

— Ні, кажи ти, Петрусь!

— Найби я так пішов, то тиб собі купив, правда? — пристає до хлопця купець.

— Я так не хочу. — борониться Петрусь. — Я за гроші.

— За гроші? А кільки ти їх маєш?

Петрусеви страшно казати.

— Ну! Кілько? — кричить купець. — Кажи!

— Трицять п'ять... — пробубонів хлопчина.

— Золотих?

— Ні, грошів.

— А щоб тобі трицять п'ять колько, нездаро. Замість купити собі бараболь та набухатися, щоб свята памятав, таке, о, захочує ялинки. Я тобі дам таку ялинку, що...

І вже замахнувся був на хлопця, як нараз рука опустилася і задеревіла.

*

Він також такого хлопця мав. Три роки тому, якраз на Святий Вечір, зашморгнуло його. Ходив би був до школи, мав би шість літ, як цей. Навіть подібний. Так само дивився і голосок такий.

— Чого втікаєте? — крикнув за дітьми. — Верніться! Ялинка ваша. Возьміть собі задурно.

*

Боже ти мій, як вони її несуть.

Не несуть, а летять з нею, як на крилах.

— Не лети, Ганусю, бо впадеш!

— Як впаду, то встану, овва!

— Ти, але ялинка...

— Правда.

І вже ідуть поважно і журяться.

— Наша хата мала й низька, може навіть не влізеться ялинка?

— То підітнемо.

— Також!... Таку ялинку!

*

Вбігли в браму, майнули крізь подвір'я і щезли в сутеринах, як двоє мишенят у норі.

*

Я певний, нині ніде не буде такої пишної ялинки, як у них.

Ні в тій палаті, де від полудня працює монтер, щоб почіпити сто електричних свічечок, ні в вілі, де на самі цукорки витратили сто золотих, ні в бан-

кира, який за тисячі накупив святочних дарунків,
— рішучо ніде!

Бо Петрусь і Ганя приберуть свою ялинку
прикрасами, яких за жадні гроші не купиш, при-
красами, які виходять з рук найбільших мистців:
бажання і уяви.

* * *

Дідух, ялинка, свічечки,
Золочені горішки;
Трояндами цвітуть щічки,
Дзвіночком дзвонять смішки.

Пустують діти. А в куті
Сидить дідусь на лаві.
Зі стін всміхаються святі,
Бо раді тій забаві.

Нараз: хтось ходить під вікном!
Хтось сперся на загаті...
Втихомирилося кругом,
Пішов мороз по хаті.

Дідусь вікно перехрестив:
„Ніщо. Звичайні речі.
Це дух Івана приходив
До нас, на Святий Вечір“.

— Тобі все ще, Олю, здається, що Стефан не на війні.

— Чому, прошу мамі.

— Бо на вісім осіб накрила, а нас лиш семеро в хаті.

Оля хотіла восьме накриття забрати.

— Лиши! Може хто голодний прибеться.

І паня Стецишинова почала розливати борщ по тарілках, важко зітхаючи, що Бог не дає так, як люди собі бажають. От хочби в них. Ще перед трьома роками збиралися Олю віддавати за Стефана, аж пішов на війну і вже третій раз сідають без нього до святої вечері.

— Иди! — звернулася до Олі, — і проси тата і хлопців до вечері!

Але хлопці і без прошення прибігли.

— А це для кого восьмий таріль? — спитав наймолодший.

— Для тебе два, — відповіла, зітхаючи мати.

Отець Стецишин узяв таріль з просфорою:

— Вам хіба пильности побажатиб, — сказав до своїх чотирох синів, гімназистів. — Нічого більше вам Бог не пощадив. А тобі, — звернувся до Олі, — я навіть не знаю, чого тобі бажати.

— Щоб Стефан скоро вернув, — підповіла йому жінка.

— Щось також кажеш! Знаєш, що воно неможливе.

— У Бога все можливе, — відповіла їмость, забираючись до борщу.

Розмова не клеїлася. Рибу їли мовчки, бо риба німа. По рибі прийшли голубці й вареники троякі. Наготовили дванацять страв, бо отець Стецишин зберігав старі звичаї: — Дерево росте не тільки вгору, але і вглиб, — казав. — Галуззя і листки, це наше знання і досвід, а народні звичаї, це коріння. Чим корінь глибший, тим дерево сильніше.

Оля про Стефана думала. Ми тут смачні страви їмо, а він у стрілецьких ровах мерзне. Може кулі над ним літають...

— Що тобі, Олю? — спитала її мати.

— Нічого. Мені здавалося...

— Що хтось приїхав?

— Мені також.

— І мені.

Хлопці вибігли на ганок. Задудоніли підкови, загавкав пес, скрипнули двері, — він, Стефан!

Алежбо змарнів! І прибілд, став такий, як снасть. І ніби виріс. Це робить однострій.

— Оля мабуть не дуже то втішилася мною, — жартував, вітаючися Стефан.

— З радости оніміла, — відповіла за неї мати. — Сідай, Стефане. Оля і для тебе накрила. Бачиш? Тарелі, ложка, вилки, все, як треба. Знала, що ти приїдеш.

— А я не знав. Це лиш припадок, що я нині у вас. Мав доручене одно діло в запілля. Упорався з ним скорше, лишилися два вільні дні, — гадаю собі: скочу до вас. І — скочив.

— Велику ти нам приємність зробив. Але їдж, їдж, Стефане!

— Спасибі... Не можу... Дивно так... За малу хвилину, був би вас не побачив... По дорозі стрінувся я з ворожою стежею.

— І що, і що? — допитувалися хлопці.

— І вона лишилася там, а я, як бачите тут.

Але хлопцям було того за мало. Не давали Стефанови спокою, щоб розповів усьо.

І Стефан розказував, якто він, минаючи Вовчий Яр, побачив під лісом ворожу стежу, як повернув на бік, сховався у ліску, вискочив з нього й повернув попри цвинтар. Гадав, що змилить слід. Та де там! Як минув цвинтар і озирнувся, то побачив, може яких триста кроків за собою одного, а там другого і — третього ворожого їздця. Не хотів стріляти, бо на святий вечір їхав.

— А я стріляв би, — озвався один з хлопців. — Як війна, то війна.

Стефан похитав головою:

— Наскучило. Як стріляєш з ровів і бачиш перед собою, десь далеко, не людей, а ніби ляльки, якими суває невидна рука, то ще-ще, але стрінутися з ворогом віч-на-віч і посилати йому кулю,

знаючи, що вона не хибить, це вже менше приємно, а на святий вечір тим більше.

— І ти не стріляв? — спитало кілька голосів нараз.

— Ні. Аж вони перші почали стріляти. Тоді і я вже боронився.

— І попав?

— Не знаю. Мабуть так. Бо не гнали за мною. Щось чорне лежало на землі і стогнало... Не питайте... Добре, що я між вами. Тепло, гарно, так мені добре тут. Так...

І Стефан захитався. Припали до нього, підтримали і як неживого занесли до сусідного покою, на канапу.

*

Аж тут побачили, що з правого чобота через холяву переливалася кров, як червоне вино через чарку налиту вщерть.

Розрізали холяву і як уміли затамували кров. За годинку приїхав лікар з сусідного місточка.

— Куля не нарушила кости, крізь мязи пройшла. Добре, що холява тісно прилягала до ноги, все таки трохи уплив крові спинила. Білля чисте, тіло здорове, дасть Біг на тім скінчиться.

Стефана хотіли переносити на ліжко до го-стинного покою. Не згодився. Казав, що йому й на канапі добре.

— В Крегульци весною цирулик дядькам більше крові пускав, — жартував. Вдавав веселого і бадьорого, щоби їм свят не псувати.

— Чомуж ви не світите ялинки? Хочете, щоби я встав і засвітив?

Хлопці засвітили.

— Гарно! Куди краще, ніж у стрілецьких ровах.

Пригадав собі Карпати. І там горіли, не ялинки, а ялиці і не так. Ой, ні!

— Кажуть, що ялинка, не наш, а німецький звичай. Або я знаю! У німців вона також мабуть не так то давно відома. Там колись укладали піраміди з полін. Та, якби й не було, ялинка гарний звичай. Лиш мені ті свічечки нагадують наші офірки в церкві. Навіть в ескімосів є щось подібного.

— В ескімосів? — здивувався отець Стецишин.

— Так. Як літом погине на ловах ескімос, то зимою, якраз коло нашого Різдва, втикають у тому місці, в лід свічечки і запалюють їх. Гадаю, чи й ціле Різдво не було колись святом померших. Кутя, останки страв для духів, тощо.

— Може це тільки в нас такі звичаї?

— Ні. В Англії також лишають страви для духів біля коминка, але там ще й омела є.

— Омела? Що вона спільного зі Святим Вечером може мати! — дивувалася Оля.

— Чіпають її до стелі, там, де висить лямпа. А, як дівчина забудеться і стане під омелою, то її вільно поцілувати, з чого, розуміється, хлопці радо користають.

(Все ще веселого вдавав, хоч як тяжко було).

Оля глянула на нього і замовкла.

Мовчки обоє дивилися на ялинку.

Пригадувалася казка Андерсена.

Хто з нас, дивлячись на ялинку, не пригадує собі тої гарної казки?

Приберуть, причепурять, тішаться нею, а по святах обдеруть з прикрас і викинуть на сміття, або сплять.

— Може і нас таке чекає, — погадав собі Стефан, вдивляючися в горючі свічечки.

— Отся, — показував Олі, — це за Остапа Липу горить. Над Липою поляг. Тихий був. Тільки й висувався вперед, що в бою. Тільки мого і чути було, як на охотника голосився. І так тихо сконав, як тая свічка згасне за хвилину.

Вітер снігом обліплював шибки, ніби вишневий цвіт з дерев стрясав.

— А ця червона, що так гордо на гилячці чіпить, це за душу мого доброго друга, Павла Стрілецького. Чуда зі своїми гарматами творив. В останнім бою всі подались назад, він один здержував ворогів. Останній поляг... Честь тобі, Павле, ще не вмерла... честь.

Хотів випрямитися, встати, руку до шапки прикласти, але тільки кинув собою і повалився горілиць.

На порозі

Перейшов Збруч і почув дим зпід рідної стріхи. Та це йому лиш так здавалося, бо села ще навіть не було видно. Лежало в подільським ярі, як дитина в маминім подолку. Тільки хрест на церковній бані мигтів понад снігами.

Ніби хрест відірвався від церкви і йшов кудись на святий вечір.

Аж і він погас і стало темно.

Петро Блин počував себе, як комахка в мішку муки. Вже давно збився з дороги і балував снігами. Колиб ще ноги здорові! А то: одну передіравила куля, що можна туди воловід перетягнути, а в другій гостець сверлом вертить.

І мандруй тут такими ногами!

Як Бог якого чуда не зішле, то Блин заковязне і ані рідної хати не побачить, ані не покушає куті.

А так хотілосяб!

Дванацять літ товче ним по світі. Де він не воював, з якої печі хліба не їв, з якого корита води не пив? В неволі на Сибірі був і цілу Азію пройшов, утікаючи з неї!

А тепер ще тільки того бракує, щоби обімлів до решти та впав у сніг і заковяз може десь недалеко свого власного плота.

— Гей, хлопе! Хлопе! — гукнув сам на себе і не йшов, а біг до того світла, що нараз заблимало йому перед очима.

*

Задиханий увалився в коршму:

— Добрий вечір!

Глянув на жида, на шинквас і на обдрапані стіни:

— Ігі, це не наша коршма!

Жид зпід ока позирав на гостя.

Кожушок з вируділих, сибірських лошаків, полатані юхтові чоботи, сива смушкова шапка — чи дати йому горівки, як захоче, чи казати, щоби перше платив?

Блин струшував борульки з вусів і з вій.

Жидівський наймит чіхався до одвірка. (Старий, затабачений, сорочка, як дорога).

— Ви не тутешний? — повернувся шинкар до Блина.

— Бачите, що ні.

— З Гамрики?

— З другого кінця світа.

— Ну... ну...

— От, краще дали би порцію горівки та якого-селедця.

Горівка була слабша від самогону, але не дерла так по горлі, а оселедець смачний, шабасовий.

Заплатив, сховав решту з доляра і спитав, чи далеко до Рогу?

— До Рогу, паноньку, — схопився наймит, — як добре йти, то за годину будете. Біз поповий ланок, на мурованку, долом-долом, а там вже і Ріг недалеко. Але ви не тутешні, так, щоби не зблудили. В нас тепер і на вовка наскочити не важко.

— Ой-ой! — притакнув коршмар. — Щоби я тільки долярів мав, кілька їх тепер ходит. Ото вже треті свята йдуть...

— Четверті, — поправив наймит, а коршмар подумав і притакнув: — четверті свята йдуть, як переходив туди чоловік з Молдави і на вовка на-ткнувся.

— І що? — спитав Блин.

— Хлоп був, як медвідь, і поборов вовка.

— Тепер він, паноньку, — встряв у розмову наймит, — тепер він, цей молдаван, такий пан, що ну! Пристав до Блинової Ганьки і так їм, кажу вам іде, як з платка.

— Якто пристав? — крикнув Блин.

— А якби? Зразу мешкали так. Вона газдиня, а він буцімто наймит. А за який там час Ганька дістала папір, що Блин рахується неживучим і пібралися. Вже собі і два шнури поля докупили і тю-тютон садять, дитинку мають, а-я!

*

Блин мовчав. В душі йому кипіло. Його жінка, Ганька, віддалася? За якогось молдавана, а він, Петро Блин, тепер що?!

Нараз:

— Ануте, дайте нам дві порції горівки, алемоцної, як сто чортів!

— Чисте бонгу, — відповів коршмар, — а кращих селедців, то ви і в Ростові не дістанете.

Блин кивнув на наймита:

— Пийте, діду! Оттакий то наш Святий вечір, щоби наші вороги кращого не мали!

Дід обтер рукою рот і хвалив, що моцна. Блин казав ще по одній дати:

— Шляк би їх трафив з такими святами і з долею такою! — і чаркою жбурнув на землю.

Коршмар видивився на нього:

— Ну?

Блин кинув п'ятку, решту дав дідові і насунув шапку на вуха.

— Будьте здорові!

Від порога вернувся:

— Дайте ще пачку сірників.

*

Сам не знає, як він до того Рогу прийшов.

У селі було тихо, так тихо, як лиш на святий вечір буває. Навіть пси не гавкали, бо і їх до хати пустили. Загумінками до свого обійстя підійшов і до хати, як злодій підкрадався.

Хата загатою, як кожухом обтулилася. Тепло їм... З вікон вискакувало світло, а від плота і від дерев лягали тіні.

Зирнув у вікно... Білий обрус, з мисок куриться страва, в циновім ліхтарі свічка.

І йому свічки засвітилися в очах...

Ганька коло скрині сидить. Їсть голубці, на колінах дитина. В неї пішло. Рум'яне, чорнооке, веселе. А за скринею він, молдаван. Хлоп, як медвідь, а на Ганьку дивиться м'ягко, як дитина.

Добре їм. Смачно, безпечно.

А Блин що? Хіба він хату з доброї волі кинув? Хіба він поля не пильнував, не робив, як той віл, не гарував?

І добув з кишені сірники...

— Щоби лиш перший загорівся, полетить червоний когут. Злопотить крилами і запіє вам такої коляди, що — ну!

Скостенілими пальцями відчиняв пачку і сіркав... Бо що йому робити? Прийти до хати і битися з тамтим, казати своє ту право, я ту пан?

— Тамтой, як звір, а ти що?

Вогник мелькнув і згас. Блин присів і розщипив кожух, щоб сірник від вітру заслонити. А вітер ще сильніший повіяв і з другого кінця коляду проніс. Молоді, хлопячі голоси „Бог предвічний“ співали. Ніби коляда бігла і витала його. Пригадувала давні часи. Ось він дитиною з батьком-мамою в тій хаті до Святої вечері сідає. Батько кутею до стелі кидає, діти квокають у сні.

— А чого Ісус з неба зійшов і в стаєнці родився? — питає Петрусь мамі.

— Бо хотів, щоби всі діти були такі, як він, щоби любилися і кривду собі прощали.

Все собі пригадує Блин, усе.

І здається йому, що там за скринією не Ганька зі своєю дитиною сидить, а його покійна мати з ним і так добре дивиться на нього, так любовно...

*

Жбурнув сірниками в сніг і мов окаяний пуднув собою, сам не знаючи куди.

Не бійся споминів. Ти не дитина!...
Була така, як нині, біла днина,
Як нині сніг, мов лебедині пухи
Лягав на ниви, — дерева, мов духи
Являлися в імлі, здовж сонної алеї
То, як гіганти, то знов, як пігмеї.

Мов два вужі повзли снігами сани,
Мороз скрипів дивними голосами,
Дорога рівна, грубо снігом вкрита,
Глушила гомін кінського копита,
Сойки з стовпа на стовп перелітали
І телеграфічні дроти тихо грали.

Нараз Михань звернув румяні лица,
Націпані морозом: „Ось дзвінниця,
Ось наша хата... Війо!“ І коні з гірки
Рванули так, що не потреба й чвірки.
(Мабуть і їм до стайні дуже спішно)...
Згадаеш, й сумно робиться і — смішно.

Чогож так дуже ти спішивсь до хати?
Цеж попівство було, а не палати.
Ані то гори, ані то Поділля,
Шість днів робочих, семий день неділя.
Як заметіль, то хата на подвірі
Стоїть в снігах, немов десь на Сибірі.

А в заметіль таку роби, що хоч ти!
Ані в сусідство їхать, ні до почти
Добитися, щоб прочитати „Діло“, —
Хіба селу віддаш себе всеціло,
Пізнаш його і радости й турботи
І разом з тим довідаєшся, хто ти.

Бо ти не той, що був ще вчора в місті.
Тамтой пропав, згубився десь без вісті,
З „сецесією“, з духом каварняним,
І з колотом мійським, турботно-п'яним,
З годинником в руці, з тим „треба“, „мушу“,
Що думку путає і сушить душу.

Ти нині іншим став. Був у стодолі
І на ріці насовгався доволі,
В лісок збігав там, де рубають стоси
І дивувався, що дівчата босі
По снігу бігають і снігом бються,
А з хат курних дими так гарно вються.

Так, так. Мабуть і рідний дим, мій друже,
Для тебе не чужий і не байдужий.
І сосни ті стрункі, що перед ганком
Під вечір чорні, а рожеві ранком,
І берести в ліску і церква і дзвінниця, —
Те все тобі і в гробі ще присниться.

А шож казати про людей? Ти з ними
Колись блукав шляхами казковими,
На Купала в лісах шукав чар-зілля,
І почував таємне задовілля,
Коли Дракона (бий-го Божа сила!)
Іванова десниця побідила.

Ти з ними мандрував крізь нетри-звори
У Лади храм і в Довбуша комори,
Аж у Сокільської княгині царство,
Де довгим сном спить втомлене лицарство.
Чекаючи, пок гуцул-цар їм скаже:
„Гей, нуте легіні! Вставать пора вже...!“

Що? Ти забув? Та ні! Жартуєш, друже!
Усе, що ми дітьми любили дуже,
Понесемо, мов спомини найкращі
На другий світ, бо мрії, — непропаші, —
Як казкове, незримо дивоквіття
Цвітуть в душі казки тисячеліття.

Якщо їх чуєш в своїм серцю, брате,
То не страшні для тебе ні гармати,
Ні бурі рев, ні туркіт пропелера,
Будемо завтра, бо були ми вчора,
Будемо вічно, бо кінця не має
Усе, що з віри в правду виростає.

— — — — —

Так ти вертаєш з міста... В усі грає
Джезбенду шум і туркоти трамваїв, —
Сплітки, газети, векслі, — мрака сіра...
Перехрестись! Доїхав до подвіря...
Ах, як ті вікна в хаті ясно сяють!
Злізай! Біжи, бо там тебе чекають!

Доктор Стефан Русович вставав о годині восьмій рано. До девятої одягався і снідав, о 9 відбирав пошту, прочитував листи і відписував на них, від десятої до першої приймав хорих, а в першій як пішов на обід, то вертав аж пізно в ночі, деколи над раном.

Недужі зверталися до нього з повним довірям, знайомі й товариші любили його за людяну вдачу, а сам він про себе казав: — Не краду, не вбиваю, за все готівкою плачу. *Mein Liebchen was willst du noch mehr?*

І нині він так само збудився в годині восьмій, викупався, вбрався, випив снідання і казав собі подати пошту.

П'ять хвилин по дев'ятій сидів у вигіднім фотелю, коло нього стояв японський столик, а на ньому лежала купа газет і кілька листів.

Пан доктор брав один по другім, розтинав кістяним ножиком куверту і читаючи, всміхався, крутив на знак задоволення дбайливо плекані вуса, або поважно хмарив високе, недурне чоло.

Були то переважно листи від знайомих віденців і відемок, товариського або ділового змісту, незворушливі і не байдужні, от такі собі.

Зі своїми земляками Русович майже не листувався. Родичі померли, від родини відчувився і — мав спокій. Часописи тримав також самі німецькі. Тільки одинокий „рутенський“ денник нагадував йому колишню „галицьку мізерію“.

(Як мило згадувати біду, яка минула і ніколи вже не верне!).

Той „рутенський“, як він по старій звичці казав, денник, то була остання нитка, яка його вязала з рідним краєм. Не будь тієї нитки, то він почував би себе віденцем з крові й кости. А так „Діло“ нагадувало йому, що він син бідного, галицького селянина.

Нічого легшого, як тую нитку прірвати і непотрібною згадкою не псувати собі гарного настрою. І Русович не знає, чому він ще того до нині не зробив. Може „Діло“ стало одною із його старокавалерських звичок, може цікавився новинками, які воно приносило, а може... Так тоді, прочитавши листи й переглянувши німецькі часописи, розірвав онаску рутенського денника. Як звичайно від „Новинок“ почав. Там вичитав, що завтра святий вечір і „Діло“ наявиться аж першого дня по святах.

Святий вечір... і Русович випустив з рук газету. Святий вечір... і задумався.

Святий вечір... такий з борщем з ушками, з голубцями, з кутею, з дідухом і ялинкою, правдивий, наш святий вечір. Пригадуються якісь давні, дуже давні часи і стає на душі святочно і забуває чоловік про злобу дня, і переноситься духом в якийсь кращий світ.

Святий вечір... в тім щось є, ні, кажіть собі, що хочете, в тім щось є!

Пан доктор давно позбувся „рутенської шлямазарності“, того нарікання на світ і на людей, того скимління, що нагадує відпустових калік, він кріпко вірив, що рутенцям було би багато краще, якби вони позбулися хоч трохи свого надмірного ліризму і тому він дуже здивувався, звідки в ньому взявся цей плаксивий настрій.

— Святий вечір, в тім щось є!

Закурив знамените трубуко, розперся у фотелю і снував думки на цю тему.

Буде тому якраз п'ять літ. Він тоді кінчив медицину і хотів чимскорше здати останній ригороз, щоб стати лікарем. Нехай хоч на старости літ потішаться його батько й мати, що мають сина доктора.

Та не судилося їм діждати тої потіхи.

Як прийшла зимна і мокра осінь, повмирали обоє. Він навіть на похорон не їздив, бо не було як і коли. Місцевий парох не радив його тягнути в таку далеку дорогу та ще перед останнім іспитом. Зате запросив його на свята:

— Приїдете до нас, пане докторе, та най вам здається, що їдете до своєї власної хати, бо ми на вас дивимося, як на сина.

І він поїхав.

Завтра п'ять літ мине від тієї хвилини, як він, закутаний в „єгомостевий“ медвежий кожух, припо-

рошений снігом і з обмерзлими вусами віхав на по-
півство в Розпукові.

Завтра п'ять літ. Як той час скоро минає! Як тепло було в тій сільській, старосвітській хаті, як чисто і привітно! А як його там радо витали, мов не знати якого гостя!... І йому стало глупо, що ті люди були для нього такі добрі, а він...? Або він що? Нічого нечесного не зробив, нічого такого, чого мусів би стидатися.

Панна Оля накривала стіл до вечері. І, чи той поспіх, з яким вона зносила тарілки, чи праця передсвяточна і горячо в пекарні, чи може... досить, що румяна була, як яблучко звернене до сонця. Ні, ще краще, але Русович не міг кращого порівняння дібрати.

Він помагав їй у роботі, а краще сказати, спинав, навіть збив одну тарілку.

А як накрили стіл, то пішли виглядати першої зірки. Як діти. Бігали від вікна до вікна і визирали, чи не сходить. Перечилися, звідки зійде. Він казав, що від села, а вона, що знад ліса.

Аж і зійшла, але над цвинтарем, бліда і тиха, як сирітська доля.

Русович добре тямить той момент, як вони обоє стояли біля вікна і мовчки дивилися на тую першу зірку. Стояли близько себе, бо близькі були собі серцем, гадками, і бажаннями, які в ту хвилину слали до першої зірки.

Завтра п'ять літ мине.

І щож здійснилося з тих мрій і бажань і взагалі, що він зробив за цей час?

Вирвав кілька сот зубів і випив кілька бочок пива. Ось тобі вислід п'ятих років життя, п'ятих щонайкращих, мужеських літ.

І який-же буде його завтрішній святий вечір?

Велика вепрова з картофлею і капустою, кілька гальб пива, кілька масних дотепів у мужеськім товаристві, потім може підозрілої вартости каварня, а врешті, добре по півночі поворот до дому і чотири пусті стіни.

Ні, так довше не може бути! Невжеж це життя? Невжеж він на те двадцять літ учився і двадцять іспитів здавав?

Кинув недопалене трабуко, відсунув столик і пустився по хаті нервовою ходою. Він, що був такий зрівноважений і спокійний.

...Поїде. Нехай діється що хоче, а він таки поїде. Якто? Щоб він не мав такого гарного, свого, святого вечора? Такого з кутею, з дідухом, з сіном, і, і... з панною Олею. Так, з панною Олею. Або що? Чому він не має признатися перед собою, що вона йому не байдужа, що вона не те, що тутешні його знайомі, віденки.

Поїде. Виїде нині вечором, а завтра буде в Золочеві. У Золочеві зїсть обід, возьме фіякра і на вечір стане в Розпукові.

А хорі?... Деяким вичистить зуби, затроїть, заложить провізоричну пльомбу, а інших відішле до свого товариша. Він і так не має роботи.

Задзвонив на служачого і казав ладити валізу.

— Яку?

— Тую велику. Їду на кілька днів.

Служачий витріщив очі, якби сам собі не вірив.

— Їду на кілька днів. Розумієш? — повторив доктор.

— Розумію.

— Ну, то рушай!

На другий день перший раз від пяти літ зішло йому сонце над рідною землею. Перший раз від пяти літ побачив рідні села і почув рідну мову. За той час звик до Відня, до його величавих будівель і до живого руху на широких, асфальтованих вулицях.

Тому то наші села зі своїми бідними хатками і зі своїми крутими, вузькими вуличками видалися йому ще куди мізернішими, ніж колись.

Дивувався, що діти босаком бігають по снігу; що жінки двигають воду, як ослиці, совгаючися по дорозі. Він бачив, як вони вгиналися під коромеслами і, як лікар, уявляв собі наслідки тієї праці на їхній фізичний устрій.

Стара біда! Лиш одно його вдовольало: тут люди мали здорові, білі зуби.

Коло Перемишля стало цілком ясно. Сонце озолотило верхи дерев і церковні хрести. І тепер побачив Русович одну велику зміну. Запримітив, що давні, дерев'яні церкви, маленькі, але гарні, стилеві, мовби під землю позападалися, а на їх місці повиростали куди більші, банясті, кремезні і такі подібні до себе, мовби їх з одної фабрики спроваджували і вмуровували в землю.

Біля них стояли звичайно також муровані, нові парохії, від яких ще нужденніше відбивали селянські, соломною криті хати.

Визираючи крізь вікно вагону другої класи, питався сам себе, хто відчинить у тих хатах маленькі, вічно замкнені віконця і впустить крізь них більше світла й повітря? Хто допоможе мешканцям тих хат побудувати собі нові, кращі домівки, де вони могли би мешкати й жити, як мешкають і живуть селяни в західній Європі?

А поставивши собі таке питання, почував себе винуватим, якоюсь мимохітною, а всеж таки великою виною. Було це почуття, якого він через літ п'ять у своїй свідомості не помічав, почуття, що межувало з тим „рутенським ліризмом“, перед яким він так завзято боронився. Мимохіть пригадав собі свої власні молодечі мрії, свою охоту служити народній справі і може перший раз у життю побачив бездонну прірву між наміром і ділом.

Пригадав собі Олю, як вона підчас свят перемішлася з одним із своїх сусідів, відомим із своїх перестарілих переконань і поглядів на суспільно-політичні справи. Пригадав собі, як тая молоденька, чотирнацятьлітня дівчина побивала свого противника ясністю гадок і щирістю гуманних почувань, своєю найсильнішою зброєю. Чув, що правда була по її боці, бо до життя треба поривів, треба ідеалів, інакше чоловік худобіє, так, як приміром... але не докінчив.

Чим далі йшов, тим більший неспокій обгортав його, як ученика, що їде зі школи на свята до батьківської хати. Пробував читати німецький легкий роман, що купив собі на двірці у Відні, але та лектура не достроювалася до оточення. Чув, що тут треба би свою книжку читати, а він від матори своїх книжок не бачив. Взагалі на белетристику дивився згори, а на рідну тимбільше. Перестаріла, як ціле наше життя. Так... але, якже її обновитися, розвинути, дорівняти чужим літературам, коли такі, як він не будуть купувати й читати своїх книжок? Ті думки ще гірше його бентежили. Хотів чимскорше бути в Розпукові, бо аж там він заспокоїться, почує себе таким, як був колись.

Чогож ті галицькі залізниці так ліниво ходять? Добрими кінями можна би заїхати скорше!

І знов питання: чому він властиво так дуже нині спішитися, адже п'ять літ сидів у Відні і про той Богом забутий Розпуків навіть не думав... Як воно могло бути?... Чому його не скортіло рік тому, два поїхати туди?... Дивно...

* * *

Аж і Золочів!

Ну, славити Бога! Тут він уже, як у себе в хаті. Знає кожний кут, кожне дерево, кожну стежку. Казав забрати свою валізу і нести до ф'якра. Але в сінях сталося з ним щось просто неправдоподібне — напад жидів.

Чотирьох синів Ізраїля кинулося на його валізу, а кількох інших тягнуло, рвало перестрашеного доктора.

— Я вельможного пана за дві коруні завезу до міста.

— Мої коні ліпші, его півтора-кінь по дорозі здохне.

— Най ясні пан сідає на муй повуз. Такого повуз і ві Львові нема.

Доктор насилу вирвався з рук напасників і приступив до торгу.

— Чистий напад — нарікав — і то в білу днину.

— Ну, який напад? — толкували йому сини Ізраїля, — ми поридні люди, ґешефт є ґешефт, куждий хоче нині заробити.

Стративши чверть години часу на переговори, доктор вибрав що найкращий повіз і найменше худі коні та казав везти себе до Роскопфа на обід, а звідти до Розпукова.

— До єгомостя?

— Єгеж... А знаєте дорогу?

— Хто має знати, як не я?

— Ну, то їдьте.

Повіз застогнав, щось у йому заскрипіло і за-
дзвонило, візник захитався на козлі, замахав бато-
гом, спустив його на ребра своїх коней і Русович
двигнувся з місця.

— А чого то підручний так дригає ногою? —
питався жидка.

— То він так зпочітку, а як вийдесі, то
летит, як птах. Пр-р-р.

Якийсь „пасажир“ чекав з клунком у руці
і тарабанився на козел, біля фякра.

Русович хотів противитися, бо то фякер не
омнібус, але погадав собі, що гість заслонить йому
коні і він не буде видіти, як їх фякер по ребрах лу-
пить і — дав спокій.

— Але більше нікого мені не беріть, я цілого
фякра наймив.

— Ну, ну!

Русович давно не почував себе в такім дивнім
настрою, як нині. Пригадалися колишні балагули,
їзда мало що не на дишлі і на розворі за кілька
грайцарів. А нині він сидить у повозі, — який той
повіз є, такий є, але повіз, — обтулився футром,
закурив своє трубуко і їде на святий вечір, до Олі.

На дворі невеличкий мороз, грають телеґра-
фічні дрти, сойка зі стовпа на стовп перелітає, ніби
дрочиться з ним, хто з них скорше в Розпукові
буде, а він розглядається по полях і лісах, по се-
лах і загородах, яких так довго не бачив.

— Витайте старі, добрі друзи! Ось я знову
між вами. Гадаєте, що забув про вас? Куди? Таже
я ваша дитина. Велике місто взяло мене в свої о-
бійми, я був молодий, не вмів опертися йому і —
відбився від вас. Але тепер будемо бачитися час-

тіше, а може, може я і на все до вас приїду, — побачимо.

Дзвінки дзвонять як на процесії, підручний дійсно ніби розійшовся і повіз доволі скоро котиться по гладкій, злегка тільки снігом припорошених, дорозі.

Цікавий я, що старі скажуть, як мене побачать? Здивуються, ясна річ, що здивуються, а потім стануть оглядати з усіх боків, чи дуже я змінився. Вирівнався, змужнів, споважнів, — хвалитимуть. А тоді добродійка потуплює в кухню, щоб скорше давати вечеру, бо я голодний, а отець добродій засипить мене питаннями про Відень, про парламент і чи буде війна.

А що скаже Оля, як побачить його?... Пригадає йому ті давні часи, коли вони бавилися в саді і говорили собі „ти“. Певно, що так... А не знав, чи дуже вона змінилася? Всеж то таки п'ять літ. Тоді мала п'ятнадцять і ходила в короткій суконці, а тепер має двадцять і вона вже панна. Мабуть виросла, споважніла. Але очі ті самі лишилися, вдумчиві і буцім сумні і ту саму веселу усмішку на устах має. Цей контраст все його брав за серце і він не хотів би, щоби вона змінилася. Ні, ні, нехай буде такою щирою і природною, як колись.

З такими гадками вїхав на попівство в Розпукові. Той самий прикрий заїзд, той самий пес гавкнув на них кілька разів, як за напасть і пішов спати до буди і той самий пастух ніс сіно для коров, бо то нині Святий вечір і худобина має також смачніше зїсти. Він ще їм і хліба до цебрів накрипить.

— Пр-р-р!...

Доктор зліз, відчинив скрипливу фіртку і пішов на ґанок. Нові сходи. Тамті, на яких вони не-

раз плече об плече до місяця сиділи, мабуть зігнали. І двері також нові. Тамті були білі, а ті помальовані на темно. Потиснув за клямку, застукав, відкашельнув, — нема нікого.

Застукав до скляних дверей і почув, як йому серце сильніше стукнуло в грудях.

У відповідь ізза угла хати вибігла боса дівчина і, спускаючи соромливо очі додола, на силу пробубоніла:

— Най пан ідуть навколо, бо туди замкнено.

Пішов за нею. В сінях привітала його кухонна пара, приправлена запахом вареної риби, борщу і сливок.

Тут скинув кальоші, в канцелярії футро і увійшов до гостинної кімнати, яку салею звали.

Не змінилося нічого. Тільки все змаліло і змарніло. Між вікнами та сама канапа, рипсом в цвіті крита, перед нею килим, також у великі китиці, шість фотелів, зеркало в золочених рамах з птицею в горі, що виноград клює, кілька образів на стінах, кілька вазонків на вікнах і — кінець. Все воно трицять літ перестояло на місці, застоялося і бущім зрослося з собою. Тільки фортепяну нема. Може до другої кімнати забрали.

Ще доктор Русович не встиг розглянутися добре по хаті, як від їдальні надійшла добродійка. Привитала його ввічливо, але спокійно якомось, бущім зимно. Попросила сідати і сама пірнула в високім, різьбленім фотелю.

— Як на старім портреті, — погадав собі Русович.

Добродійка дійсно нагадувала наші старі, родинні портрети тих бабців у чорних кафтанах з білим ковнірчиком і з молитвенником у руці, з си-

вим „руркованим“ волоссям і з добрячою усмішкою на вузьких устах.

— Який гарний портрет! — сказав до себе Русович, а добродійка:

— Прецінь ви раз пригадали собі старих знайомих і приїхали нас потішити. А ми собі гадали, що ви у тому Відні знімчилися до решти та відчувалися від своїх. Тож-то радості буде, як мій старий верне.

— А отець добродій де? — спитав Русович.

— На друге село до хорого поїхав. Нім стемніється, повинен би вернути. Знає, що я з вечерою чекаю.

(То „я“ мало якийсь дивний, немилий звук).

— А панна Оля? — спитав Русович неспіло і нерестрашився свого питання.

— Оля? — повторила їмость і здивовано глянула на гостя.

— Так, панночка Оля, — повторив Русович.

Замість відповіді, їмость встала, взяла його за руку і попровадила до вікна.

— Оля... там! — сказала, показуючи на цвинтар.

Русович глянув. На горбку між березами білівся новий, кам'яний хрест.

Над його лівим раменем спалахнуло світло, як блудний вогник.

Це сходила та сама перша зірка, якої вони колись у двійку дожидали.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ І ВИСЛОВІВ.

Стор. 6.

Чухонка — жінка, приналежна до одного з фінських племен.

Стор. 7.

св. Геновефа — життя якої стало предметом одної з найбільше зворушливих німецьких легенд. Жила в VIII ст.

Стор. 8.

літографія — писання або рисовання на камені хемічним чорнилом або хемічною крейдою, внаслідку чого написане або нарисоване можна відтворювати багато разів, як це діється при друкуванню книжок. Це слово в оповіданні означає картину, виготовлену повищим способом.

Венеція — місто в Італії, колись в середновіччю самостійна республіка, на чолі якої стояли дожі.

Царгород — також Константинополь, Стамбул; колись столиця східно-римського, потім візантійського цісарства, пізніше Туреччини.

„секретарка” — столик до писання.

Стор. 9.

Stille Nacht, heilige Nacht — „тиха ніч, свята ніч” — початкові слова найбільше розповсюдненої німецької коляди.

Ліонардо да Вінчі (1452—1519) — італійський маляр. Своєю всебічною геніяльністю обіймав багато ділянок мистецтва й науки. Найновіші досліді вказують на нього, як на предтечу різних модерних технічних винаходів.

одаліска — так звалися білі невольниці турецьких вельмож, які оставали в ближчих зносинах з своїм паном. Коли одаліска вродила дитину, ставала вільною, а дитина набувала всі права.

Босфор — назва морської вузину, що веде з Чорного моря до моря Мармара.

ляцароне — зневажлива назва нуждарів у Неаполі; так теж називають в Італії вуличників і загалом людей без заняття.

дожа — так називалися суверени Венецької республіки. Ще сьогодні показують у Венеції прегарну палату дожив, резиденцію венецьких суверенів.

диліжанс — поштовий повіз, яким перевозили також подорожних.

Стор. 10.

алѣабастер — назва гіпсового мінералу, подібного до мармуру.

Стор. 15.

oremus (лат.) — моли́мся!

Олімп — гора в Греції, де буцімто мешкали боги. В оповіданню означає „Олімп” назву вище положеної частини Бережан.

Стор. 16.

„конотатка” — так називали вузький шматок паперу, на яким списувано, що треба в місті купити.

Стор. 17.

„панни” — рід грушок.

Стор. 18.

„фара” — латинська парохіяльна церква.

„Ян Белецкі” — одна з поем польського поета Ю. Словацького; подія описана в ній, збувається в Бережанах і в найближчій сусідстві, мабуть у Жукові.

Стор. 20.

Андерсен — Ганс, Христіан (1805—1875), великий данський поет, казки котрого відомі в цілм світі.

„кампа” — вислов уживаний при грі в кічку або мяча.

Стор. 23.

Сатмар Неметі — місто в Угорщині.

Родавн — місто в Австрії.

Раштат і Вецляр — міста в Німеччині.

Гете — Йоган Вольфганг (1749—1832), найбільший німецький поет і письменник.

Карльсмунд — руїни замку на горі у Вецлярі над Ляном.

Стор. 24.

„танненбавм” (нім.) — ялинка.

Стор. 28.

Керенський — голова Тимчасового Уряду демократичної Росії у часі революції, що вибухла в р. 1917.

парікмахер — стрижій, фриз'єр.

„суп з гемюзою”, „гемюза з супом” — яринова зупа.

Стор. 29.

цинга — шкорбут, хвороба, яка появляється внаслідку невідповідного і недостатнього відживлювання.

Стор. 30.

о-де-колон (франц.) — кольтонська вода.

Стор. 31.

лябораторія — робітня.

Стор. 32.

мітінг (англ.) — збори, віче.

Стор. 33.

Райн — велика німецька ріка.

Стор. 36.

ординувати — приймати хорих, означити хворобу, записати відповідні ліки і подавати хід лікування.

смирненський — від міста Смирни в М. Азії.

Стор. 37.

клуб — товариство, в якому збираються члени для роз-

- ваги і забави, далі назва домівки, в якій товариство
находиться. Вітчиною клубів є головню Англія.
- Стор. 38.
- „форисіц”** — так називали наші вояки чурів в австрійсько-
му війську, від німецького слова „Offiziersdiener”.
- Стор. 39.
- отомана** — рід софи.
- Стор. 46.
- суплент** — так називано давніше початкуючого учителя
гімназійного, ще без іспиту.
- Стор. 47.
- геврека** (гр.) — я найшов!
- „густувати”** — в неуважній мові вживають нераз цього
слова на означення, коли хто у чомусь любить.
- патриції** — давня римська шляхта-багатії.
- Стор. 48.
- сальон** — так звуть часто в інтелігентських домах „гостин-
ну” світлицю.
- скандинавський** — родом зі Швеції або Норвегії.
- Стор. 49.
- альтернатива** — віз або перевіз.
- tertium non datur** — ніщо іншого (третього) нам не о-
стається; бо є лише дві можливости.
- Стор. 50.
- паж, пажик** — юнаки шляхетського або лицарського похо-
дження, що повнили обслугу на середновічних лицар-
ських дворах, де таким робом набірали лицарської о-
гляди і освіти.
- Стор. 51.
- дракони** — страшні смоки.
- Стор. 54.
- Амор і Псіхе** — знані в грецьких релігійних віруваннях (мі-
тольоґія) як божества: Амор — любови і Псіхе — ду-
ші. У цьому звязку переходить Псіхе всі болі і радощі
любови.
- гірлянда** (фр. і італ.) — китиця з квітів або листя у виді
довгих ланцюгів, що її прикріплюють до стін або ко-
люмн для краси.
- паркет** (фр.) — тут підлога з особливо приладжених до-
щинок.
- Стор. 55.
- „панта рей”** (гр.) — все пливе і минає.
- Стор. 57.
- Кеніґрец** — містечко в північній Чехії, де в р. 1866 розі-
гралася війна між Австрією і Прусією; Прусія вийшла
переможцем.
- Стор. 59.
- Ніца** — місто в полудневій Франції.
- Сардинія** — острів на Середземнім морі, належить до Італії.
- Стор. 60.
- Остенда, Монте Карльо** — славні місцевости, в яких існу-
ють казина гри.
- Бісмарк, Отто** (1815—1898) — великий державний муж Ні-

меччини, що своєю розумною політикою створив од-
ноціле німецьке цісарство.

Стор. 63.

„інкогніто” — заховати себе так, щоби ніхто не знав і не
впізнав.

Стор. 67.

монтер — так називають робітника, котрий уставляє ве-
ликі і складні машини, а також робітника, який заво-
дить електричні уладження.

Стор. 84.

ескімоси — нарід, що мешкає на далекій півночі, де є сли-
ве цілий рік зима.

Стор. 91.

гіганти — великани або великолюди.

пігмеї — малолюди.

Стор. 92.

„сецесія” — тут поет має на думці один момент з боротьби
за український університет у Львові, коли то в р. 1901.
всі українські студенти покинули львівський універси-
тет і перейшли на університети у Відні, Празі та інші.

„Сокільське” — велика скала над Черемошем, що з нею
зв'язані різні перекази.

Стор. 94.

Mein Liebchen, was willst du noch mehr — моя любко, що
тобі ще більше потреба.

„рутенський” — з німецької назви на означення: руський
український). Коли вживається те означення в живій
українській мові, мається на увазі щось таке, до чого
можна мати погорду або принаймні щось таке, що
можна легковажити.

Стор. 100.

белетристика — гарне письменство, до якого причислюють
поезії, повісті, романи, оповідання.

Стор. 103.

контраст — противенство.

З М І С Т:

ЗГАДКА	3
МОЯ ПЕРША ЯЛИНКА	5
НА РІЗДВО	11
САНЬМИ	14
КУТЯ	23
* * *	26
ХТО ПОБІДИТЬ ?	28
ЙОГО СВЯТИЙ ВЕЧІР	36
НЕ ДО ПАРИ	44
СОН КАЗКА	50
СЛАВА	53
НА РІЗДВО 1915 Р.	68
ТАКОЖ ЛИСТ	70
ЯЛИНКА	75
* * *	79
ЧЕСТЬ	80
НА ПОРОЗІ	86
НЕ БІЙСЯ СПОМИНІВ	91
ПЕРША ЗІРКА	94
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ І ВИСЛОВІВ	107

о. Др. Осип Кладочный

КОНВ 1-2
3518
Зрхб 332001 (1986)

25642